

891 - 99 ար
7

1.53 3K3.

00 AUG 2010

450

ՀԱՆՐԷՍ ՄՇԱԿԱՅԹԻ ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՅՈՒԼԻՍ - ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ

Փ Ա Ր Ի Զ

1937

"VEM,"

REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE

Directeur : S. VRATZIAN

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ռ. ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ. — Պատրանքների շրջանից	1
Վ. ՄԻՆԱՆՈՐԵԱՆ. — Արևալիքի օրեր	19
Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ. — Գերասիմ Յ. Զարիֆյան	45
Ս. ՎՐ. — Բաֆֆի	59
Ա. ԱԲԵՂԵԱՆ. — Միջազգային Դաշնագիրների Հայաստանի մասին	79
ՀՄ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ. — Դեպքերը վաղապահանում	90
Ս. ՎՐ. — «Մեր Հայրենիք»-ի պատմությունը	96
ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ. — Բաֆֆի յոթելեանը. — Սարուխանի յոթելեանը	103
ԳԻՐԲ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ. — Նոր պարբերականներ՝ «Նաասարդ», «Զարթոնց», «Հերկ» — «Հանդէս Ամսօրեա»-յի 15-ամեակը — «Նոր Օր»-ի եւ «Հարիզոն»-ի միացումը	104
ԳՐԱՆՈՍԱԿԱՆ. — Ն. Բաղդասար՝ Ս. Ե. Սեֆ, «Պայքար Հոկտեմբերի համար Անդրկովկասում» — Ս. Վ.՝ Գ. Գիւզալեան, «Պատմական խնդիրներ»	109
ԻՇԽ. Բ. ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ. — ԵՐԿԱՅՆԱԲԱԶՈՒԿ. — Նամակ խմբագրության	115
ՍՏԱՅԻԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. —	119
ՅԱԻՆԼԻԱԾ. — Վանքում Եպ. Մանկունի՝ «Գեորգ Գ. եւ իր ժամանակը»	289

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲՄԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

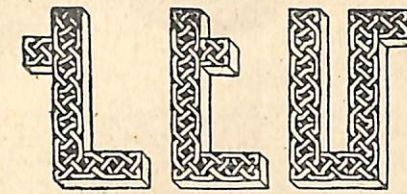
Ֆրանսա եւ Սիրիա տարեկան՝ 60 ֆրանկ
 Ամերիկա, Բրիտ. Կայսրություն, Եգիպտոս՝ տարեկան 4 դոլար
 Մնացեալ բոլոր երկիրները տարեկան՝ 3 դոլար
 ՆՈՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ՝ ՆԱԽՈՐԴ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ԻՐԱՎԱՆՁԻՐ
 6 ԳԻՐԲԸ՝ 25 ՖՐԱՆԿ.

Հասցէ՝ Ռամսկների, դրամի, յօդածների եւ ուրիշ ամէն տեսակ տտախումների համար —

S. VRATZIAN — 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant : V. Hampartzoumian

IMPRIMERIE DE LA RUE DE LA COMÉDIE PARIS 13

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ
 ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ
 ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Խմբագիր՝ Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

Ե. ՏԱՐԻ, ԹԻԻ 3

1937

ՅՈՒԼԻՍ — ՀՊԿՏԵՄԲԵՐ

ՌՈՒԲԷՆ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

ՊԱՏՐԱՆՔՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԻՑ

I

ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՊԱՏԱՆԵԿՈՒԹԻՒՆ

Երբ ճանապարհորդը մօտենում է լեռան բարձունքներին, մի պահ կանգ է առնում ու դուրսը յետ դարձնելով՝ հայեացք է ձգում անցած երկար ճամբուն վրա եւ մի ակնթարթում ընդգրկում է ամբողջ տարածութիւնը, եւ դեռ հեռում մնացած հորիզոնները։ Այդպէս եւ ամէն մէկը մեզնից. երկար ու ձիւ տարիներ գիտակցական կեանքով ապրելուց յետոյ՝ մօտենալով կեանքի վերջին հանգրուանին՝ ուզում է ընդգրկել հեռու անցեալի ապրած ու դնացած օրերն ու դէպքերը, աշխատում է բացատրել, գէթ իր խղճի համար, նրանց էութիւնը եւ մի պահ, յիշողութեան մէջ, կենդանացնել եւ վերապրել կեանքի երկար եւ անվերադարձ ուղին։

Ինչպէս լուսանկարչի գործիքին ենթարկած առարկան արտայայտում է յստակ ապակիի վրա անջնջելի դժեր, նոյնպէս եւ մեր մանկական — երիտասարդական տարիների տպաւորութիւնները ընդմիշտ եւ ուռուցիկ կերպով մնում են մեր յիշողութեան մութ անկիւնում պահած, յաճախ, աւելի պարզ, աւելի յստակ, քան թէ ծերութեան օրերում ստացւած տպաւորութիւնները. մարդկային կազմաւորութիւնը

699

542-2001

նական օրէնքներից մէկն է դա: Ահա թէ ինչո՞ւ կեանքի առաջին շրջանի այս կամ այն փոքրիկ դէպքը, դրւագըր ընդ միշտ մնում է տպաւորւած յստակ ու ամրացած, ասես դեռ երէկ պատահած լինէր. հետո յիշողութիւնների մեծ արկղի մէջ ընկղմւած՝ այդ ապրումները թւում են մերթ շատ լայն, մերթ խիստ նեղ. մերթ բաց են անում լայն հորիզոններ, մերթ սեղմւում են մինչեւ ճանճի թուիչքի նեղ տարածութիւն: Եւ ուրիշ բան. մեր մանկական — երիտասարդական անցեալը հետագայ երկար տարիների ընթացքում անվերջ հեռանում ու յարատեւ վերադառնում է եւ այսպէսով ապրում է յարատեւ:

Որքան էլ այսօրւայ ըմբռնումներն տեսակէտից, բազում դէպքերում, իմ ունեցած անցեալի ապրումները, գործելու մղումները, որդեգրած հասկացողութիւնները զերծ չլինեն մեծ ու փոքր պատրանքներից, բայց եւ այնպէս ես նրանց յիշում եմ համբերատարութեամբ եւ անաչառօրէն. մարդկային յառաջդիմութիւնը չի կարող զարգանալ, եթէ նրա մեկնման կէտը չլինի անցեալի անաչառ եւ համբերատար ուսումնասիրութիւնը, յաճախ եւ յարգանքը. մանաւանդ երբ այդ սխալները հիմնւած են եղել անչափանդիւր ու անվերապահ յաիշտակութեան վրա՝ դրդւած վսեմ գաղափարներից ու զգացմունքներից:

Իմ ծննդավայրը, Նոր — Նախիջևան, հիմնւած Հարաւային Ռուսաստանի Դոն գետի վրա, հազիւ հարիւր տարւայ գոյութիւն ունէր: Հեռու հոծ հայութիւնից եւ այն մեծ երկրից, որ Հայաստան էր կոչւում, Նոր — Նախիջևանը իր հինգ հայախօս գիւղերով մի տեսակ կղզիացած վայր էր, որ պատմական դէպքերի անհասանելի դիպածով՝ եկել — ընկել էր Ռուսաստանի անծայրածիր հարուստ տափաստանների մէջ, շրջապատւած, կլանւելու չափ, սուսի հարուստ մշակութով ու կենցաղով:

Արդէն տասնեակ տարիներ կար, որ Նոր — Նախիջևանի գիտակից զանգւածը, առանց ընդգծած պայքարի, առանց աղմուկի, աշխատում էր պահպանել իր, այն ժամանակւայ համար, աղգային հարուստ մշակոյթը, չայլատելու, չկորցնել սեփական դէմքը շրջապատի օտար աղղեցութեան տակ. պահել տոհմային աւանդութիւնները, կրօնը, բարքերն ու սովորութիւնները: Բայց նա ուղում էր պահպանել եւ մի ուրիշ բան, որը, նրա կարծիքով, գերակշիռ դեր էր խաղալու աղղապահ պանծման մէջ եւ որը, սակայն, ինքն էլ յստակօրէն չէր տեսնում իր շուրջը կայուն ու ամրացած. դա մայրենի լեզուն էր: Կեանքի ուրոյն — ուրոյն բերումներով: Նոր — Նախիջևանի ժողովրդական, առօրեայ լեզուն մի խառնուրդ էր շատ գաւառաբարբառներ

րի՝ Դրիմի, Աստրախանի, Շիրակի, Կարինի, Պոլսի հին հայերէնի. այդ ամենը համեմատ էր թիւրքերէն, թաթարերէն եւ ուսերէն բառերով եւ, ի վերջոյ, դրաբար զանազան դարձւածքներով: Ուստի էր եւ լեզւի հնչիւնաբանութիւնը՝ մեծ մասով հին Պոլսի արտասանութիւն, տեղ — տեղ արեւելահայ. «եղբայրը» եւ «համրոյրը» արտասանելիս «ի» էր լսւում, իսկ «բան» — արտասանւում էր «**ն**»-ով, «ջուրը» արեւելահայերի պէս: Ահա մի նախադասութիւն առօրեայ խօսակցութիւնից. «Այ թառասն ալ (թորոսը) դիսուս փրեամօ (ուղղակի) պելա էղիլ է. միով բանիւ ստակս կուլ կուղէ տալ. ան իսէ չիդտէ քի ես անոր հախը տեղը պիտի դնիմ, ղէրէ վէքսիլ ունիմ նարա ձեռօք ստորագրեալ »:

Միշտ հեզնոյ ձախտադիրը այնպէս էր սարքել, որ այն քաղաքը, որը հայութեան տեւել է մի շարք ախանաւոր հայ գրողներ՝ Գարիէլ եւ Ռափայէլ Պատկանեանների, Միքայէլ Նալբանդեանց, Ս. Տիգրանեան, Փիլիպպոս Վարդանեան, Պետրոս Սիմոնեան («Մեղու Հայաստանի»-ի խմբագիր), Գէորգ Դոգոխեան, իսկ հետագայում տանեակ հայ հրապարակագիրներ եւ աղգային գործիչներ, — չէր տւած իր հայերէնը, որ ամուր աղղակ լինէր տեղացիների աղղապահ պանծման հարցում եւ որի վրա կարողանար յենել հայ բնակչութիւնը՝ խուսափելու համար օտարացումից:

Դեռ մանկական տարիներից յիշում եմ մեր՝ աշակերտներիս իւրաքանչեւ գրութիւնը հայերէնի վերաբերմամբ: Մեր ուսումնարանի՝ թեմական դպրոցի դրաբար լեզւի ուսուցիչը համարեա թէ ժրտում էր աշխարհաբանի անհրաժեշտութիւնը. ծաղրում էր միւս ուսուցիչների մեղ կարգալու յանձնարարած գրքերը, օրինակ՝ Ծերենցի վէպերի լեզուն, իբրեւ «Պոլսոյ ապիկար լեզու». ծիծաղում էր Թիֆլիսում հրատարակւած հայերէնի «ցիլիլիղացի», «կուլտուռ» ու բազմաթիւ օտար բառերի եւ ուսարանութեամբ օժտւած գրքերի վրա: Միւս կողմից՝ Հայոց պատմութեան ուսուցիչ Նրեանդ Շահագիրը համոզում էր մեղ կառչել միայն արեւելահայ աշխարհաբանին ու նրա հնչիւնաբանութեան, իսկ մեր միւս ուսուցիչները ծիծաղում էին արեւելահայոց «էգուց — մէգուց»-ի վրա: Մենք, ինչպէս ասում են, չգիտէինք՝ ո՞ր սուրբին պէտք էր մոմ վառել: Յետոյ նշանակեցին աշխարհաբար լեզւի մի նոր ուսուցիչ, որը պատժում էր մեր գործածած «հոս», «հոն», «կըլլայ» բառերի համար, ու մենք համարեա թէ ընդունել էինք այն ճամարտութիւնը, որ կայ միայն մի օրինաւոր հայերէն լեզու, եւ այդ՝ արեւելահայերէնն է, երբ, յանկարծ, պատահեց մի դէպք, որը հերքեց բոլոր հեղինակութիւնները մեր

աչքում. դա՛ դերասան Պետրոս Աղամեանի երեւալն էր մեր հորի-
զոններում եւ նրա թողած անջնջելի տպաւորութիւնները մեր մանուկ
սրտերի վրա:

Աղամեանը եկել — հաստատուել էր մեր քաղաքում եւ երեք տարի
շարունակ ձմեռայ ամիսներին ներկայացումներ էր տալիս «Հայրա-
պետեան» թատրոնում: Իմ հայրենակիցները, մեծ թէ փոքր, հա-
րուստ թէ համեստ խաւերից, կրթւած թէ անգրագէտ, բոլորը, ու-
րոնք միայն յաճախում էին Աղամեանի ներկայացումները՝ հիացած
էին ոչ միայն նրա խաղից, այլ եւ հանճարեղ դերասանի առողջանու-
թիւնից, նրա լեզուից եւ արտասանութիւնից: Քաղաքում տարածւած
էին նրա խօսքերը, թէ «ո՛չ պոլսահայ բարբառը, ո՛չ ալ կովկասահայ
բարբառը կոշտ են. պէտք է միայն դիտնալ նուրբ արտասանու-
թիւնը եւ խօսւածքի ձեւը: Գալով նրա դէմքի ու աչքերի արտայայ-
տութեան, ձայնին եւ ընդհանրապէս խաղին՝ ասեմ հետեւեալը. տա-
րիներ յետոյ, երբ առիթ ունեցայ տեսնել ուրիշ շատ հայ եւ օտար
ողբերգականներ, ես հասկցայ հայ անմահ ողբերգուի անջնջելի հմայ-
քի գաղտնիքը. ամենաողբերգական բուպէներին Աղամեանը խուսա-
փում էր կուրծքը ծեծել բռնեցքների անվերջ հարւածներով, իր
ցասկոտութիւնը չէր արտայայտում դուռում — պոռուկներով ու սպա-
նական կատաղած ցուլի աչքերով. դերի պահանջած ցասումն ու կա-
տաղութիւնը կամ խելագարութեան հասնող յուսահատութիւնը՝ նա
արտայայտում էր նուրբ երեւէջներով. նրա հանճարը չափն ու կըշ-
ռոյթն էր: Ի բնէ նկարիչ եւ բանաստեղծ՝ նա օժտւած էր գեղագի-
տական ճաշակով, որ եւ արտայայտում էր նրա թատերական խա-
ղերում. ասես իրագործում էր Համլէթի խորհուրդը գերասաննե-
րին՝ «կտաղութեան ու ցասկոտութեան բուպէներին աշխատեցէք մը-
նալ նուրբ եւ նրբաշաւիղ»:

Վարդանանց տօների առթիւ մենք էլ, ըստ ընդունւած աշակեր-
տական աւանդութեան, ամէն տարի ներկայացնում էինք «Վարդա-
նանց Պատերազմը» եւ աշխատում էինք ընդօրինակել Աղամեանի
խաղն ու ձեւերը. բայց ի դո՛ւր... Յամենայն դէպս՝ Պ. Աղամեանը,
բացի իր դերասանական տաղանդի փայլից ու հմայքից, ընդ
միշտ ամբարցրեց մեր աշակերտական սրտերում ե՛ւ այն համո-
զումը, թէ արեւմտահայ եւ արեւելահայ բարբառները հաւասար ի-
րաւունք ունեն դոյութեան, գուցէ արեւմտահայ լեզուն մինչեւ իսկ
աւելի գեղեցիկ է, բայց սա արդէն ճաշակի հարց էր:

Յաճախ մանկական հասակում, երբ դեռ չեն դարձնում ու չեն

գիտակցւած դուռ ազգային բնազդները, դարձնում է մարդկային
արժանապատուութեան աղօտ զգացմունքը: Այդպէս պատահեց եւ ինձ
հետ:

Յիշում եմ՝ հազիւ 12 — 13 տարեկան աշակերտներ էինք, երբ մէկ
օր էլ ուսուցիչ լեզուի ուսուցիչը, որ մի թթու ուսումով մարդ էր, մեզ
պատուիրեց անգիր սերտել մի կտոր Պուշկինի այն քերթածից, որի
մէջ, ի միջի այլոց, կար հետեւեալ ծանօթ տողը. «... Դու ստրուկ
ես, դու վախկոտ ես, դու հայ ես...»: Մեր աշակերտական սիրտը
սաստիկ զայրացած էր ու վիրաւորւած, որ «վախկոտ եւ ստրուկ»
բառերը հոմանիշ էին դարձած հայ բառին: Դասից յետոյ մենք խմ-
բովին դիմեցինք մեր ծերունի եւ յարգւած հայ ուսուցիչներին մէ-
կին ու բողոքեցինք, միտս չէ՝ ուսու բանաստեղծի՞, թէ՞ ուսուցչի
դէմ, բայց մեր ծերունի ուսուցիչը տխրօրէն ու սառն պատասխա-
նեց. «Ինչո՞ւ կը վիրաւորւիք ու կը դանդաղուիք. չգիտէ՞ք որ հայը
այժմ ե՛ւ ստրուկ է, ե՛ւ վախկոտ. եթէ վախկոտ չըլլար, չէ՞ր պաշտ-
պաներ իւր կրօնն ու պատիւը, ինչպէս այդ ըրաւ մեր Քաջ Վարդա-
նը սուրբ Գեորգիին, մեր ոսկեղարին... է՛հ, ի՛նչ ժամանակներ են,
ոսկեղարը անցաւ, մնաց ք... դարը...»:

Բայց, ի մեծ զարմանս ամենքիս՝ երեք օրից յետոյ ուսուցիչ
լի ուսուցիչը դասարան մտած — չմտած ասաց. «Այսօր եւ հետագայ
դասերին պիտի ծանօթանանք Գոգոլի եւ Լերմոնթովի գրւած քնե-
րին...»: Այդպիսով մեզ վերդովող տողերը դասից հանւած էին...:

Ութսունական թւականների սկիզբներից Ռուսաստանում սկսում
էր տարածւել կառավարութեան ազգայնական քաղաքականութիւնը,
որը իսկոյն հակազդել միջնորդ տեղեկաց Ռուսահայութեան մէջ:
Այդպէս եղաւ եւ մեր Նոր — Նախընթեանում: Մեր զգացմունքները
բնազդօրէն ոտք դրին նախնական կամ «նեղ» ազգասիրութեան ճամ-
բան. արդէն իմ հասկացողութեան մէջ էլ մտած էր «օտարը» եւ «մենք
հայերս» մտայնութիւնը, «ուսու ուղղափառ» եւ «հայ լուսաւորչա-
կան» աղօտ հասկացողութիւնները: Չեմ կարող չիշխել այստեղ մի
դէպք, որ իր ժամանակին խոր տպաւորութիւն էր թողել իմ վրա:

Աշնան անձրեւոտ օրերից մէկն էր, երբ հայրս բաւականին յուզ-
ւած ներս է մտնում եւ ասում է մօրս, որը մեզ հետ արդէն ճաշի սե-
ղան էր նստած:

— Լսեցի՞ր վերջի նորութիւնը...

— Չէ, ի՞նչ կայ, — պատասխանում է մայրս:

— Առաւօտուն, — շարունակում է հայրս, — հիւանդներ ընդու-

նետեղու վրա էի, երբ Ռափայել Պատկանեանի մեծ տղան հեւքը բրոնաձ նամակ բերեց Օլգայէն (Ռ. Պատկանեանի կինը), թէ՛ «բժիշկ, Աստուծոյ խաթրին, չո՛ւտ արա, արի՛ մեզի՝ Ռափայելը կը մեռնի»։ Ծուռ մը թէզ էլլայ դնացի եւ ի՞նչ տեսնեմ. մեր Պատկանեանը էրէսը պատին արած, սոֆայի վրա պառկած, լիմոնի դուն կտրած, աչքերը արցունքով՝ անդադար կը կրկնէ. «Աղջիկս ինձի սաղ — սաղ գերեզման տարաւ...»։ Բան մը չհասկցայ. բայց Օլգան բացատրեց, որ անոնց մեծ աղջիկը՝ Սանդուխտը, որ Պետերբուրգի ուսանողուհի էր նկարչական վարժարանում, մեծ ալ տաղանդ ունէր ու հօրը հպարտութիւնն էր, սիրահարելի է ուսուսանողի վրա ու առանց ծնողացը իմացնելու, ուսուս — ուղղափառ ժամի մէջ պսակելի է... »։

— Ես ալ, — շարունակում է յուզւած պատմել հայրս, — որ հօրը տեղը ըլլայի, գլուխս պատին կը դարնէի, բայց չիւնքիմ հէքիմ ինք՝ սկսեցի մխիթարել Պատկանեանին՝ «է՛յ, մոռցի՛ր աղջիկդ, գլուխը — քարը. շատ դաւակ ունեցողը ուղէ — չուղէ շուն ու կատուի հետ խնամի կ'ըլլայ. դուն սա՛ղ ըլլաս. հէպէթ Աստուծով՝ մէկալ ութը երեսաներդ Գամառ — Գաթիպայի փառքիդ արժանի դաւակներ կ'ըլլան...»։ Ռափայելը քիչ մը հանդարտած, արցունքը աչքերին՝ ձեռքս սղմեց ու ասաց. «Ի հարկէ, դուք բժիշկներդ մեռած մարդուն ալ մըլխիթարական խօսք կը դռնիք...»։

Ու հայրս ամբողջ ճաշին երկարօրէն անդրադարձաւ այդ «չլսած, չտեսնած» դէպքին։ «Հայրը քառասուն տարին երկարապրութեան ու հայասիրութեան մասին գրել ու քարոզել է ետքը, դաւակը ելլէ ու ուսուս ուղղափառի հետ պսակել՝. ասել է Գամառ — Գաթիպայի պիտի ունենայ ուսուս սերունդ...»։ Իմ աշակերտական հասկացողութեան մէջ այդ դէպքը աւելի մեծ անակնկալ էր, քան թէ եթէ հայրս ասէր, որ այդ օրը արեւը արեւմուտքից է ծագել։ Նման մտայնութեան տէր էր եւ իմ մեծ թէ փոքր շրջապատը։

Մանկական անցեալից մի այլ դրւագ էլ եմ յիշում, որ նոյնպէս ամուր տպաւորւած է իմ մտքի մէջ, թէեւ այն ժամանակները շատ աղօտ կերպով էի ըմբռնում նրա խորհուրդը։ Երբ ձմեռը մեր տանն էր իջնում Ղզարից եկող Բժ. Ա. Սուլթան — Շահը, որ մօրս եղբայրն էր եւ հօրս համալսարանական մտերիմ ընկերը, ու նկատում էր սենեակում կախած թռչունով վանդակը, միշտ պատուիրում էր ինձ. «Նայէ՛, չմոռնաս Զատիկի կիրակին սախա — խուշին ազատել...»։ Պէտք է բացատրեմ հետեւեալը։ Մեր քաղաքում կար հին սովորութիւն, ըստ երեսոյթին, վաթսուանական թւականներից սկսած, որ հասակաւորների օգնութեամբ մենք՝ փոքրիկներս անխտրօրէն գործա-

դրում էինք. աշնան ամիսներին փոքրիկ տղայքս «սախա — խուշի», «պիւլպիւլ» եւ այլ երգող թռչնիկներ էինք բռնում պարտէզներում եւ տուն բերելով՝ պահում էինք ձմեռը վանդակներում. երբ հասնում էր գարունը, Զատիկի առաւօտը, դուրս էինք հանում վանդակը եւ թռչնիկներին թողնում ազատ թռչելու։ Վանդակի դռները բանալիս՝ ասում էինք. «Դէ՛, թռի՛ր ծիծեռնակ, ծնած տեղդ Աշտարակ»։ Իսկ մեր մեծ մայրերը կամ հասակաւորները շնչում էին. «Ազատեա՛ դմեղ, մարդասէն Աստուած»։ Միայն երբ հասայ պատանեկան տարիքիս, մայրս բացատրեց թէ՛ երբ մեր քաղաքացի Մ. Նալբանդեանը ձերբակալւել է, նրա ընկերները եւ յարգողները ուխտած են եղել ամէն տարի Զատիկի առաւօտուն ազատել բոլոր «բանտարկւած» թռչնիկներին, ի յիշատակ իրենց բանտարկւած ընկերոջ, որը միշտ երգած է եղել «Ազատութեան» մասին, բայց զրկւած է եղել ազատութիւնից։

Այդ պատմութիւնը ինձ պարզեց եւ մի շարք ուրիշ բաներ ու ակնարկներ, որ մանկական օրերում լսած էի տանը, բայց չէի ըմբռնած միտքը։ Այդպէս՝ երբ մայրս դաշնամուր էր նւագում, յաճախ, միւս սենեակից մօտենում էր հայրս ու ասում. «Չալէ՛ նոքա սիրած բաները»։ Եւ մայրս նւագում էր կտորներ «Il Trovatore» իտալական օպերայից, իսկ հայրս, աչքերը արցունքով, հեռանում էր առանձնասենեակը։ Հետագայում միայն իմացայ, որ հօրս գործածած «նորա», «նա» բառերը նշանակում էին՝ Մ. Նալբանդեանը։ Այդ օրերից սկսած եւ շարունակ քսան տարիներ, կամ հայրս, կամ մօրեղբայրս՝ Բժ. Ա. Սուլթան — Շահը մեր ընտանիքի նեղ շրջանակում պատմում էին բոլոր մանրամասնութիւններով իրենց ընկերոջ՝ Մ. Նալբանդեանի փոթորկալից եւ եղերական կեանքը։

Միջանկեալ պէտք է ասեմ, որ թէ՛ հայրս եւ թէ՛ մօրեղբայրս ի մօտոյ կապւած են եղել Մոսկւայի «Հիւսիսափայլ» ամսագրի հետ, մասամբ էլ աշխատակցել են. Բժ. Սուլթան — Շահը գետեղել էր այդ ամսագրում մի ինքնուրոյն կատակերգութիւն՝ «Ժամանակակից Լուսաւորիչները», իսկ հայրս տւել էր «Հիւսիսափայլ»ին ուսերէնից թարգմանած նորովէպեր եւ 1858 թ. առանձին գրքոյով հրատարակել էր «Աշխարհաբար լեզւի առաջին այբբենարանը եւ ընթերցանութեան նիւթեր»։ Երբ այս վերջին տարիները հրատարակեցին Մ. Նալբանդեանի բանտից գրած 36 նամակները, պարզեց, որ դրանցից 32 հատը գրւած է եղել Բժ. Ա. Սուլթան — Շահին, որի հետ մեր մեծ հայրենասէրը, ի միջի այլոց, մտադիր է եղել բնաբանական — քիմիական ինչ որ մի դիտական հարցով զբաղւել։

**

Հասնում էինք պատանեկան այն հասակին, երբ ընթերցանութեան ծարաւը ո՛չ ծայր ունի, ո՛չ սահման: Ամէն հեղինակ նոր էր մեզ համար եւ յափշտակում մեզ: Ժիւլ Վէռնի ճանապարհորդութիւնները մղում էին մեզ դէպի Ափրիկէի անտառները կամ հարաւային բեւեռը: Վալթէռ — Սքոթի վէպերից յետոյ, մենք երազում էինք խորհրդաւոր ամբողջների մասին: Յետոյ Տիւսսպը կամ Ծերենցը, որից յետոյ Կիլիկիան դարձաւ մեր աչքում Հայաստանի փառաւոր անցեալն ու ապագան: Սրանց յաջորդեց Բաֆֆին, որի վէպերի մասին աղօտ կերպով վաղուց լսած էի մօրիցս, որ կարդում էր մեր տանը ստացուող «Արձագանք»-ն ու «Մշակ»-ը, բայց այդ լրագիրները իմ ձեռքս չէին ընկնում: Հայրս արգելում էր, որ աշակերտ հասակիս լրագիր կարդամ, «մանաւաւդ որ, ասում էր, «Մշակ»-ը կարդալով՝ դիտցած հայերէնդ ալ կը մոռնաս...»:

Սկսել էր ամենուրեք Բաֆֆիի վէպերով յափշտակման շրջանը: Մեծ եղբայրս, որ Լազարեան ձեմարանի աշակերտ էր, դրում էր Մոսկւայից, որ ձեմարանական հայ աշակերտները գիշեր — ցերեկ Բաֆֆի են կարդում եւ այն աստիճան օրական դասերից յետ են մնացել, որ երեւի «քննութիւնները» չպիտի կարողանան յաջողութեամբ վերջացնել: Մեզ մօտ, Նոր — Նախիջեւանում, Բաֆֆիի վէպերը ո՛չ միայն մեզ հոգեկան շփման մէջ ձգեցին տաճկահայ կեանքի հետ, այլ ունենան եւ իրենց որոշ բացասական, գոնէ ժամանակաւորապէս, ազդեցութիւնը մեր վրա: մինչ այդ՝ մենք շատ էինք սիրում մեզի աւանդած «դասականներին»՝ Խորենացուն, Փարպեցուն, Բաղրատունու «Հայկ Դիւցազնը», «Եղիականը»: Բաֆֆիից յետոյ մենք ծալեցինք ու պահեցինք ամէն տեսակ գրաբար լեզուով գրած գիրք: Աւելին՝ մենք հեզնում էինք գրաբառադէտներին, ու երբ մի օր էլ պէտք եղաւ Դաւիթ Անյաղթի «Ելոյր հարկաւորի» դարձեալ վերլուծել, մենք ծերունի ուսուցչին հեզնօրէն ու արհամարհանքով թարգմանեցինք՝ «հարկաւորութեան ելլել...»:

Նոր մտայնութիւնը այդպէս էր պահանջում, որովհետեւ հաստացած էինք, որ հինը ընդմիշտ մեռած է, զարթել է նորը: պէտք է ապրել նոր հովերով, նոր մտքերով ու նոր ճանապարհով ընթանալ: Եւ ո՛րքան աւելի էինք կարդում, ա՛յնքան աւելի կուտակում էինք մեր «ազգասիրական», «ազգային ծառայութեան» ծրագիրներն ու երազները, բայց այդ բոլոր հասկացողութիւնները վերին աստիճանի աղօտ էին եւ մշուշային: Որոշ էր միայն մի բան մեզ համար,

որ Մուշն ու Տարօնը այն վայրերն էին լինելու, որտեղ մենք պէտք է գործէինք «ապագայում»: Այս էլ, երեւի, բացատրում էր հետեւեալով:

Պէտք է ասեմ, որ շատ տարիներ առաջ, երբ մենք դեռ Բաֆֆիի վէպերը չէինք էլ կարդացած, մեր քաղաքում առեւտուր անող պաղիրկեան Նազարէթ պատմում էր խորհրդաւոր բաներ, որ բերնից բերան կրկնում էին մեր շուրջը: Այդ Նազարէթը, ուսում — տաճկական պատերազմից անմիջապէս յետոյ, մօտաւորապէս 1878 — 79 թւականներին, ըստ Նոր — Նախիջեւանցիների հին սովորութեան, զնացել էր իր ուխտը կատարելու Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետին: Ուխտի գնում էին սովորաբար ամուսնութիւնից առաջ: Ըստ երեւոյթին, Նազարէթը ունէր լուրջ պատճառներ այդ ուխտը կատարելու, որովհետեւ նրա հինգ եղբայրներից եւ ոչ մէկը զաւակ չունէր ու «ընտանեաց յոյսը» նրա յաջող ամուսնութեան վրա էր դրւած...

Նազարէթը մնացել էր «հոնի տեղերը» մի երկու ամիս, պատահել էր «քաղկապէն էկած» 10 — 15 հայ երիտասարդներին եւ սրանց հետ ապրել ու ճանապարհորդութիւններ արել Տարօնի զանազան տեղերը: Վերադառնալուց ու, մանաւանդ, ամուսնութեան «յաջողութիւններից» յետոյ, նա խիստ գովաբանում էր Ս. Կարապետի զօրութիւնը եւ ողբերգութեամբ պատմում իր պատահած «կտրիճների» մասին: «Մատաղէն ետքը՝ Քաղկապէն էկած առխատաշներս (ընկերակիցներս) չուզացին ետ էրթալ. մենք, ասին, հօսի ժողովուրդին խելը — խրատ պիտի սորվեցնուինք. մենք, ասին, մեր Մայր Հայաստանը կուզինք տաճիկի ձեռքէն ազատել, ու ասոր համար հօսի հային կուզինք թիւֆէնք ու խամայ տալ. իրենց մէջն ալ ատ կտրիճները իմ չհասկցած լիւզույով բաներ կը պատմէին ու սալթը «եղալիս» պիտի անինք կասէին: Ամենքն ալ կարմիր գօտի կապած էին մէջքերնին, ունէին մէկ մէկ հատ ուղիւղէն ու խամայ. շտէ՛, մարդը ազպէս պիտի ըլլայ. պէթէ՛ր կուտուուկ տղաք էին: Ինձի վախ տեղերը քիչ մը ճամբայ ձգեցին, ես ալ անոնց թիւֆէնքս պաշխեցի. անկէ վերէն խաբեր չունիմ, խտա եղալիսութիւնը եղա՞ւ, չէ նէ՞ չեղաւ »:

Նազարէթի այս անպաճճ լեզուով պատմութիւնները, մեզ համար խորհրդաւոր կարմիր գօտիները ու բոլորովին անհասկանալի «եղալիսութիւններ» խոր տպաւորութիւն էին թողնում մեր մանկական հոգու վրա, բայց երբ հասանք այն տարիքին, երբ արդէն Բաֆֆիի վէպերն էինք կարդում, այդ վէպերում եւս նոր խորհրդաւոր «կտրիճներին» ու «կուտուուկ» մարդկանց էինք հանդիպում,

արդէն մեզ համար շատ բան պարզ երեւցաւ. դոնէ մենք այդպէս էինք կարծում: Ու մինչդեռ Րաֆֆիի վէպերի օրէց օր զարգացող ոգեւորութեամբ էինք ապրում, մի օր էլ լսեցինք, որ «Վիպասան» Րաֆֆին մեռել է: Լուրը անակնկալ էր ամենքիս համար եւ մեզ յուզում առաջ բերեց, ուժեղ տպաւորութիւն գործեց մեր պատանեկան հոգիները վրա: *)

Անցեալի յիշատակները նման են իրար մէջ բացուած ու իրար յաջորդող անվերջ սենեակների, որոնք անծայր հետեւում են մէկը միւսին:

Այդպէս՝ անկարող եմ մոռանալ եւ իմ պատանեկան շրջանի այն իւրայատուկ ազդեցութիւնը, որ ունեցաւ մեր մատաղ աշխարհայեացքի վրա Կիւրեղ Վ. Սրապեանը: Միտա չէ՝ ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս եկած էր մեր քաղաքը («Վրաստանի Ներսիսեանի վանքից», ինչպէս պնդում էին ոմանք), մի քարոզիչ վարդապետ, որին շուտով յանձնեցին թեմական դպրանոցի աստուածաբանութեան դասերը:

Պէտք է ասեմ, որ մեր տանը, առհասարակ, այնքան էլ երես չէին տալիս կղերներին. նախ՝ հայրս, չնայած որ հաւատում էր եւ՛ Աստուծոյ գոյութեան, եւ՛ հոգու անմահութեան, եկեղեցի չէր յաճախում. «Չեմ սիրի կեղծաւոր դասակարգը», ասում էր նա քահանաների մասին, իսկ վարդապետների ու եպիսկոպոսների վերաբերմամբ յայտնած կարծիքը աւելի եւս «ուժեղ» էր: Երեւի այդ բոլորը վաթսուներեակն թեմականների հանրային կոիւններից եւ Գաբր. Վ. Այվազյանի ու Մ. Նալբանդեանցի միջեւ եղած բանակոխումներից ու վարդապետների «մատնութիւններից» ստացւած տպաւորութեան հետեւանքն էր: Կիւրեղ Վ. Սրապեանի մասին հօրս եւ մեր քաղաքացիների կարծիքը աւելի լաւ էր. հայ քաղաքագլուխը ասած էր նրա մասին. «Չարմանալի վարդապետ է. ի՞նչ ստակ կը սիրէ, ի՞նչ ոռւս աղախին, ի՞նչ ռախի խմող է, ի՞նչ ալ ուտան է. կերելի թէ խարապաշներուն մէջն ալ սուրբեր կան»:

*) Յաջորդ հատածը, որ վերաբերում է Գամառ - Քաթիպայի կարծիքներին Րաֆֆիի մասին, այս յուշերի հեղինակի հաւանութեամբ, տրամադրեցիմք Րաֆֆիի յորինեալ ժողովածուին, որ լայս ընծայեց Փարիզի Րաֆֆիի Յորինեալ Յանգամարտիկը: Կը յանգամարտեմք մեր ընթերցողներին այդ կտորը կարդալ յիշեալ ժողովածուի մէջ:

Կիւրեղի հմայքներից մէկն էլ այն էր, որ յաճախում էր ոչ միայն հարուստ տներ, այլ եւ աղքատ, մի բան, որ չտեսնւած երեւոյթ էր: Նա մեր սրտերը գրաւեց իր անմիջական տէրվիչութեամբ, իւրայատուկ նիհիլիզմով ու վերին աստիճանի անխնայ ատելութեամբ դէպի ոռւս կառավարութիւնը, որը այդ ժամանակները հաստատապէս իր ծանր թաթով սեղմում էր Ռուսահայութեան ազգային մշակոյթը: Ինքնատիպ մարդ էր. ժխտում էր զեղարւեստի եւ, մանաւանդ, բանաստեղծութեան օգուտը, չէր ընդունում բժիշկների անհրաժեշտութիւնը, «զի մարդ եթէ բնութեան օրէնքով ապրի, բժիշկի մը պէտք չունենար»: «Մարդս, ասում էր, պէտք է բնական կեանքից չհեռանայ, իսկ Հայերը պէտք է միայն երկրագործ - գիւղացիներ լինեն»: Մեր, պատանիներին ապագայի մասին խօսելով՝ քարոզում էր գնալ երկրագործութեամբ զբաղւել, քսան տարիքը եկած - չեկած ամուսնանալ ու մեծացնել սեփական ընտանիքը 10 - 15 դաւակներով: «Հոգ չէ, եթէ անոնց թիւը քսանէն ալ անցնի, զի Աստուած ըսած է՝ աճեցէք եւ բազմացարուք»:

Կիւրեղ Վ. ունէր եւ իր յատուկ փիլիսոփայութիւնը. «Մարդուս վերին կոչումն է չէ՛ թէ թաղաւոր մը, գիտնական մը, բանաստեղծ մը եւ այլ բան ըլլալը, այլ մարդը նախ եւ առաջ ըլլալու է մարդ եւ Աստուծոյ հակ: Մարդիկ ի բնէ հաւասար են մէկըմէկու. բան մը ըլլալը կը տանի դէպի հպարտութիւն, ինքնասիրութիւն. չտէ՛, մարդկային չարիքն ալ ատկէ է. բան մը ըլլալը ասել է մարդու մասնիկ ըլլալ: Մարդ պէտք է լման ըլլայ, իբրեւ Աստուծոյ պատկեր. բոլոր կրօնները ատ կը պահանջեն: Պէտք է որ մենք զմեզ աւելի նազ սիրենք — հո՛ն է մարդուս երջանկութիւնը: Ու եթէ պէտք ըլլայ՝ զոհուիլ Քրիստոսին մօտենալու պէս բան մըն է»: Մենք համաձայնութիւն չենք նրա հետ. մանկական հոգին մեղրամոմի յատկութիւն ունի, ինչպէս ճկես, այնպէս է ճկւում է: Նա հեզնում էր կամ ժրտում ընդունւած հեղինակութիւնները. «պորտաբայծ» էր անւանում Պատրիարքին. Մակար Կաթողիկոսի մասին ասում էր. «Անիկա քիւրտ է եւ արւազէտ». Մ. Խրիմեանի մասին ասում էր. «Երիտասարդ հասակին լաւ էր, բայց այժմ սնափառ է եւ փռփռէր». Գ. Արծրունու մասին, չգիտեմ ճիշտ, թէ հնարած, պատմութիւն էր անում. իբր թէ՛ երբ Գր. Արծրունին խնդիր էր ներկայացրել «Մշակ» լրագրի հրատարակութեան համար, հայ գրաքննիչը հարցրած է եղել՝ «բայց չէ՞ որ դուք հայերէն չգիտէք»: — «Կարեւորը այն չէ, որ ես հայերէն գիտնամ, պատասխանել է Արծրունին, կարեւորը այն է, որ իմ բաժանորդները հայերէն գիտնան»: Կիւրեղ Վ. քարոզում էր գիւնու, ծխախոտի ու մսի գործածութեան դէմ. պահանջում էր,

որ պատանին կոյս մնայ մինչև ամուսնութիւն. աւելորդ էր համարում, մինչև իսկ վնասակար, մեր սովորած լատին եւ յոյն լեզուները: Սօսում էր «հայ ազգին ասպառնացող վտանգի» մասին, բայց այդ վտանգը տեսնում էր այն բանի մէջ, որ՝ «ոռւսահայը ոռւսի անբարոյական վարքուբարքը ընդունած է, ինքն ալ, եթէ շատ չըսեմ, քսան տարիէն պիտի ոռւսանայ»:

Սոյն այս տեսակ մտքերի խառնուրդը, մեր ընդունած հեղինակութիւնների ժխտումը, մարդկային ու ազգային հորիզոնների խիստ սեղմումը, մինչև իսկ ոչնչացումը խառնաշփոթ, բայց հուժկու տըպաւորութիւն էր թողնում իմ եւ իմ հասակակիցներին վրա: Մեր մէջ ղեռ հասուն չէր քննադատական վերաբերմունքը, մանաւանդ անշահախնդրորէն արտայայտած մտքի առթիւ. մենք արդէն պատճառ էինք ընդունել այն «ճշմարտութիւնը», որ հայ ազգը կարելի է եւ պէտք է փրկել անկումից՝ քարոզելով աւետարանի պարզ կեանքը, մաքառելով զեղխութեան ու անբարոյականութեան դէմ եւ այդ նպատակով՝ լաւագոյն միջոցն է նախ եւ առաջ կուսակրօնութիւն ընդունել, «քաղաքէ քաղաք դնալ ու քարոզել եւ մոլորեալ ոչխարներու հոգին փրկել», ինչպէս յորդորում էր Կիւրեղ վարդապետը եւ ինչ որ մենք էլ, ասում եմ, համարեա թէ պատրաստ էինք անելու: Բայց այդ խառնափնթոր հոգեբանական շրջանին մեր պատանեկան ոչ շատ կայուն ըմբռնումները շուտով աւելի մի հարւածով պիտի աւելւէին մեր մանուկ սրտերից, իսկ մեր գլխում պիտի դարձնէր քննադատական կայծը դէպի Կիւրեղ վարդապետի կէս – թուրտոյական, կէս – տէրվիշական փիլիսոփայութիւնը:

Պէտք է ասեմ, որ Կիւրեղը եկեղեցական հերթական իր քարոզներից մէկը նւիրել էր հայ զրադէսների վնասակարութեան, իսկ Գամառ – Քաթիպայի մասին ասել էր, թէ՝ «անիկա բանաստեղծ չէ, անիկա բանեղծ է»: Յիշում եմ՝ եկեղեցու խորանից հեռու, աջ կողմը՝ կանգնած էր Ռ. Պատկանեանը, չուրջն էլ իր Արհեստագիտաց Վարժարանի աշակերտները: Ու երբ լսեց «բանեղծ» մակդիրը, ամենքը վախեցած հայեացք ձգեցին նրա վրա, որ կանգնած էր դուռնաւ եւ արտաքուստ անխուփ: Քարոզից յետոյ շատ շուտ հեռացաւ եկեղեցուց. իսկ երկու օր չանցած՝ ձեռքից ձեռք պտտւում էր նրա բռն ուժով դրւած (տեղային բարբառով) պարսաւը Կիւրեղ վ. ի վրա՝ համբաւաւոր «Սատանայի օջիւր», որի մէջ անկրկնելի մակդիրներով լուսաբանւած էր «խարապաչի» կեանքը եւ մանաւանդ նրա ինքնատիպ «փիլիսոփայութիւնները»: Գաւառական նեղ շրջանակում «Սատանայի օջիւր» պայթած ուժանակի զօրութեամբ աւերում

ներ արաւ Կիւրեղ վարդապետի հետեւողների սրտերում եւ իրեն ստիպեց յուսահատական ճիշտ արձակել: Նրա աշակերտների թիւը նւազեց, ու վարդապետը կարճ ժամանակից յետոյ թօթափելով ոտքերի փոշին՝ ձգեց հեռացաւ քաղաքից: Մեր պատանեկան սրտերում եւս մեծ աւերումներ էին եղած. մեր աչքերը բացւած էին, մենք տեսնում էինք կամ զգում հակասութիւններ նրա քարոզած մտքերի մէջ: Բարոյագիտական հարցերի վերաբերմամբ թողած ազդեցութիւնը անշուշտ մեծ էր, բայց մեծ էր եւ հիասթափումը նրա բոլոր մնացեալ մտքերից ու ծրագրներից:

Զարմանալի կենսապարզ եւ սակայն պատանեկան հասակը. հազիւ մի անսխալական մտքից ազատւած, հազիւ մի պատրանք մոռացած՝ բնազդօրէն պահանջ եւ զգում հաղորդակից լինելու սահող կեանքի ծնած նոր ապրումների, նոր ոգեւորութիւններին ու նոր յափշտակութիւններին, մանաւանդ, երբ նրանք հիմնականում համապատասխանում են քո պատանիի խառնւածքին:

1889 թ. ընկերներս եւ ես մեղ վրա նայում էինք արդէն իբրեւ «գիտակից ազդասէրների». «ազգը» եւ «Հայաստանը» հոլովում էինք պէտք եւ չպէտք տեղը: Հրատարակում էինք «Տարերք» անունով մի երկշարաթաթերթ (ի հարկէ, ձեռագիր եւ 2 օրինակ), որը ոչ միայն կարդալ էինք տալիս քաղաքի հայ աշակերտներին, այլ եւ, ուղարկում էինք Մոսկւա՝ Լազարեան ձեմարան, իսկ այնտեղից փոխադարձաբար ստանում էինք «Գործ» ձեռագիր ամսագիրը, որի հայերէն մասը խմբագրում էր Մինաս եղբայրս, իսկ ուսերէն բաժինը՝ նրա ուսն ընկեր անկեղծ հայասէր եւ հայ հին հերոսներով ոգեւորւած Իւրիյ Վեսելովսկին. վերջինս զարմանալի յաջողութեամբ թարգմանում էր Մ. Նալբանդեանցի, Գամառ – Քաթիպայի, Սմբ. Շահ – Ա. Ղիզի բանաստեղծութիւնները ոտանաւորներով. նրա սիրած հերոսն էր Վարդան Մամիկոնեանը: Վեսելովսկին ինքն էլ Լազարեան ձեմարանի աշակերտ էր, նրա հայրը յայտնի պրոֆեսոր էր արեւմտեան դրականութեան, մայրը՝ թարգմանիչ անգլիացի եւ Փրանսիացի նորագոյն վիպագիրների: Նրանց հայասիրութեան մասին հետագայում դեռ առիթ կ'ունենամ անդրադառնալու:

Մեր «Տարերք»-ի համար, որի խմբագիրը եւ էի, իսկ գլխաւոր աշխատակիցը իմ շատ ընդունակ ընկեր Ք. ը (ներկայումս Պ. Ռուստոմանի յայտնի պրոֆեսոր է): Զուտ «գրական» բաժինը կազմում էին Նախիջեւանի բարբառով զրած նորավէպեր, մասամբ էլ, ծագողութիւններ այս կամ այն հասարակական դէմքի վրա: Գալով «խմբագրականներին»՝ առնում էինք «Մշակ»-ում, «Նոր Դար»-ում,

«Արձազանք»-ում արտայայտված մտքերը եւ ենթարկելով մեր պատանեկան մտայնութեան ու աշխարհայեացքին՝ հրամցնում էինք մեր «ընթերցողներին»:

«Տարերք»-ի համարներից մէկում մի օր դուրս եկաւ Սիւլիւկի (Ռ. Պատկանեանի կեղծանուններից մէկը) երգիծաբանական ութ տող ոտանաւորը «Նոր - Դար»-ի դէմ, որ դեռ ոչ մի տեղ չէր տըպւած եւ որ ես ձեռք էի բերել Ռ. Պատկանեանի Յովհաննէս որդու աշակցութեամբ: Սա առանց հօրը իմացնելու՝ արտագրել էր նրա տետրակից եւ գաղտագողի յանձնել էր մեզ: Սակայն, շուտով, վախենալով անախորժ հետեւանքներից, աշխատեցինք ոչնչացնել «Տարերք»-ի այդ համարը: Որքան դիտեմ, «Նոր - Դար»-ի դէմ գրւած այդ ոտանաւորը Ռ. Պատկանեանի մահից յետոյ ոչնչացւած էր նրա կնոջ կողմից: Ամբողջ ոտանաւորը լաւ չեմ յիշում, բայց հետեւեալ չորս տողը մնացել է մտքումս.

... Սիրտը խաղ է... պիտի փսխեմ...
Տակըս շուտով լեկէն դըրէք...
Ձէ՛, լեկէնը մեղք է, տըղա՛ք...
«Նոր - Դար»ը կայ... «Նոր - Դար» բերէք...

Ժամանակ առ ժամանակ, պատահական կերպով, մեր բարեկամների աջակցութեամբ, մեր ձեռքն էին ընկնում Պոլսի «Արեւելք»ը եւ Մարտէլլի «Արմենիա»-ն, բայց այդ երկու տարբեր լրագիրներից համարեա ոչինչ չէինք կարող քաղել:

Այդ ժամանակները պատահեց շատ հասարակ մի դէպք, որը հետագայում իր նշանակալից հետեւանքները պիտի ունենար իմ աշխարհայեացքի վրա: Ձեռք յիշում որի միջոցով՝ ձեռքս է ընկնում շատ բարակ թղթի վրա մանր եւ մաքուր տպագրւած ութ երեսանոց մի երկչափաթերթ, որը կրում էր մեղի համար բաւականին տարօրինակ «Հնչակ» անունը: Ընկերներս եւ ես սկզբում անտարբեր, յետոյ մեծ հետաքրքրութեամբ կարդում էինք ամբողջ թերթը եւ ստանում էինք միեւնոյն տպաւորութիւնը. թերթը նման չէր «Մշակ»-ին, «Նոր - Դար»-ին եւ մեր ձեռքը բնկած միւս լրագիրներին՝ ո՛չ իր լեզուով, ո՛չ բովանդակութեամբ, ո՛չ էլ համարձակութեամբ: Թերթը իրեն «Հայ յեղափոխական կուսակցական «օրգան» էր անւանում, ինչ որ «սոցիալիզմի» եւ «աշխատաւոր դասակարգի» մասին էր խօսում, որոնց մասին մենք շատ քիչ բան գիտէինք. յարձակւում էր «թիւրք եւ ռուս» «բիրտ բռնակալական» կառավարութիւնների վերա, խօսում էր «հայ ժողովրդի քաղաքական եւ տնտեսական տա-

նապանքների» մասին. եւ այս բոլորը այնպիսի շեշտով ու հաւատով, որ կարդացողը այն տպաւորութիւնն էր ստանում, թէ հէնց վաղը հայ յեղափոխութիւնը պիտի սկսւի: Պատանեկան ու երիտասարդական հոգեբանութիւնը միշտ սիրել է ազդու, համարձակ մտքեր ու խօսքեր. ազդում էր եւ այն ընդգծած միտքը, որ այդ թերթը հրատարակող կուսակցութեան գործունէութիւնը «նոր դարադլուխ է բաց անում» Հայոց պատմութեան մէջ», թէ մինչեւ «Հնչակ»-ը ամէն ինչ լուի խօսքեր են եղած, թէ «խօսքերը արդէն կէս դարէ որ աււած են, իսկ այժմ պէտք է դործ, եւ դա շատ շուտ է լինելու»... Ու այս տեսակ ուրիշ մտքեր:

Թերթի վրա փնտրում ենք խմբագրի ու հրատարակչի անունը. ոչ ինչ չկայ: Տըւած է միայն ինչ որ Mr. Beniard անունը եւ Poste Restante, Genève: Բնականաբար, մեր «Տարերք»-ի խմբագրութիւնը իսկոյն սկսում է արտատպել «Հնչակ»-ից նիւթեր եւ քաղածքներ անել զանազան յօդւածների համար: Հունձքը ճոխ էր: Ի հարկէ, ոչ մի ակնարկ, որ նիւթերն ու յօդւածների ամփոփումը առնւած է «Հնչակ»-ից: Մեր թերթում մինչեւ իսկ երեւում էին՝ «Մեղ գրում են Պոլսից» թղթակցութիւններ: Հայրս, որի ձեռքը մերթ ընդ մերթ ընկնում էին «Տարերք»-ի համարները, մի օր հեղինակէր հարցրեց ինձ. «Ձեր Պոլսի եւ Վանի թղթակիցները Նախիջևանի ո՞ր փողոցն են սպրում...»: Շատ տարիներ յետոյ, ես համոզւեցի, որ բոլոր ժամանակներում եւ բոլոր օրաթերթերը ունեցել են խմբագրի աղբւրս՝ փողոցում «արտասահմանեան սեփական» թղթակիցներ, որոնք ուղարկել են յօդւածներ փողոցի միւս ծայրից...:

Մեղ համար հարկաւոր էին «ազգային» նիւթեր, ուստի երեք ուներ ինքնալեզի «Հնչակ»-ին եւ խնդրեցի ուղարկել թերթը, բայց զգուշութիւնից դրդւած (չէ՞ որ «Հնչակ»-ը գրում էր «սոցիալիզմի» մասին եւ յաճախ յարձակւում էր «ռուս միապետական կարգերի դէմ»), տւի ոչ թէ իմ անունը եւ հասցէն, այլ մեծ մօրս՝ Եղիսարէի Սուլթան - Շահի, որ այդ ժամանակները 72 տարեկան էր եւ որքան լսած էի, ռուսաց օրէնքները թոյլ չէին տալիս ձերբակալել 70 տարեկը անցած քաղաքացուն: Փողի հետ «Հնչակ»-ին ուղարկեցի եւ մի «թղթակցութիւն Կովկասից», որի մէջ գրում էի, որ «մեր քաղաքում մեր երիտասարդութիւնը երդւած է իր անձը զոհ բերելու Հայաստանի ազատութեան. նա արդէն զինւած է»: Պէտք է ասեմ, որ մեր քաղաքի տասը - քսան ազգասէր պատանիների մէջ ես միակն էի, որ ձեռք էի բերած մի «Բուլղոկ» ատրճանակ, որով, ինչպէս տես-

նում է ընթերցողը, իմ թղթակցութեան մէջ ես «մի քիչ» չափազանցընել էի իրականութիւնը...

Ու մի ամիս չանցած՝ ստացւում է «Հնչակ»-ը, որի վերջին երեսի վրա, ներքեւը, տպւած էր «Ն. - Ն. ստացանք շնորհակալութեամբ 3 ռ., ցաւում ենք, որ զաղտնապահութեան տեսակէտից անկարող ենք զետեղել ձեր շատ հետաքրքրական թղթակցութիւնը. սպասում ենք այլ յօդւածներին»: Աւելորդ է ասելն էլ, որ ես հպարտութեամբ ցոյց էի տալիս «Հնչակ»-ի այդ համարը, մատիտով նշանակելով ինձ վերաբերեալ պատասխանը: Հպարտութեամբ մտածում էի, որ ես արդէն «կապեր» եմ հաստատել արտասահմանի յեղափոխական կուսակցութեան հետ:

Մենք շուտով իւրացրինք «Հնչակ»-ի մէջ յաճախ գործածուող բառերն ու դադարեցինք: Առաջ լսած էինք «կուսակցութիւն» բառը, թէեւ լաւ կարծիք չունէինք «կուսակցականների» մասին, որովհետեւ մեր շուրջը միշտ ասում էին թէ՛ «Հայքս միաբան չենք, որովհետեւ կուսակցութիւններ կան»: Այժմ, սակայն, մեզ թւում էր թէ՛ անհրաժեշտ էր կուսակցութիւնը, քանի որ նա խօսում էր «յեղափոխական կազմակերպութեան» մասին: Բայց ի՞նչպէս էին իրադրութեամբ վերջին երկու բառերը, մենք չգիտէինք, թէեւ այդ բառերի հըմայքը մեծ էր: Թերթը խօսում էր ինչ որ «մօտաւոր ու հեռաւոր ծրագրի» մասին, այդ էլ մեզ շատ էր հետաքրքրում, թէեւ խիստ աղօտ կերպով էինք ըմբռնում այն ժամանակները ծրագրի անհրաժեշտութիւնը. «բաւական չէ՞ դէնքը», մտածում էինք մենք...

1890 թ. դարնան մենք դադարեցրել էինք «Տարերք»-ը. նախ՝ մեր խմբակը ձեռքից ձեռք «Հնչակ» էր տարածում, ապա ժամանակ էլ չունէինք, քանի որ պատրաստում էինք աւարտման քննութիւնների, որ ասել է, թէ երկու ամսից ետոյ՝ արդէն համալսարանի կամ այլ բարձրագոյն դպրոցի ուսանողներ էինք զսոնալու: Ըստ մեր քաղաքում եղած սովորութեան, ամենքս էլ Մոսկւա պիտի գնայինք ու այնտեղ 4 - 5 տարի բարձրագոյն կրթութիւն ստանայինք: Ես սատիկ մտահոգւած էի մասնագիտութիւն ընտրելու հարցով: Մեր ընտանիքի մէջ ես հինգերորդն էի. իմ մեծ եղբայրները արդէն ուսանող էին՝ մէկը բժշկական, միւսը իրաւաբանական, երրորդը ճարտարապետական, չորրորդը լեզւաբանական ճիւղերում: Մայրս ուղում էր, որ ես էլ բժշկական բաժինն ընտրեմ, բայց հայրս եւ մօրեղբայրս (երկուսն էլ բժիշկներ) հակառակում էին եւ ուղում էին որ ես ընտրեմ բնական գիտութիւններ եւ նւիրեմ գիտական հարցերին: Ես պատրաստ էի ընդունել այդ ծրագիրը, բայց երազում էի, որ մօնեմ

ու թէ Մոսկւայի, այլ արտասահմանեան համալսարանի նոյն բաժինը: Շուտով հայկական կեանքի քաղաքական դէպքերը հեշտացրին իմ երազած ծրագրի իրականացումը:

Յուլիսի կէսերին Թիֆլիսի հայ լրագիրները, ապա միաժամանակ ուսւ մայրաքաղաքներից ստացւած թերթերը հեռագիրներով եւ յօդւածներով աւետում էին ուսաստանային, որ Յուլիսի 15-ին կիրակի առաւօտ, Կ. Պոլսի մէջ հայկական մեծ բողոք - ցոյց է եղել. հազարի չափ հայ մշակներ, մտաւորականներ ու արհեստավորներ, յեղափոխական երգերով ու դրօշակով, քաղաքական ազատութեան պահանջներ են ներկայացրել Բարձր Դրան: Շատերը դէնք են ունեցել. ոստիկանութեան ու ամբոխի մէջ եղել են վիրաւորւածներ եւ մինչեւ իսկ սպանւածներ: Այդ լուրը իր ժամանակին, անշուշտ, շատ հայաբնակ քաղաքներում, ինչպէս եւ Նախիջևանում, ուժգին տպաւորութիւն թողեց: Հետեւեալ եւ միւս օրերի ուսւ լրագիրները սկսել էին անսանձ յարձակումներ թիւրք կառավարութեան «տմարդի քաղաքականութեան դէմ»: Կիսապաշտօնական «Ս. Պետերբուրգսկիէ Վեդումոսքի» օրաթերթը պարզօրէն գրում էր, թէ՛ «Հասել է, վերջապէս, ժամանակը, երբ ստրկութեան մէջ մնացած միակ քրիստոնեայ ժողովուրդն էլ թիւրքիայում իրաւունք ունենայ թօթափելու իր դարաւոր լուծը ու քրիստոնեայ կառավարութիւնները պէտք է լուրջ ուշադրութիւն դարձնեն հայկական անարդարութեան վրա»: Դժւար է յիսուն տարիներից յետոյ նկարագրել մեր քաղաքի ոգեւորութիւնը, անվերջ պատմութիւնները, երազական ծրագիրները, Պոլսի ցոյցի չափազանցած նշանակութիւնը: Ձեռքից ձեռք անցնում էին այդ առթիւ գրած Ռ. Պատկանեանի նամակները Կաթողիկոսին, այլեւ Պոլսի՝ Մ. Խրիմեանին, Արծրունուն եւ Ա. Յովհաննիսեանին: Պոլսի ցոյցից առաջ, Կարինում եւս բողոք - ցոյց, ձերբակալութիւններ եւ սպանութիւններ էին եղած, եւ այդ օրերին նոյնպէս արտագրում ու իրար մէջ էին բաժանում Ռ. Պատկանեանի գրած ուսանաւորը, որը սկսում էր այսպէս.

... Կեցցե՛ն Կարինի անկեալ քաջերը,
Նոր Հայաստանի նոր նահատակներ...

«Հնչակ»-ի «յեղափոխական կազմակերպութիւնը» մեր աչքում մեծ նշանակութիւն ստացաւ, որովհետեւ գուշակում էր, որ շատ շուտով հայ ժողովուրդը պիտի ապստամբի ու մենք էլ Պոլսի ցոյցը ընդունում էինք իբրեւ Հայաստանի յեղափոխութեան սկիզբը, որին շատ շուտով պիտի յաջորդէր «Հայաստանի ընդհանուր ապստամբութիւնը»: Մի քայլ եւս եւ հորիզոնի վրա արդէն նշմարւում էր «Հա-

572-2001

699

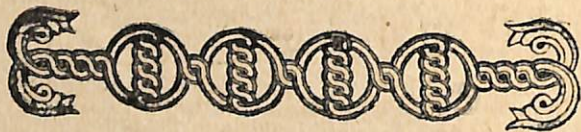
յաստանի ազատութիւնը»... Այդ հաւատը աւելի եւս ամրացաւ, երբ Պետերբուրգի «Սէվէռնիյ Վէսթնիկ»-ի Պոլսի թղթակիցը գրում էր, որ «Պոլսի հաղարաւոր զինւած հայութիւնը «Մեր Հայրենիք» ազգային երգով հրապարակ էր իջած. հայ յեղափոխութիւնը սկսած է»:

Մի միտք ամբողջովին կլանել էր ինձ՝ դնալ անպատճառ արտա-
հասման եւ այնտեղ համալսարաններից մէկում ուսանել: Ու այդ,
ի հարկէ, պէտք է լինէր միայն ժընեւի համալսարանը, որը ի դէպս
ունէր եւ հռչակաւոր դասախօսներ: Չգիտեմ ինչպէս էի բացատրել
իմ ծրագիրը, բայց հայրս համաձայնեց, որ, յիշաւի, ժընեւը ա-
մենայարմար խաղաղ վայրն է գիտութեամբ զբաղւելու համար,
«մանաւանդ, աւելացնում էր զարմացած մօրս նայելով՝ Շվէյցարիա-
յի կեանքը խստապահանջ է բարոյականութեան տեսակէտից, իսկ
դա անհրաժեշտ է անփորձ պատանիի մը համար»:

Եւ ահա, 1890 թ. Յուլիսի 31-ին, ես ճանապարհ ընկայ դէպի
ժընեւ, որը իմ երեւակայութեան մէջ նոր Մեկկայի ոյժ էր ստացել:
Ես չտապում էի տեղ հասնել. «Յեղափոխութիւնը սկսել էր, ո՞վ
գիտէ՝ մինչեւ տեղ հասնելս դուցէ ընդհանուր ապստամբութիւնն էլ
բռնկէր... »:

Փարիզ

(Շարունակելի)

ՎԱՀԱՆ ՄԻՆԱՆՈՐԵԱՆ

ԱՐՅԱԻՐՔԻ ՕՐԵՐ

IX

ԳՈՑՈՒԹԵԱՆ ՎԷՐԲԵՐ

Ինչ անցաւ — դարձաւ՝ չգիտեմ, բայց Կեսարիա փոխադրւելու
հարցը մարեց, եւ ես մնացի Գաւախում: Շատ ծանր օրեր էին: Կեան-
քին բռնութեամբ շղթայւածի եւ խանձւած արտի պէս թափուր հո-
գեկան մի վիճակ ունէի: Առաջին երկու օրը բան հասկանալու ի վի-
ճակի չէի: Բայց այնուհետեւ էլ ոչինչ չկարողացայ իմանալ վերջին
մեծ դաղթի մասին: Գիտէի միայն, որ մեկնելու պահին, Գաւախից
քիչ հեռու, արտի մէջ մեռել է մի կին...

Գաւախը այժմ բոլորովին լուռ, միայն երբեմն յայտնւում էին
ուղտերի եւ սայլերի կարաւաններ, որոնք մի պահ աղմկում էին մե-
ռած փողոցը ու անցնում: Գաղթի թափը կոտրւել էր. այժմ տա-
նում էին յետ մնացած խմբեր, որոնք այլեւս չէին շարժում տեղա-
կան բնակչութեան հետաքրքրութիւնը: Գիշերներն անգամ փողոցում,
սրճարանում կեանք չկար: Մարել էր հետաքրքրութիւնը նաեւ դէպի
ինձ. այդ օրերի միակ միսթարութիւնը: Բժիշկը առաջւայ պէս այ-
ցելում էր դիշերները. շատ կամ քիչ միշտ խմած էր լինում. արդէն
ուրիշ կերպ էլ դժւար էր պատկերացնել նրան: Հայերի դաղթի,
ջարդերի մասին այլեւս նրանից ոչինչ չէր կարելի իմանալ. ոչ մի
հարցմանս չէր պատասխանում. պարզապէս, կարծես, չէր լսում:
Հատ ու կտոր ասածները այժմ դառնում էին «կայսերական բանակի
քաջագործութիւնների» շուրջը, որոնք, ի մեծ զարմանս իմ, տեղի
էին ունենում Խոփի, Արխաւի, Թորթումի, Ալաշկերտի, Վանի՝ չըր-
ջաններում... Ականջներին չէի հաւատում, խելքս չէր հասնում:
Եւ, սակայն, բժիշկը այդ դէպքերի մասին խօսում էր այնպէս, ինչ-
պէս եւ բոլոր սովորական բաների մասին: Օրւայ անցուղարձերի մա-

սին խմանում էի Իրակլուց։ Բայց այդ էլ միայն այն դէպքում, երբ դալիս էր առաւօտները. մնացած ժամանակները քնատ, անտրամադիր էր լինում։ Փոքր խմբերը ջարդում էին մինչեւ Կաւղա, Տէր-վենտի կիրճում, կամ վերը՝ լեռնադաշտին։ Ջարդարարներին, ամէն մէկ հայի համար, վճարում էին հինգ դրուշ։ Բայց նրանց էր պատկանում նաեւ աւարը։ Ասածներից երեւում էր, որ անգամ Գաւախի թիւրքերի բռնի ջղերը այլեւս անկարող էին դիմանալու այդ դէպքերին, լուրերին։ Ասում էր, որ թիւրքերը սաստիկ ընկճւած են։

— Ռուսները յաղթում են եւ շուտով պիտի դան, թիւրքերից հայերի մասին հաշիւ պահանջելու։ Հիմա ամէն մարդ աշխատում է մի հայ երեխայ ձեռք բերել, որ բարերարի հանգամանքով պատասխանատուութիւնից ազատւի...

Մի քանի օր անց առիթ ունեցայ համոզուելու, որ Իրակլու առածները հիմք ունեն։ Կէսօր էր, երբ, յանկարծ, ներս մտաւ հազիւ 14 տարեկան մի կոկիկ, վայելչակազմ մանչ, որ ինձ կերակուր էր բերել։ Նա համարձակ բարեւեց, յուզումից կարմրեց, ասելիքը մոռացաւ ու հազիւ զսպելով իրեն համակած դարձ ռուսախոս թիւնը՝ ասաց, թէ անունը Իվան է, ինչ որ ինձ կրկնակի զարմանք պատճառեց։ Պարզեց, որ Յովսէփի ձինկէողեանի եղբորորդին է, Աննիկի եղբայրը, որոնց ճանաչում էի։ Յովսէփին, իրրեւ ուսումնասիրողի, աքսորել են Գաւախ. Իվանը եկել է նրա հետ, իսկ քոյրը մնացել է Սամսոնում, Պալկէանների մօտ։ Այժմ Յովսէփի կինը, տիկին Քարտինէն արտօնութիւն է ստացել ամէն օր ինձ կերակուր ճամբելու, եւ ահա Իվանը բերել է։*)

Իվանից խմացայ, որ Գաւախում դեռ մօտ քսան հայ ընտանիքներ կան, մեծ մասամբ չարչամբացի հարուստներ, որոնք իսլամադաւանութեամբ միջոցով աշխատում են մնալ։ Սամսոնյիներից, Փաստաճի Արմենակի ընտանիքից բացի, դեռ Գաւախ էին նաեւ Մենծիկէանները։ Ձինկէողեանները նոր էին եկել եւ Իվանը շատ բան չգիտէր, բայց ուսանելի յաղթութեան լուրերը, թիւրքերի ընկած տրամադրութիւնները յայտնի էին նաեւ այդ աչքաբաց մանչուն։

Մի քանի օր յետոյ ինձ այցելութեան եկաւ նաեւ Փաստաճի Արմենակը։ Հիւժուած, դեղնած, ահաբեկած տեսք ունէր։ Նրանից մի քանի մանրամասնութիւններ խմացայ մեծ դաղթի մասին։ Գաւախի

*) Ձինկէողեանները բաքուցի էին, հիւր էին եկել ազգականների՝ Հէֆիմեանների մօտ, որոնք արդէն գաղթել էին։

տակ մեռնողը Տողրուճ — հանումն էր։ Ժանդարմները սայլից հանել, թողել էին արտի մէջ։ Ստոյգ էր, որ թիւրքերի մօտ բաւական թուով փոքր երեխաներ էին մնացել։

— Հայու երեխայ ունենալը մի մարմաջ է դարձել. ամէն մարդ ուզում է մէկը ունենալ։

— Ի՞նչ լուր կայ պատերազմից։

Արմենակը, յանկարծ, կենդանացաւ, մի ցնցող հայեացք նետեց դէպի դուռը եւ հազիւ զսպւած դարձ թեամբ շնչաց։

— Գալիս են, եղբայր, դալի՛ս են... Հիմա երբեմն գնում եմ սրճարան. երէկ գիշեր Յովսէփի էֆէնդիին էլ տարի, որ վարժւեն. ես սրանց գիտեմ, որքան փախի — փախի անես, այնքան վատ կը լինի. առաջ խէթ — խէթ էին նայում, հիմա տեսնե՛ս... առաջին տեղը ինձ են տալիս. հա՛յ, պէճիլէ օթուր, հա՛յ, շէճիլէ օթուր. խեղճացել են, հասկանում են, որ ուսանելը դալիս են։ Ռուս զօրքերը հիմա մտել են Ալաշկերտ եւ գնում են Վանի վրա...

— Իրե՞նք են ասում։

Արմենակը նորից մոռուցեց։

— Ոչ, Վահան Չամչեանը ասաց. բերել էին կառքով, կինն էլ հետն էր։ Գաւախում երկու ժամ մնաց. իբր թէ, իրեն, իբրեւ ուսական հիւպատոսարանի պաշտօնեայի, ապահով պէտք է հասցնէին Կեսարիա... Երեխայի պէս հաւատում էր, բայց Տէրվէնտի կիրճում սպանել են...

Արմենակը ժելէտի դրսանից մի ոսկի լիրա հանեց։

— Մի շարաթ է ինչ ուզում եմ քեզ մօտ դալ, բայց չի յաջողւում. Չամչեանը քո մասին հարցութիւններ է խնդրեց որ այս լիրան քեզ տամ...

Ձինկէողեանների շնորհիւ ես սկսեցի արագութեամբ կազդուրւել։ Ծոծրակիս մօտ եղած վէրքը դոցւեց. բուժւեց նաեւ բորբոքած աչքս։ Մնում էր միայն գլխիս խոշոր վէրքը, ուր ոսկորը ջարդւած էր։ Բայց գրեթէ անփոփոխ դրութեան մէջ էին ոտքերս. քիչ — շատ կենդանութեան նշաններ էր արտայայտում ձախ ոտքս։ Այս վիճակում էի, երբ մի օր, յանկարծ, ներս մտաւ մի սպայ եւ փողոցութեամբ հարց տուց։

— Ի՞նչ ունես, օղլում...

Անակնկալի դալով, ոչինչ չկարողացայ ասել։

— Գլուխդ վերաւորւած է:

— Այո...

— Ո՞ւր ստացար վէրքը...

Պարզ էր, որ մարդը իմ նկատմամբ թիւրիմացութեան մէջ է:

— Անունդ ի՞նչ է...

— Վահան...

— Հա՞յ ես...

— Այո'...

Սաստիկ զարմացաւ, բայց շտկեց ու վրա բերեց.

— Լա՞ւ են նայում քեզ այստեղ:

— Այո'...

— Բժիշկը կանոնաւոր այցելո՞ւմ է:

— Այո':

— Որ եւ է խնդիր չունե՞ս:

— Ո՛չ:

Ոտերը քով քովի բերելով շրխկացրեց, բարեւեց ու գնաց:

Քառորդ ժամ չանցած՝ իրար յետեւից ներս մտան Ալին, Իրակ-
լին եւ Եօրիոս էֆէնդին, հիւանդանոցի կառավարիչը, որ նոր էր
զարձել Սամսոնից: Վերջինը յուզւած, միեւնոյն հարցումները մի
քանի անգամ կրկնեց. ե՞րբ եկաւ, ի՞նչ ասաց, ես ի՞նչ ասացի, ե՞րբ
գնաց... Հասկացայ, որ քննիչ էր:

Հիւանդանոցի առանց այն էլ մեռած կեանքը սմբեց: Իրակլին
այժմ կասկած չունէր, որ հիւանդանոցը պիտի փակեն եւ իրեն էլ
«կուր դաշտ» ճամբելով մի տեղ «չանսատակ» պիտի անեն: Յուսա-
հատութեան մէջ «փախստական դառնալու» հնարաւորութեան մա-
սին մոռացել էր: Ալին էլ մտահոգւած էր եւ այդ օրը բարեհաճ վե-
րաբերմունք արտայայտեց դէպի ինձ. մի քանի անգամ գնաց, եկաւ,
հարցրեց, թէ ի՞նչ բանի պէտք ունիմ: Կարծես, թէ ես էի քննիչը:

Գիշերը, երբ բժիշկը եկաւ, պէտք զգացի «դէպքի» մասին ասե-
լու: Մշուշապատ աչքերը կիսախուսի լոյս ու ոչ մի հարցում չարաւ:
Մի պահ նոյնիսկ ինձ այնպէս թւաց, թէ նստած տեղը քնել է: Բայց
եկաւ, յորանջեց, դէմքը չփեց ու գնաց:

Բոլոր նշաններից պարզ էր, որ հիւանդանոցի օրերը հաշււած
են: Ի՞նչ պիտի լինէր ինձ հետ այդ դէպքում՝ չգիտեմ, բայց, յան-
կարծ, դրութիւնս փոխւեց. յաջորդ օրը անսպասելի կերպով ներս
մտաւ բժիշկը եւ նրա յետեւից Փիր - Աղան: Այն աղօտ հանդիպու-

մից յետոյ, առաջին անգամն էի տեսնում նրան. կարճ վզի վրա սեւ,
կլոր դէմքը, ցածր գլխի հետ միասին, կարծես թէ ձուլւած էր պարս-
կական դտակի հետ: Միջինից քիչ բարձր եւ փարթամ կազմի համե-
մատութեամբ, տարօրինակ տպաւորութիւն էին թողնում նրա կարճ
թեւերը, որոնց շարժելու ժամանակ ձօճում էր լանջը: Շնչառութիւնը
անկանոն էր եւ քթով լինելու դէպքում սուլում էր: Բայց Փիր - Ա-
ղան սնդիկի պէս շարժուն մի մարդ էր եւ խոշոր հմայիչ աչքեր ու-
նէր, որ չեղոքացնում էին բոլոր մարմնական թերութիւնները: Այն-
պիսի մտերիմ ընթացք արտայայտեց, որ, կարծես թէ, տարիների
բարեկամներ էինք ու երէկ էինք միասին «էէյֆ» արել:

Կարգադրութիւն էր ստացել ինձ Սամսոն ճամբելու: Հիւսպատո-
սի նամակն ու Սամսոնի իշխանութիւններից ստացւած թոյլտուութիւնը
բերել էր կառապան պարսիկ Հասանը, որ այժմ իր կառքով սպասում
էր դուրսը ինձ տանելու համար: Արդէն պարզ էր խնդիրը, բայց
Փիր - Աղան ծխախոտ հանեց, լուցկի վառեց եւ սկսեց բացատրել այն
դժւարութիւնները, որոնց հանդիպել էր նա ինձ Գաւախում պահե-
լու գործում, մինչեւ որ ահա այս կարգադրութիւնը հասել էր: Աչքս
մնացել էր Փիր - Աղայի ձեռքին վառող լուցկիի վրա, որ խանդա-
րում էր ինձ կեղերոնանալ: Հասաւ մատին. զարմացած ցնցեց, նե-
տեց ու շարունակեց.

— Հիմա, ոստիկանութեան ճամբելուդ առթիւ պէտք չէ մտա-
հոգւես... Դա մի պարզ ձեւականութիւն է, յարեց նա ծխախոտը
մօտեցնելով բժշկի ձեռքին, որ նոր լուցկի էր վառել:

— Այնտեղից Հասանը քեզ պէտք է տանի Միրզա - Հիւսէյին
Խանի մօտ: Հասանին ճանաչո՞ւմ ես... Մեր Հասանի՞ն... Վա՛յ,
ի՛նչ ասեմ քեզ...

Ու գոպանակից նետւածի պէս վեր ցատկեց, որ Հասանին կանչի:
Բժիշկը, որ տաղտկութեամբ լսում էր, սկսեց գլխիս կապերը քա-
կել: Փիր - Աղան նորից յայտնեց մի ջղուտ, երիտասարդ պարսի-
կի հետ, որ գլուխը մէկ կողմ թեքած՝ լսում էր նրան.

— Տեսնո՞ւմ ես գաւալըն, թո՞չնի թեւով Սամսոն պիտի հասցնես,
դեռ արեւը չնստած այնտեղ պէտք է լինես: Է՛, հաֆիմ, ես հիմա դը-
նամ նամակս գրեմ, մինչեւ որ դու էլ գործդ վերջացնես:

Բժիշկը մաքրեց գլխիս վէրքը, փոխեց վերակապերը եւ սկսեց
խնամքով կարել: Իր ընթացքի մէջ ոչինչ չփոխւեց նաեւ այդ վերջին
օրը. գաղաղած էր, թո՞չնած, ինչպէս բոլոր ցերեկները: Ամէն առի-
թով բարկանում էր Իրակլիի եւ Ալիի վրա: Վերջապէս — աւարտեց

եւ սկսեց վիրակապերով փաթաթել նաեւ ոտքերս: Իր բոլոր տարօրինակութիւններով, հարադատ մէկն էր բժիշկը, որ վճռական դեր ունեցաւ կեանքիս մէջ: Ձգում էր, երեւի, որ պէտք ունեմ երախտագիտութիւնս յայտնելու եւ չէր ուզում առիթ տալ: Երբ սկսեցին ինձ հագցնել, դուրս ելաւ:

Կառքի մօտ կանգնած էր Իվանը: Վարը, 10 - 12 քայլի վրա՝ Արմենակը եւ կինը: Աւելի վար՝ Յովսէփը, Քարտինէն եւ սպիտակ շալով գլուխը ծածկած մի ուրիշ կին: Հիւանդանոցի կառավարիչը, բժիշկը, երկու թիւրքերի հետ միասին, ուրիշ բաների մասին խօսելու ձեւով, նստած էին սրճարանի առջեւ: Քովնտի կանգնած էր ճմլած հագուստով մի փոքրիկ: Վերը, փողոցի միւս եզրին, մի խարխլած շէնքի պատշգամբում խմբւած էին հայ կանայք, երեսաներ. չարամբացիներն էին, որ ժամանակին խանդավառ ընդունելութիւն էին արել ինձ եւ վերի դասարանների աշակերտներին, երբ յայտնեցինք իրենց մօտ...

Արդէն պատրաստ էինք մեկնելու, բայց Փիր - Աղան «Հասա'ն», «Հասա'ն» դռնէն անվերջ պատուէրներ էր տալիս: Աչքս մնացել էր բժիշկին: Մօտեցաւ ու չոր ու ցամաք մի բարիերթ մաղթեց: Փիր - Աղան ձեռքերը երկարեց դէպի Հասանը, կարեւոր մի բան յիշողի պէս, բայց ձիերը վաղեցին...

Կառքը սլանում էր նոյն վերելքով, որով երկու ամիս առաջ բոլորի հետ միասին ես էլ սահեցի վար: Այնքա՛ն մարդ ընդունած եւ դէպի մահ ճամբած այս փողոցիկ քաղաքը այժմ դերեզմանի պէս լուռ էր: Միայն տեղ տեղ թիւրք երեսաներ, թանձր փոշու մէջ վաղելով, փորձում էին հասնել, կառքի յետեւին կառչել: Քաղաքի ծայրին, ծառերի տակ, մի խումբ քաղաքացի հայեր տեսայ: Թւաց, թէ մէջերը ծանօթներ կային, բայց գնում էին, եկել էին, թէ պիտի գնային՝ չիմացայ...

Սահում էինք վար: Կարծես վերադառնում էի մի շատ հեռու երկրից եւ մտքերս, կեանքի բոլոր տպաւորութիւններս մնացել էին այնտեղ: Իջնում էինք օձապտոյտ մի ճանապարհով: Արեւը ցատկոտում էր աջ ու ձախ: Սարի լանջն ի վեր, մի ուղղութեամբ անօդնական պառկել էին կանաչներ. կարծես թէ նոր էին գլուխ բարձրացնում անցած կրունկների տակից: Ծամբուն զուգահեռ, կիսադալար կանաչների մէջ, երկարում էին նոր բացւած արահետներ: Եւ ամէն

մի թեքում, աննշան վերելք ու վայրէջք, ամէն ծառախումբ մի պատմութիւն ունէր, կարծես: Անդարձ անցած մի ճանապարհ էր այդ, որով միայն ես էի վերադառնում...

Հասանը Չախալի: Այստեղ, այնտեղ պատերի տակ կկգած էին սակաւաթիւ տարազեր գիւղացիներ: Հիւանդներ կամ դաղթից յետ մնացածներ: Երեւի կարծում էին, թէ իրենց բախտը տնօրինող կարեւոր պաշտօնեայ էր անցնում. կառքը տեսնելով՝ նրանք պատն ի վեր երկարում էին, խոնարհութեամբ ձեռքերը դարսում կրծքներին, մինչեւ որ անցնում էինք...

Ահա եւ քարւանսարան, ուր վերջին օրերը մնացինք. ի՞նչ տարօրինակ բան է մարդու ճակատագիրը, Տէր Աստուած... Ահա ցածր ու տարածուն կամուրջը, որից ուղեցի վար նետել ինձ... Ահա եւ վեր-տաք խարխլած քարւանսարան, որտեղից փախայ ամասիացի խենթի ջին խարխլած քարւանսարան, որտեղից փախայ ամասիացի խենթի պատճառով: Լայն խճուղու եզրերին դեռ մնում էին անձրեւից, արեւից դեղնած թղթի կտորներ, պահածոների ծալձլած տուփեր, բղկուած լաթերի քուրջեր, ջարդւած շիշերի փշրանքներ...

— Ռիզա', Ռիզա', կանչում է Հասանը՝ ձիերը քարւանսարայի առաջ սանձելով:

Ո՛վ որ է այդ Ռիզան, համբ լուսթեան մէջ չի լսում.

— Օլան հէ՛յ, Ռիզա'...

Պատշգամբում յայտնեց՝ մի հսկայ արեւահար մարդ. քնահարամ տհաճութեամբ նայեց, ապա, յանկարծ, դղրդոցով վար իջաւ ու դարպասը բացեց: — Մարիապալա՛, հոջա էֆէնդի, դռնէն այնպիսի մի ճաթտած ձայնով, որ երբեք չի կարելի մոռանալ:

Պարսիկ էր ու, կերելի թէ, իմ մասին գիտէր: Ձիերը պէտք է չունէ անէին այնտեղ: Ռիզան, թիւրքերին նղովելով՝ ինչ որ բաներ է առնում, որից հասկանում եմ միայն, որ հիմա էլ Սամսոնի հայ վաճառականների ապրանքներն են տեղափոխում: Ոսքի տակն ու վրան յիշում է Իբրանոսեանի անունը: Իբր թէ, միայն նրա կերպասեղէններով բարձւած 40 սայլ է անցել:

Ձիերի սանձերը թուլացրին, կերի պարկեր կախեցին ու վեր ելան: Քարւանսարան պարապ էր: Այլ կողմը, անկիւնում, հաւաքւած էր թղթերի, ջարդւած պնակների, անպէտք իրերի եւ աղբի մի կոյտ: Եր թղթերի, ջարդւած պնակների, անպէտք իրերի եւ աղբի մի կոյտ: Դիմացը, սիւնից - սիւն կապւած դեռ մնացել էր ծծկերների ճօճկի զուգահեռ պարանը: Դրան մօտ մի մեծ քար կար, որ ինքն իրեն յղ-կեւ էր: Այն ժամանակ ամասիացի խենթը այդտեղ նստած «երգում» էր: Ահաւոր իրողութիւնից կարկամած բազմաբնու մի չունչ կար չորս կողմս...

Ուրիշան մի փոքրիկ, կլոր բաժակով թէյ ու մի թղթի վրա հաց ու պանիր բերեց: Տետրից փրցւած մի թերթ էր, որի վրա սկսնակ ձեռքով գրւած էր՝ $1+1=2$, $1+2=3$, $1+3=4$, $1+4=5$, $1+5=5$...

Արեւը քերում էր երկնքից կախ ընկած խճճահեր ամպերի եղբերը, երբ մեկնեցինք Չախալիից: Լուռ, թմրած ու նիրհած, հարթ ճամբու վրա երբեմն ցցւում են փխրուն բլուրներ, որոնք աւելի չուտ նման են աւազակոյտերի: Կառքի արագ ընթացքից ճամբու եզրերը, պարանի պէս պրկւած, փախչում են յետ: Եւ չորացած ու կոշտացած խճուղին դղրդում է անիւների տակ: Հասանք քթի տակ թրքահան ինչ որ շարկի է երգում: Բայց խուլ ծափերի պէս իրար յաջորդող ձիերի սմբակների տարափի տակ, հասնում են ականջներին միայն «ա՛, ա՛, ա՛... օ՛, օ՛, օ՛...» բացականչութիւններ: Վարը, բլրակների մէջ ճանապարհը նեղւում է եւ դղրդոցը հասնում ականջներին, կարծես խողովակի միջից: Յիշում եմ, որ այստեղ էր կուտակւած չարչամբացիների մեծ դաղթը...

Աւելի վար, ճանապարհը բռնւած էր լքած գիւղերից քշող անհաշիւ անասուններով: Մեծ քոչ է կարծես. անասելի փոշին, փռնոցը բռնել է չորս կողմը: Կառքը ընթացքը դանդաղեցրեց. մի քանի ցընցոտիապատ թիւրքեր, խարազանները ճոճելով, հարայ - հրոցով ճամբայ են բաց անում: Կով, հորթ, եղ, դոմէշ, կարծես, տիեզերական պատուհասից ահարեկւած, դունչները խուճապահար պարզում են իրար զիստերին, դուրս ընկնում ճանապարհից ապա, յանկարծ, ապահով զգալով իրանց՝ ծուրթէն դարձնում են գլուխները ու անտարբերութեամբ նայում: Է՛լ աւելի վար դալիս էին ձիու սայլեր: Հասանք քաշեց, կանգ առաւ ճամբու եզրին, որ անցնին: 30 - 40 միաձի սայլեր էին, որոնք Սամսոնից Չախալի տարան մեզ: Այժմ նրանք անխնայ բարձւած են ապրանքներով. կերպասեղէն, խալիներ, քիլիմներ, պարկերի մէջ հաւաքւած պղնձեղէն, մեծ ու փոքր արկղներ դարսւած, կապկպւած էին նրանց մէջ: Բեռան տակ սայլերը ճոճուում էին: Քրտնաթոր կառապանները այժմ քայլում են՝ մտրակելով ձիերը, որոնք լարել են իրենց վերջին ուժերը: Նրանց վզերի երակները ցցել են: Ոմանք քովնտի կախել են լեզուները: Աչքերի մէջ պաղել է բեռը քաշելու անասնական յամառութիւն...

Հեռուից բացւում, պահւում էր ծովը: Սեւ թաւշի պէս հարթ ու անծայր տարածութեան մէջ երկարել էր լեզուն Չալթի - պուրուներ:

Ու տեսայ մի տան կղմինտէ կտուրը, ապա մի ուրիշը, երրորդը, չորրորդը... Սամսոնն էր: Մայրամասի անդորրութիւնը խանդարելով՝ առաջ անցանք: Իրիկնամուտի պարզ օդի մէջ ամէն մի շէնք ցըցւել է իրեն յատուկ ձեւով: Նոյն քաղաքն է: Ճանապարհից դէպի աջ, դէպի ծովեզերք բարակ շերտերով տարածւում են մարգագետիններ, որոնց մէջ տեղ - տեղ տարբերւում են բանջարանոցներ, ծխախոտի ցանքներ: Հեռւում կանանչները կորչում են Չալթի - պուրուների թիկունքում: Ճամբի ձախ կողմի խորտուրորդութիւններում թափւած են ամէն մի թրքահան քաղաքի արւարձաններին յատուկ աղբակոյտեր: Անցանք յունական յետ ընկած թաղամասերով: Այստեղ, այնտեղ պատահում են կանայք, երեխաներ, որ մայթերի վրա, տների մօտ, գլխիկոր կանգնած՝ նայում են: Կարծես, թէ արու բնակչութիւն չկայ... Բայց ահա եւ քաղաքի գլխաւոր փողոցը, մարդիկ, անցուղարձ, պարապ - սարապ դիտողներ — ամէն բան այնպէս, ինչպէս միշտ:

Հասանք ծոցից դէպի աջ, մայթին կից կանգ առաւ, վար իջաւ ու անցաւ ձիերի առջեւ: Դիմացից շարժւում էր մի բազմամարդ թափօր: Մոլլաներ, փաթթոցաւոր քաղաքացիներ, ոստիկաններ, զինւորականներ ուղեկցում էին ուսերի վրա բարձւած մի դադաղ... Անցան: Հասանք նորից իր տեղը անցնելով՝ շէնջաց:

— Նուրի - բէյին տարան...

Այլահա՛ր եղայ. այդ անունը արդէն իսկ դամի պէս ցցւած էր գլխիս մէջ:

— Ո՞ր Նուրի - բէյը...

— Գաղտնի ոստիկանութեան պետը:

— Մեռա՞ւ...

Հասանք չպատասխանեց:

Աննախընթաց այս զուգադիպութիւնը ա՛յնպէս չձմեցրեց, որ հազիւ դառայ ինձ, երբ, յանկարծ, տեսայ կենտրոնական բանտի նաւնապոյն պատերը. նշանակում է քիչ վարը կառավարատունն է, ուր եւ տանում էր ինձ Հասանը: Երկաթաձող բարձր դռներից կառքը ներս անցաւ: Բակում ոչ ոք չկար: Արդէն առաջ էլ հազիւ կարելի էր մարդ տեսնել այս հսկայ բակում: Հասանը իջաւ եւ ուղղւեց դէպի ոստիկանական բաժինը, որի մուտքը փողոցից էր: Արեւի ցոլքերը դեռ խաղում էին կառավարատան երկրորդ յարկի պատշգամբի կամարներին: Այստեղ ես եղել էի մէկից աւելի անգամներ, մութեսարի՛՛ Եփ. Նէջմի - բէյի հրաւերով: Այժմ գլխիս մէջ ժխոր էր տիրում, երբ, յանկարծ, յայտնեց Բահար - աղան, պարսկական հիւպատո-

սարանի կառավար: Նրա գեղը ակնթարթի մէջ մի քանի արտայայտութիւն փոխեց:

— Ալլաքը այս դիմադրութեան տները գլուխներին փլցնի, ասաց նա դառնութեամբ: Բայց մի՛ մտածիր, լաւ կը լինի, այստեղից քեզ պիտի տանիմ: Տեսա՞ր, թէ ինչպէս Նուրի — բէյը արժանի պատիժը ստացաւ... Սեփիաքի ժամանակ հայերից տիֆով վարակեց, երեք շաբաթ շարունակ զառանցեց, թէ «Հայերը ինձ խեղդում են» ու հոգին աւանդեց ջիւղաւաճի թաղաւոր Իբրիսին...

Բահարը բարձրահասակ, ոսկրոտ, վաթսուներ անց, բայց դեռ ամուր մի պարսիկ էր: Ամէն Նովրուզ բայրամին նէր էր ստանում ինձանից եւ որովհետեւ գրամի մոլի էր, շատ լաւ բարեկամներ էինք: Բնախօսական ատելութիւն ունէր դէպի թիւրքերը, որ ծնունդ էր առել դաւանական հիմքերով ու բարդացել անձնական մի տխուր պատմութեան հետեւանքով. տարիներ առաջ նրա կինը փախցրել էր մի թիւրք եւ ինքը մնացել էր «չոր գլուխ»: Պատերազմի նախօրեակին, իր մոլի ուռաասիրութեամբ, փաստաջի Արմենակի հետ միասին, «մի հողի, մի մարմին» էր կազմում: Ու այժմ էլ կարծես ոչինչ չէր փոխւել. նա շրջեցապէս, բակի չորս կողմին խուզարկու հայեացքներ նետեց ու սաթի պէս սեւ ներկած թաւ բեխը ափի մէջ առնեով՝ շնչաց:

— Գալի՛ս են, հոջա էֆէնդի, հէ՛չ հող մի անի, ուռաները դալիս են, մանէթի գինը բարձրացել է...

Այդ պահին ամենից շատ կարեւոր էր իմանալ, թէ ինչ պէտք է լինէր իմ վիճակը: Բայց Բահարը այդ չգիտէր. ասածներէր միայն պարզեց, որ Նուրի — բէյին ժամանակաւորապէս փոխարինում է Սարրի — բէյը, որը այժմ բացակայ է. նա խոստացել է ազատ թողնել ինձ, հիւպատոսի երաշխաւորութեան տակ: Բայց պէտք է նախապէս ներկայանայի նրան:

Կէս ժամ չանցած Սարրի բէյը եկաւ, եւ Հասանը ինձ շալակն առած, մի փոլիսի առաջնորդութեամբ ներս տարաւ ոստիկանատան սենեակներից մէկը ու Սարրի բէյի գիմաց վար դրեց մի բազկաթոռի մէջ: Քառասունի մօտ բարձրամարմին այս մարդը գեղեցիկ արտաքինի տակ չարութեամբ անկուշտ մի հողի ունէր թաղնւած: Դէպքերից առաջ կարող ու իրազեկ պաշտօնեայ էր համարւում եւ, իբր թէ, նոյնպէս բարեկամ էր հայերին: Իրականի մէջ տեղահանութեան բովանդակ դատանութիւնը սրա ջանքերի արդիւնքն էր: Սա էր, որ ինձ ձերբակալեց: Այժմ թէ՛ Փիլիքական, թէ՛ հողեկան վիճակս այնպէս էր, որ կորցնելու ոչինչ չունէի այլեւս, ինչ որ, երեւի, զգում էր եւ ինքը: Նա տարակուսանքով գննեց ինձ. կարծես, ուզում էր հասկանալ, թէ որքան իրողութիւն է վիճակս: Հայեացքս մնացել էր

«Միտքի» Սուլթան Մէմէդէ Ե.—ի ուռած, հաւկթածեւ դէմքին, որի մեծադիր մի նկարը կախւած էր դէմուդէմ:

Վերջապէս, ծխախոտ վառելով ասաց.

— Հիմա ձեզ, այս վիճակում, երկար պահելու միտք չունիմ: Բայց մի հարց պէտք է պարզեմ. այդ կարող է օգտակար լինել ձեզ համար: Ի՞նչ կարգ եւ աստիճան ունէիք ուսւ բանակի մէջ...

Արդէն գիտէի, որ ամենաարտառոց բաների կարելի է հանդիպել թիւրք ոստիկանատան մէջ: Բայց այդ հարցումը այնպիսի մի անակնկալ էր, որ անկեղծօրէն զարմացայ:

— Դուք մեր հիւրն էք եւ իրաւունք ունեմ ձեզանից ճիշտ պատասխան սպասելու, յարեց նա խօսքերին մտերիմ հանդամանք տալով:

— Ո՛չ մի զինուորական կարգ կամ աստիճան չեմ ունեցել ես:

— Ե՞րբ էք ենթարկւել զինուորակոչութեան եւ ո՞րտեղ:

— Ո՛չ մի զինուորական ծառայութիւն չեմ արել ես:

— Այն դէպքում դուցէ ասէք, թէ ո՞ւր էք ստացել ձեր զինուորական կրթութիւնը:

— Ո՛չ մի զինուորական կրթութիւն չունեմ ես...

Յետ նստեց ու մատիտը ձեռքի մէջ դարձնելով՝ ասաց.

— Ռուս զօրքի մէջ հաստատուած եւ այստեղ կատարւած շարքային եւ այլ մարզանքի փորձերիդ մասին մանրամասն տեղեկութիւններ կան. ո՞րտեղից գիտէք այդ:

— Ռուսական դպրոցում պարտադիր դաս էր:

— Ուրեմն, սովորել էք Ռուսաստանում:

— Այո՛:

— Ի՞նչ դպրոց էր այդ:

— Քաղաքային վեցդասեան սովորական դպրոց...

Բռնադրօսիկ մի զարմանք ձեւաւորեց նրա դէմքին.

— Միթէ՞ հայերը կարող են այդ կարգի ուստական դպրոցներում սովորել:

— Այո՛:

Բոլոր հայերը...

— Լաւ չեմ հասկանում ձեզ:

— Այսպէս, օրինակ, մեր երկրի հայը կարող է այդ կարգի դպրոցում ընդունւել:

— Այո՛...

Սարրի բէյը լռեց ու սկսեց երկարօրէն ծխախոտը հանգցնել: Իմ մէջ կասկած ծագեց, որ նրան զբաղեցնող բուն խնդիրը հպատակութեան հարցն է:

- Դպրոցը աւարտելուց յետոյ ի՞նչ պաշտօններ էք վարել:
- Առիթ չեղաւ, պէտք է կրթութիւնս շարունակէի:
- Միթէ՛ բոլոր ժամանակ ուսանում էիք, ասաց նա հեղնանքի ահնայտ շեշտով:
- Ո՛չ, յետոյ ձերբակալեցին:
- Ի՞նչ էք ասում...
- Հայեացքս նետեցի Սուլթան Մեմէթի վրա, որի դէմքը աչքիս առաջ քանի դնում փրկում էր:
- Եւ ի՞նչ յանցանքով ձերբակալեցին:
- Իբրեւ յեղափոխականի:
- Նա առաջ նստեց, գլուխը կախեց.
- Հետաքրքիր է: Ի՞նչ պատիժ կրեցիք:
- Երեք տարւայ նախնական բանտարկութիւնից յետոյ դատաւարտեցին յաւիտենական աքսորի Սիբիր:
- Եւ աքսորեցի՞ն:
- Այո՛:
- Ե՞րբ էր այդ:
- 1910 թւի Դեկտեմբերին:
- Ասացէ՛ք խնդրեմ, ո՞րտեղացի էք, հարց տւեց նա յանկարծ,
- Վեր առնելով գլուխը:
- Պարսկաստանցի:
- Ո՞ւր էք ծնւել:
- Թաւրիզին ենթակայ Կարաշատաղի շրջանի Ահեր գիւղում:
- Ի՞նչ է հօրդ անունը:
- Ղահրաման:
- Մօ՞րդ:
- Նատալիա:
- Ո՞ւր են հիմա:
- Հայրս մեռել է, մայրս գտնւում է Կովկասում:
- Ո՞ւր մեռաւ հայրդ:
- Կովկասում:
- Ո՞րտեղացի էք:
- Պարսկաստանցի:
- Աչքերը կարճատեսի պէս վրաս կծկեց.
- Այդ ի՞նչպէս եղաւ, որ ձեզ իբրեւ պարսկահպատակի աշխուժեցնային աքսորեցին Սիբիր:
- Ռուսաստանում օտարահպատակները առանձնաշնորհումներ չունեն...
- Եւ ի՞նչ էր խաճեց ու, յանկարծ.

- Ե՞րբ եկաք Թիւրքիա:
- 1911 թւի Յունիսին:
- Ի՞նչ անցադրով:
- Պարսկական:
- Ի՞նչպէս ձեռք ձգեցիք այդ թուղթը...
- Ամէն մարդ կարող է իր պետութեան անցադիրը ունենալ:
- Ո՞ւր ստացաք անցադիրը:
- Բագում:
- Այդ ի՞նչպէս եղաւ, որ 1910 թւի Դեկտեմբերին յաւիտենապէս աքսորեցիք Սիբիր, իսկ յաջորդ տարւայ սկզբին Բագում անցադիր ստացաք, վրա բերեց նա տաքացած:
- Սիբիր հասնելուց քիչ յետոյ փախայ եւ եկայ Բագու:
- Սարբի բէյի մէջ կարծես մի բան փրաւ.
- Հը՛... Ու նորից յետ նստեց.
- Միթէ՛ Բագուի պարսկական հիւպատոսը անցադիր է տալիս փախստականներին, ասաց նա ձայնը լիջնելով եւ խօսքերին դադարեցնելով հանգամանք տալով:
- Ի հարկէ, ո՛չ: Բայց հնի հիմքով նորը տալու պարտաւոր է միւս կողմից, իմ հարազատներն էլ պէտք չունէին ասելու, թէ անցադիրը փախստականի համար է:
- Ե՞րբ փախաք Սիբիրից:
- 1911 թւի Մայիս 1-ի գիշերը:
- Ո՞րքան մնացիք Բագում:
- Հաղիւ երկու շաբաթ:
- Յետոյ ո՞ւր գնացիք:
- Արդէն ասացի, Թիւրքիա:
- Թիւրքիան չա՛տ մեծ է...
- Բայազետ:
- Ի՞նչ էիք անում այնտեղ:
- Առեւտուր:
- Ի՞նչ առեւտուր:
- Նաւթի եւ շաքարի:
- Նաւթի եւ շաքարի՛...
- Այո՛:
- Որքա՞ն մնացիք Բայազետ:
- Մի տարի:
- Հայ յեղափոխականներից ովքե՞ր կային այնտեղ...
- Չեմ յիշում:

— Մի տարի մնացել էք այնտեղ եւ ոչ ոքի չէ՞ք յիշում... Մտածեցէք եւ կը տեսնէք, որ յիշում էք, ասաց նա թունալից հեղինակով:

— Մտածելու բան չկայ, կարող եմ տասնեակ անուններ յիշել, որոնք, երեւի, արդէն մեռած են, ի՞նչ արժէք ունի որ...

Սարգիսի դէմքը սրւեց. հաստ վիզը, գլխուկ լանջին փլած, կարմրեց. առաջ նստելով գլուխը յենեց ձեռքին.

— Ես պիտի խնդրեմ, որ հարցմանս պատասխանէք:

— Ստեղծւած պայմաններում այդ կարգի հարցումներին պատասխանելու միտք չունեմ:

Նա մի պահ շեշտակի նայեց, ապա մեղմ ու սղառնալիքի շեշտով ինքն իրեն չչնջաց.

— Լաւ... չա՛տ լաւ:

Նորից յետ նստեց, փրկեց.

— Բայց դեռ ո՞ւր գնացիք:

— Պոլիս:

— Ի՞նչ էիք անում այնտեղ:

— Անգործ էի:

— Ո՞րքան մնացիք:

— Երկու — երեք ամիս:

— Իսկ յետո՞յ:

— Եկայ Սամսոն:

— Ե՞րբ էր այդ:

— 1912 թւի Սեպտեմբերի վերջերին:

— Ձե՞ք կարող ասել, թէ ինչ նպատակներով եկաք Թիւրքիա, ասաց նա նորից ծիախոտ վառելով:

— Այն ժամանակ Թիւրքիան մեզ համար ազատ երկիր էր եւ Սիրիայի փախչելով, իբր թէ, ապաստանեցի այնտեղ...

Թափը ընկաւ. դրում էր, նշանակում էր, թէ խղրղում էր առջեւ. ւր ընկած թղթի վրա՝ չգիտեմ: Այդ պահին, յանկարծ, հարեւան սենեակից ներս մտաւ մի նիհար, չնչահատ ու քրտնաթոր ակնոցաւոր պաշտօնեայ, որ «տեւթերտարի» նման էր: Հազիւ հարցական հայեացք նետեց Սարգիսի բէյի վրա եւ յաջողեցաւ բարեւել, երբ վերջինը ձեռքով մի ջղայնոտ շարժում արաւ, որ դնայ:

— Սամսոնում եղած ժամանակ որ եւ է տեղ ճամբորդե՞լ էք:

— Այո՛, Կիրասոն, Տրապիզոն...

— Իսկ էրդրո՞ւմ...

, Նոյնպէս...

— Ի՞նչ էիք անում այնտեղ...

Գիտէի, որ այդ ճամբորդութեան նպատակը հաստատապէս Սամսոնի ոստիկանութեան յայտնի է.

— Գնացել էի Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովին, որ գումարւել էր Էրզրում:

Ժպտուն աչքերով մի պահ լուռ նայեց, ապա, յանկարծ՝

— Ուրեմն, ընդունում էք, որ այդ ժողովին մասնակցել էք:

— Ինչո՞ւ պիտի ժխտեմ, երբ այդ ժողովը գումարւեց այնտեղ՝ Նորին Վսեմութիւն Թալաթ փաշայի հրաւերով:

Սարգիսի հայեացքը մէկ կողմը սահեց.

— Ձե՞ք կարող ասել, թէ ինչ որոշեցիք այնտեղ:

— Ինչու չէ. որոշեցինք ամէն կերպ խթանել օսմանեան հայերի քաղաքացիական պարտականութիւնների կատարման ընդհանրապէս եւ յատկապէս պատերազմի տեւողութեան շրջանում:

— Ի՞նչպէս էք հաշտեցնում այդ որոշումը ամէն տեղ կատարւած դաւադրութիւնների հետ, ասաց նա զրոյցի բնոյթ տալով հարցաքննութեան:

— Թէ ուր ինչ է կատարւել՝ չգիտեմ. որքան խնդիրը վերաբերում է Սամսոնին, այդ որոշման ոգւով կատարւած աշխատանքները երեւի արդէն յայտնի են ձեզ...

Սարգիս մի պահ ցրւած նայեց ու ելաւ.

— Այո՛, յայտնի են. այդ մասին դեռ առիթ կ'ունենանք խօսելու...

Հազիւ մտաւ հարեւան սենեակը, երբ նորից յայտնեց ակնոցաւոր պաշտօնեան: Նա աթոռը քաշեց եւ աչքան մօտ նստեց, որ կարծես «մեղքերի թողութիւն» պիտի շնորհէր ինձ: Ողջ էութիւնից «պաշտօն» էր բուրում եւ, եթէ կարելի է այսպէս ասել, «պաշտօնիստ» էր պարզապէս: Ոտքը ծնկին նետելով՝ թուղթը առաւ ափի մէջ եւ սկսեց փսփսուքով հարցութիւններ նորից անուն, ծննդավայր, հպատակութիւն եւ այլն, ու միաժամանակ դրել: Այս մարդը բնաւ ինձ չնայեց. նրան հետաքրքրում էր դրելը: Երբեմն ընդհատում էր հարցումները, ակնոցները շտկելով աչքէ անցնում դրածները ու ապա թափ ստանալով՝ դրում: Ծառ երկար տեւեց այդ. վերջապէս, աւարտեց ու դնաց: Մի քանի վայրկեան յետոյ, մի փոլիսի հետ ներս մտան Բահար — Աղան եւ Հասանը ու ինձ դուրս տանելով՝ դրին կառքի մէջ:

Գլուխս ցաւում էր, պաղ քրտինքը ծորում էր կապերի տակից...

Կառքը դնում էր վար, դէպի չուկայ, աւելի ու աւելի դանդաղելով

ընթացքը: Խիստ տարօրինակ իրարանցում կար վարը: Երբեք այդպիսի բաղմունքներ չէին տեսել հրապարակում: Շուկան ընդարձակել էր եւ «ախշամ բազարի» եռուղեւոր արտակարգ էր: Ընդարձակ տարածութեան մէջ մնացել էր մի նեղ շերտ, անցուղարձի համար: Մընացածը բռնած էր անհաշիւ իրերով, կերպասեղէնով, ամանեղէնով, լեցուն պարկերով, կարասիներով, կանաչեղէններով, մրդերով: Վաճառողների կանչերն ու շրջապատող ամբոխի խրլտոցը բռնել էին հրապարակը: Տարակոյս չկար, որ հայ վաճառականների ապրանքներով էր այդ եռուղեւոր սկսել: Բայց ո՞վ էր ծախում, ի՞նչ հիմքերով՝ չգիտեմ: Կարծես մի մեծ տօնավաճառ էր... Հասանք մի տեղ իրար վրա ձայն տեց:

— Վարդա՛... Վարդա՛...

Մի ջրավաճառ, պղնձէ սափորը ճամբու մէջտեղը վար դրած, ափի մէջ համբու՞մ էր միւս ձեռքում կծկած դրամները: Կառքը կանգ առաւ:

— Հավարդա՛...

Դրամները նետեց վզից կախած պարկի մէջ, սափորն առաւ ու փախաւ...

Աւելի վար աղմուկը քիչ — քիչ նւաղելով, յանկարծ, մարեց... Մարդիկ արձանացած բերանաբաց լսում էին մունետիկի զիւ կանչը:

— «Պէյի՛ւն, քըխտըմ նիվարիմտէ՛, պիր էօֆի՛ւզ կայպովըշտըր... Հէր կէօրանէ՛, էախտտ եէրիմի պիլէնէ՛, քիմա օլունուր մաա՛լիմատ էրսիմ պէլէտիէ տայրէսիմէ՛... Խապէր վէրէնէ պի՛ր մէջիտիէ պակշիշ վէրիլէնէլ... Հէյ ահալը՛, էշըտտիկ, էշըտմէտիկ տէմէյիմի՛ս... »:

Ու, յանկարծ, առջեւ ցլցեց քաղաքապետարանի վիթխարի շէնքը, ուր երկու ամիս առաջ դեռ չնշում էր թաղի արու բնակչութիւնը...

Անցանք այդ մօտյլ շէնքի թիկունքի փողոցը: Անհաշիւ խուլ ձայների միջից դեռ հասնում էին ականջներին՝ «պէյի՛ւն, քըխտըմ նիվարիմտէ՛...»: Ու այժեւ ձայն չկայ, մարդ չկայ: Անկերպարան չէնքերով սեղմած նեղ փողոցը թողնում է ներքնուղու տպաւորութիւն: Կառքի զրդոցը դարձելով պատերին՝ ճարճատու՞մ է փողոցում: Ու ծակտակ փեղկերով վերէն — վար ծածկւած պատուհանների տակ երևում են սոււրներ...

Վարը, երկյարկանի մի պարզ շէնքի առաջ, կանգնած է մի մարդ, ձեռնափայտը հրացանի պէս ձախ ուսին բռնած, ու մի մանչ: Միրզա — Հիւսէյին Խանն է: Նա մօտենում, թօթւում է ձեռքս, բայց ոչինչ չասելով՝ նորից դնում, կանգնում է նախկին տեղը, ապա, ինչ որ մտա-

ծելով, այնտեղից էլ դառնալով, մտնում է ներս: Մանչը մատը բերանում հալում է ինձ: Մուտքի դէմուզմ, փոքրիկ, քառակուսի միջանցքի դրան տակ կանայք կան: Այնտեղից դուրս ընկաւ մի սիրուն, բայց չիլ աչքերով աղջնակ: Շէնքի այս մասին ծանօթ էի. միջանցքի աջ կողմին Բահարի սենեակն էր, ձախին՝ հիւպատոսի դրասենեակը: Այստեղ էլ վար դրին ինձ:

Պղնձադոյն դէմքի վրա քիչ թեք ընկած ձեռքերը վրաս յառած՝ հիւպատոսը նայում էր: Շատ յոգնած էի եւ ինչ ասելս չը գիտէի:

— Մի քիչ հանդատացիր ու քանի դեռ ուշ չէ, քեզ պիտի ճամբեմ Պալլեկճեանների մօտ, ասաց նա: Նրանք յարմարութիւններ ունեն, արդէն այդպէս էլ պայմանաւորելու ենք: Միայն կարծում էի, թէ աւելի շուտ կը հասնիս:

— Մօտ երկու ժամ է ինչ կառավարատունն էլնք, ձանձրոյթով ասաց Բահարը:

Ու սէտք եղաւ, որ մանրամասն պատմեմ Սարրի բէյի հարցաքննութիւնը: Միրզա — Հիւսէյին Խանը, որ աչքի մէկը քիչ փոքրացրած ու շրթերի անկիւնում հաղիւ նշմարելի մի ժպիտ պահած ուշադիր լսում էր, ասաց:

— Ոչինչ, նշանակութիւն չունի, Սարրի բէյը այնքան խելք չունի, որ շատ միասակար լինի: Հիմա սէտք է քեզ հանդիստ ու ապահով դրաս: Նէջմի բէյը խօսք է տւել քեզ իմ խնամքի ու պատասխանատուութեան տակ թողնել, մինեւ որ բժշկւիս, իսկ այնուհետեւ էլ կը տեսնենք:

Քիչ յետոյ ինձ նորից կառք դրին ու շարժեցինք: Ամբան դանդաղ մթնշաղը յոգնած աչքերի պէս թարթում էր: Ու թիկունքից լըսում էի՝

— Ալլահ էֆպէ՛ր...

Քաղաքամիջի ջամիից ալիք — ալիք տարածւում էր Շամ նամաղի հրաւերը: Օրը մօտենում էր վախճանին, հետը տանելով իր բաժին կեանքը: Փողոցն ամառի էր: Մի քանի քայլ առջեւ, հրամանատարի պէս, կառքն առաջնորդում է Բահարը: Եթէ ուղիղ դնաց, փաստաջի Արմենակի խանութի անկիւնից կարող ենք վեր բարձրանալ եւ հասնել «վարի» Պալլեկճեանների բնակարանին: Բայց Բահարը, որին ամէն բան յայտնի է, ծոռւմ է դէպի ձախ եւ կառքն էլ հետեւում է նրան: Անբանուկ, զարտուղի այս փողոցը, հայ — թիւրք բնակչութեան մի շերտով, նոյնպէս տանում էր դէպի հայկական թաղ: Միայն թէ այս ճամբով «վերի» Պալլեկճեանների մօտ պիտի դուրս գայինք:

Սկսեալ է թաղը: Զարմանալի խաղաղութիւն է տիրում ամէն տեղ: Ներկան ու անցեալը իրար խառնւած՝ դէլիս մէջ ստեղծում են մի քառս: Երկիրդած մի դժգոհումով նայում ու տեսնում եմ, որ թոփալ — Համբարի պատուհանի վարադոյրը շարժւում է: Ապա, աջ կողմից, Մուղալեանների պատուհանի վարադոյրը կիսով չափ բացւում է ու տեսնում եմ դուրս ընկած մի գլուխ... Յանկարծ, յիշում եմ դոկտոր Ստեփան, որ այս կողմերն էր ապրում: Ու դերեղմանային լուծեան մէջ ձիերի սմբակների թնդիւնը վախ է աղւում ինձ: Երազի պէս տեսնում եմ աղջկանց վարժարանը. կոկիկ, քառակուսի բակը, քարէ կարճ պատին համաչափ ցցւած երկաթածող շրջափակը, համանման կանաչաների դուռը... փակ է եւ չչուկ անգամ չկայ: Կառքը կանգ առաւ. երկու քայլ վեր ապրում են Պալըկճեանները: Անասելի տմբամբոցով Բահար աղան դարնում է փողոցի դռնից կախ ընկած մուրճը: Ննջարանում վեցհարւածեան պարպելու պէս մի բան է... Բահարը կրկնում է հարւածները ու դուռը թեք կախած՝ սպասում արդիւնքին...

Ո՛չ, ձայն չկայ: Այն ժամանակ նա խուլ կերպով վեր, վար է անում մուրճը, ապա դարկ առ դարկ ուժեղացնում հարւածները... Նայում է ինձ. այսինքն, թէ հիմա անպատճառ սլտի դան: Բայց ձայն չկար: Յանկարծ, յիշեցի, որ «վերի» եւ «վարի» տների բակերը իրար հետ մի նեղ անցքով կապ ունեն եւ ուղում էի բացատրել Բահարին, որ դուցէ բոլորն էլ մեղ սպասում են «վարի» բնակարանում, երբ նա զայրոյթով նորից ձեռք առաւ մուրճը եւ դղրդացրեց փողոցը...

Ճիշտ դրան տակից լսեց կանացի մի կերկերուն ձայն.

— Բի՞մ տըր...

— Սաղըր սը՞ն, ցե՛ սըն, պե՛...

— Բիմի՞ արիւրսիցի...

— Պիսիլիա՛հ, Ռահմա՛ն, Ռահիմ...

— Էստէ քիմսէ եո՛ք...

— Ալլա՛հ, Ալլա՛հ... Ա՛չ կափուլու... Բահար աղա տըր:

Դուռը բացեց: Դպրոցի տարադով մի աղջիկ քարացած նայում էր ինձ:

— Ո՛ւր են տղաները, վրդովւած դուչեց Բահարը:

— Վարի տունն են...

Այժմ այնտեղ գնալու համար պէտք էր փողոցի անկիւնին հասնէինք եւ թաղի գլխաւոր փողոցով վար իջնէինք: Բահարը մի քիչ մտածեց, ապա, յանկարծ, ձանձրոյթով դուչեց.

— Իւլսարի, աշաղա պի՛ր տըր. Հասան կալտըր:

Եւ Հասանը, չալակն առած, վեր տարաւ ինձ:

Տունը մարդ չկար, եւ աղջիկն էլ անհետացել էր: Նորից դուռնում էի երկրորդ յարկի այն ընդարձակ ծովահայեաց դահլիճում, ուր շատ անգամներ էի եղել: Ամէն բան նախկին դրութեան մէջ էր. ե՛ւ մուտքի մօտ դուռը դաշնամուրը, ե՛ւ ձախ պատի տակ երկարած սետրը իր դոլաւոր շապիկով, ծխախոտի կլոր սեղանները, պատին կախած նկարները: Գոյութեան ու կործանման հակասութիւնների մէջ դեռ զեզերում էին մտքերս, երբ վարից ձայներ լսեցի: Իրար յետեւից ներս մտան Պալըկճեան երկու ընտանիքների եօթն եղբայրները: Համադգային «գործից» յետ մնացածների ցաւ կար նրանց դէմքերին. «ապօրինի» գոյութեան մի թշուառութիւն...

Վարից լսեց էլժոն հանումի ձայնը, որ «վերի» Պալըկճեանների մօր մահից յետոյ երկու տների մօր հանգամանք ունէր: Հին բարեկամներ էինք. առիթը չէր փախցնում որ եւ է դարթ պատմութիւն, դէպք լսելու ինձինք եւ երեխայի պէս երկար ու կուշտ ծիծաղում էր: Այժմ, ըստ երեւոյթին, սրտի հիւանդութիւնը, որից տառապում էր, բարդացել էր. թեւերի տակ մտած նրան բերում էին դեռատի քոյրը՝ Գոհարը եւ աղջիկը՝ Նւարդը: Շէժքի մօտ կանգնած մնացին դպրոցի տարադով աղջիկը եւ Աննիկ ձինկէոգեանը: Էլժոն հանումը մօտեցաւ ինձ իր սովորական ժպիտով: Բայց մէկ — երկու քայլ մը՝ նացած, յանկարծ, կանգ առաւ եւ լիաթոք շնչեց: Աթոռ տւին, նըստեց, թեք նայեց տղաներին ու դէմքը ափերի մէջ առած՝ անձայն հեկեկաց...

Շատ ուշ էր արդէն, երբ նոյն դահլիճում մնացի մենակ: Թաղում այժմ կար ընդամենը տասը — տասնմէկ ընտանիք՝ Պօղոսեանները, Մուրատեանները, Գամբարեանները՝ «թրքացածների» հանգամանքով: Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան Կ. Կոմիտէի բանտարկւած երեք ընկերների ընտանիքները: Նահատակ թոփալ — Համբարի ընտանիքը: Կասապեանների, Աճէմեանների ընտանիքները, որոնց ամուսինները ճակատ էին ճամբւել զինուորական բժիշկների հանգամանքով: Եսայի Մուղալեանի ընտանիքը, որ դաղթի օրերին, մի գիշեր, մօրը, կնոջը, երեխաներին թունաւորելու ժամանակ չէր դիմացել փոքրիկ աղջկայ ճիշերից եւ երկրորդ յարկի պատուհանից վար նետելով իրեն պարտէզ՝ փչրել էր ուսոսկրը եւ դառնում էր հիւանդանոցում: Մեր հարեան Բրիտտուրի ընտանիքը, որ թրքանալու շուրջ կնոջ հետ ունեցած տարածայնութեան հետեւանքով դանակով պատուել էր փորը եւ այժմ նոյնպէս գտնւում էր հիւանդանոցում...

Դեռ լոյսը չբացված հասնում էին ականջներին ծովի մակընթացութեան խուլ շրմփոցները: Եւ աղջամուղջի մէջ սուերանում էին վարը տարածւած կղմինտրի կտուրները: Կրսախաւարի մէջ թմրող ծառերի վրա աղմուկով խմբւում ու ցրւում էին ճնճողուկները: Բայց չէին լսում աքաղաղների սրտապատառ, փոխանցող կանչերը, որոնցով յատկանշւում էր հայկական թաղի արշալոյսը: Հորիզոնի տակ, բարակ շերտերով շառագունում էր երկինքը. արեւի առաջապահ զիւրքերը պարզւում էին քիչ – քիչ: Ծովի անծայր, հարթ տարածութիւնը փրկւում ու բարձրանում էր, հորիզոնի տակ ջրերը վար թափելու մի ձեւով: Ու, յանկարծ, արնաներկ արեւի մի փշուր յայտնւեց այնտեղ: Աջ եւ ձախ երկարեցին կառ – կարմիր շերտեր...

Ամենից շուտ արթնացել է Մարիամը. այսպէս է դպրոցի տարազով աղջկայ անունը, որը փոխադրւել էր վեցերորդ դասարանը ու նոր պիտի անցնէր մանչերի խառն դպրոցը: Տասնեւեկ տարեկան է, բայց բոլորովին անտեղեակ էր բացատրիկ գեղեցկութեան: Մարիամը հայր չունի եւ մայրը վերջին պահուն նրան ասել է. «Դու զնա Պալքէճեաններուն քով, ես ալ յունաց թաղը կը պահւեմ»: Ու այսպէս երբ խօսում է, բոլորովին պզտիկ աղջկայ նման է Մարիամը:

Իսկ ապահո՞ւմ է արդեօք Մարիամի մօր տեղը.

— Օ, ի հարկէ...

Եւ ինքն էլ դո՞ւ է, որ մնացել է այստեղ.

— Օ, շատ...

— Բայց գաղթից ի վեր Մարիամը այլեւս «սիրտ չունի», կեանքը արժէքագուրկ է եղել նրա համար, որովհետեւ ամէն բան «տարմուտաղան» եղաւ...

Նրա օգնութեամբ լացւեցի: Ապա Մարիամը մանրամասն հարցութիւններ քննեց վարժուհիների, ուսուցիչների եւ մի քանի ընկերուհիների մասին, որոնց չկարողացայ յիշել...

Հազիւ սկսւել էր այս նոր օրը, եւ Մեծ Օննիկը, որ կէս բժիշկ, կէս երաժիշտ էր, պարզում էր իր անելիքը, տան մէջ ինձ բուժելու համար, երբ թիւած ներս մտաւ Բահար – աղան եւ յայտնեց, որ Սաբրի բէյը պահանջում է ինձ հիւանդանոց փոխադրել: Տղաները իրար երես նայեցին: Բայց ասելիք չկար. հիւանդի տեղը հիւանդանոց էր. միայն թէ նորից ընկնում էի իշխանութեան անմիջական հսկողութեան տակ ու ոչ մի երաշխիք չկար, թէ վաղն էլ մի ուրիշ տեղ չեն ճամբի ինձ: Այդ էր, թերեւս, պատճառը, որ Միրզա – Հիւսէյին Խանը պէտք էր զգացել զնալ մութեսարիֆի մօտ կարգադրութիւնը փոխել տալու համար...

Կէսօրին պարզեց, որ կարգադրութիւնը մեկնում է մութեսարիֆից: Իրիկւան դէմ, չորս պարսիկների հետ, եկաւ Բահար – աղան, որոնք ինձ դրին հիւանդանոցից բերած լաթէ մի պատգառակի վրա եւ ուսերին առնելով՝ դուրս տարան:

Տնից դէպի թաղի կենտրոնը, գլխաւոր փողոցի անկիւնից մի պահ տեսայ հոյակապ եկեղեցին, որի գմբէթին հաստատւած խաչը, գոյութեան անխաբարակելի կոթողի նման, դեռ պլպլում էր վերջալոյսի չողերի մէջ: Ապա ծռեցինք դէպի վեր: Աջ, ձախ տները փակ ու լուռ են այնպէս, որ կարծես երբեք բնակչութիւն չէր եղել նրանց մէջ: Հէքիմեանների պատի տակ նստած էին երկու մուհաճիւրներ, որոնցից մէկի ձեռքին հովանոց, միւսի գլխին եւրոպական գլխարկ կար. Անդրաշխարհային մի խաղաղութիւն էր տիրում թաղում, որ խանդավառում էր միայն Բահար – աղայի եւ պարսիկների համաձայն ոտնաձայնով: Տուն, դուռ, պատուհան, ծառ, պարտէզ, ամէն բան հնութեան յատուկ արժէք էր ստացել: Հասանք Ալթունեանների տան շրջանը. մայթի վրա թափւած էին բոկտուած, դեղնած անհաշիւ թրդթեր. վերջալոյսի ճառագայթների տակ պսպլում էին փշրած ապակիներ. պարտէզը տարածւած աշնան տեսք ունէր: Աւելի վեր, նոյն տեսարանն էր ներկայացնում Խանէտանեանների տան շրջակայքը: Ըստ երեւոյթին, առաջին հերթին ուշադրութիւն էին դրաւել ուսուցիչներին բնակարանները: Փողոցը վերջացաւ, եւ, յանկարծ, առջեւս պարզեց Թոռամանը...

Բահարը, վերելքից խուսափելով՝ բռնում էր դաշտի եղերքի արահետը: Այստեղ մէկ – երկու տների բակերը անջրպետւած են դաշտից սեւացած, չորացած տախտակամածով, որի տակ միշտ շներ էին լինում: Սովորական դրօսանքների ժամանակ, հակառակ միշտ կրկնող աղբարարութիւններին, վարի դասարանների չարածճիւներս բոունցքներով քայլերդ էին նւագում տախտակներին ու գրգռելով շներին՝ հաջոցին հաջոցով էին պատասխանում: Այժմ շներն էլ էին չբացել...

Քիչ վերը արդէն պարզւում են Թոռամանի բլուրները, դաշտերը, անդամ հեռու ընկած կանաչադարձ կալածքը, որի արօտներում արածող ոչխարները ահարեկում էին մարդանքի թմրուկների ձայներից: Ապա պարզւում է Թոռամանի լանջի տակ տարածւած հիւանդանոցի սպիտակ շէնքը, որ ուղիղ գծով նայում է հայկական թաղի կենտրոնին: Իսկ ծովից հիւանդանոցը առաջին շէնքն է, որ դրաւում է ամէն մի ճամբորդի ուշադրութիւնը: Որքան մօտենում ենք, այնքան աւելի պարզ տեսնում եմ մի մարդ, որ կանգնած է մուտքի սիւ-

նազարդ առաջամասում... Աղիզ - աղան է, դաշտի մեր մարդանք-
ներին մշտական հանդիսականը, շատ տարիներ առաջ Ռուսիայից ե-
կած մի բարի ծերունի, որ ժամանակին Պլենայի տակ կուր էր մը-
ղել «Ակ - Փաշայի» դէմ եւ յետոյ հոգեւոր կոչում ստանալով՝ դադ-
թել էր Սամսոն: Բայց Աղիզ - աղան իր մուգիցի հանգամանքով
անդործութեան էր դատապարտուել եւ հարկադրուել էր հիւանդանո-
ցի դռնապան դառնալ: Երկար տարիներ, հաւատարմութեամբ վա-
րում էր այդ պաշտօնը, եւ թաղի ծայրամասերում կանայք նրան ճա-
նաչում էին իբրեւ մատչելի գներով «սուլֆաթ» ծախող:

— Սէլամ - ալէյֆում, Աղիզ - աղա, դոչեց Բահարը:

— Ալէյֆում - սէլամ, ասաց նա, պիշ - պիշ նայելով ինձ:

Երեք - չորս մետր լայնութեամբ եւ բաւական երկար ապակեա-
պատ պատշգամբում վար դրին: Պատշգամբի ծայրին խմբւած էին
հիւանդներ: Աջ կողմից կային երեք - չորս սենեակներ, որոնցից մէ-
կի առջեւ տեսայ Քրիստոսոտուրին, հիւանդի շապիկով: Ինձ մօտեցաւ
մի քոյր, որ բաւական մաքուր հայերէնով մի քանի հարցումներ ա-
րաւ ու մտաւ Քրիստոսոտուրի սենեակը: Ըստ երեւոյթին, հայերէն
գիտցող յոյն էր: Ապա մօտեցաւ դէր ու խորիստ մի ուրիշը, յետոյ
մանկահասակ մի երրորդը: Քիչ յետոյ վերակապերս փոխւած, հի-
ւանդանոցի շապիկ հագած, պառկած էի Քրիստոսոտուրի հետ միա-
սին մի սենեակում: Երկու մահճակալ, դարակներ, մէկ աթոռ. մէկ
հատ պատուհան, որ նայում էր դէպի թաղ: Երեւի, գլխաւորը հա-
յերէն խօսող քոյրն էր. նա էր փոխում վերակապերս, որի ընթաց-
քում ուր էլ դարձնում էի գլուխս, միշտ հանդիպում էի Քրիստոս-
ոտուրի լարւած դէմքի ալյաղան արտայայտութիւններին: Երբ քոյրը
աւարտեց իր գործը եւ ուղում էր դնալ, Քրիստոսոտուրը ոտքի ելաւ
եւ աղաչանքի շեշտով ասաց.

— Ճանի, կը վախնամ վաղը վէրքս տեսնէ...

— Աղէ՛կ, աղէ՛կ, կը յիշեմ, բան մը կընեմ, մի՛ վախնար...

Հագիւ դուրս էր եկել քոյրը, երբ Քրիստոսոտուրը անհամբերու-
թեամբ իրեն նետեց մահճակալիս մօտ ու երկար ժամանակ անյայ-
տութեան մէջ տառապող բանտարկեալի պէս, սկսեց հարցուփորձել
դաղթի, ճանապարհի, ծանօթների, հարեւանների, Գաւախում մնա-
ցածների, թրքացածների մասին: Եւ հարցուփորձի ժամանակ, բա-
ցականչութիւններով, ցասման, վշտի, յուսահատութեան չափազան-

ցւած արտայայտութիւններով տարօրինակ տպաւորութիւն էր թող-
նում: Արդէն այդ օրերին թիւրքիայում խելքը գլխին հայ չկար:
Բայց երբ սկսեց հարցուփորձել վիճակիս մասին, տարակուսանքի
մէջ ընկայ. կարծես, մի քիչ ցնդել էր: Այսպէս, օրինակ, երբ իմա-
ցաւ, որ գլխիս ոսկորը ջարդուել է, չչնջաց.

— Փա՛ռք Աստուծոյ, փա՛ռք Աստուծոյ...

Ձարմացաւ, որ ոտքերս անվնաս եւ մնացել անկոծից.

— Ի՛նչ կըսէք, ապա փաթթւած անանկ անկենդան կերերա-
յի՞ն...

— Արիւնաքամ եւ եղել:

— Բայց չէք կրնար քալել, անանկ չէ՞...

— Ո՛չ...

— Է՛հ, փա՛ռք Աստուծոյ, փա՛ռք Աստուծոյ...

Նոր նկատեցի, որ Քրիստոսոտուրի աչքերը, ոսկրացած դէմքի վը-
րա, կրակի պէս պլպլում են եւ խօսելու ժամանակ շնչառութիւնը
ընդհատուած է: Արդէն դո՛ւ պիտի լինէի, որ վերջ գտնէր այդ ճանձ-
րալի հարցուփորձը: Բայց Քրիստոսոտուրը խորունկ վշտով ասաց.

— Երանի՛, թէ ես ալ քեզ պէս ըլլայի, միւսիւ Վահան...

— Միթէ՞ աւելի վատ է վիճակդ:

— Վա՛ռ, ցաւն ալ այն է, որ բան մըն ալ չունիմ, ասաց նա
տաքութիւնից տառապողի պէս շրթունքները թրջելով.

— Վէրքս դոցեւր է, միւսիւ Վահան, դոցեւ՛ր, դոչեց նա յուսա-
հատ.

— Որքան կուզես բորբոքէ, ճա՛ր չկայ. չունի միս է մարմինս,
միւսիւ Վահան, չունի մի՛ս...

Բոլորովին չփոթեցի. տարակոյս չկար, որ ցնդած էր.

— Քեզ պէս ըլլայի նէ, հարկաւ, ելք մը կը գտնէր. հիմա քա-
նի մը օրէն կընան զիս դուրս դրել հիւանդանոցէն, դաւակներուս հետ
միասին աքսորել ու ...

Քրիստոսոտուրի բորբոքւած աչքերը թացացան. ինչ որ անյա-
րիր, արտասովոր ողբերգութիւն զգացի նրա մէջ.

— Ինքս ինձ «խարակիրի» ըրի, որ մէկէն հոգիս ազատեմ ու
դաւակներուս տառապանքն ու մահը չտեսնեմ. չեղա՛ւ, բախտս դար-
ձաւ. նախ՛ ողջ մնացի, ապա՛ կինս արգուիալ տուաւ եւ մութեա-
րիֆն ալ կարգադրեց, որ մինչեւ աղէկնալս մեր դաղթը յետաճգի:
Ատոր վրա խորհեցայ, թէ վէրքս առնաղն 5 - 6 ամիս կը տեւէ, է՛հ,
անկէ ետքն ալ, ըսի, Աստուծ մեծ է, հալածանքները կը դադրին ու
դուռ մը կը բացւի, հոս մեր գոյութիւնը քաշկուտելու: Հիմա կը տես-

նեմ, որ հալածանքները դադարեցին. դառավ վերքիս վիճակին, ահա, նայէ...

Քրիստոսոստոսը փորին, գրեթէ ծայրից — ծայր, երկարում էր մի կիսակլոր սպի. միայն ձախ կողմին մնում էր հաղիւ նշմարելի չորացած մի վերք: Քրիստոսոստոսը նկատելով հետաքրքրութիւնս՝ շարունակեց.

— Հոս ինչալիս երեք շաբաթ ետքը գոցեցաւ. խորհեցայ, թէ ի՞նչ ընեմ: Մուղալեան էֆէնդին, որ վերը կը պառկէ, կանչեցի. իրիկունը եկաւ: Կըսեմ, Շոայի էֆէնդի, վերքս գոցուե՞ր է, ի՞նչ ընեմ: «Վա՛յ, կըսէ, մուղալ չմարի, աս ե՞րբ գոցուեց»: Երկու օր է, կըսեմ: «Է, միակ ելքը ան է, կ'ըսէ, որ փորդ նորէն պատուէ»: Խորհեցայ, որ շիտակ կըսէ: Է, աղէկ, ամմա հիւանդանոցին մէջ ինտո՞ր պիտի պատուեմ, կըսեմ: «Դուն հոգ մի ըներ, կըսէ, ես խնդիրը կը կարգադրեմ. Ֆանիին կը խնդրեմ, որ վերքդ ծայրէն քիչիկ մը բանայ, ետքն ալ կը նայինք»...:

Որքան պատմում, այնքան մի դող համակում էր նրան. ըստ երեւոյթին, ջերմ ունէր: Նա ոտքերը վեր քաշեց ու ծալապատիկ նստելով մահճակալի ծայրին՝ շարունակեց.

— Աստուծո հիւանդանոցի բժիշկը եկաւ. «հէջ հոգ մի ըներ, կըսէ, փորձանքը անցեր է, վերքդ քանի մը օրէն կը գոցուի»: Չարհուրեցայ, միւսիւ Վահան... Չգա՞ց արդեօք այդ սարսափա Քէմալ պէյը՝ չգիտեմ: Բայց քիչ ետքը նորէն եկաւ ու կըսէ. «Է, օղլում, վերքդ գոցուէ՞ն ետքը շաբաթ մըն ալ անանկ կրնամ ձգձգել. միւսիւր էֆէնդին միշտ կը հարցնէ վիճակիդ մասին. աւելի երկարելու ճար չկայ. դուն ալ խորհէ ընելիքդ, որ ետքը ապանսրդի չդաս», կըսէ...

Քրիստոսոստոսը ծխախոտ փաթաթեց եւ միւս ափը մոխրամանի տեղ ծառայեցնելով՝ շարունակեց.

— Վատ մարդ է, Քէմալ պէյը, բայց ի՞նչ կրնայ ընել. ամէն բան միտերէն կախում ունի: Քէմալ պէյին չատոնց կը ճանչնամ. ան չըլլար նէ, արդէն միտերը զիս հիւանդանոց չպիտի ընդունէր: Չերկարեմ. Մուղալեան էֆէնդիին տոմս մը գրեցի Քէմալ պէյի բնակարանը, վիճակիս մասին եւ քոյր էլի միջոցով վեր ճամբեցի: Գիշերը, մէյ մըն ալ կը նայիմ, դանակը պարզած, ներս մտաւ իմ եւ անոր փրկարար հրեշտակը... Ֆանի՛ն, ան, որ վերքդ փոխեց: Պառկեցուց, փորս նորէն պատուեց ու կըսէ. «Է՛հ, հիմա վերքդ մէկ ամիսէն չի գոցիր, ետքն ալ կը նայինք»: Աստուած թող կեանքդ երկար ընէ, կըսեմ: Երեք օր ետքը եկաւ Քէմալ պէյը, բայց բան չըսաւ: Շաբաթը լրացաւ ու Քէմալ պէյը տխուր, տրտում կըսէ. «Է՛հ,

օղլում, վաղը քեզ դուրս պիտի գրեմ հիւանդանոցէն»: Ըսի՝ աղէկ չեմ: Չարմացաւ.

— «Վերքդ չգոցուե՞ց»...

— «Չգոցուեց»...

— «Բա՛յ, բա՛յ նայիմ»...

— Ի՛նչ կրնայի ընել, միւսիւ Վահան, բացի. կը նայէ, կը զննէ, կարծես նոր կը տեսնէ: Ետքը ինձ նայելով, լորձուքը կլլեց ու կըսէ. «Աս ի՞նչ ըրիր, օղլում, վերքդ մեծցեր է»: Ի՞նչ պիտի ընէի որ, բան մըն ալ չըրի, կըսեմ նէ՛, լաֆիս սիրտս վեր — վար կընէ: Պիշ — պիշ կը նայի աչքերուս մէջ. ան կը նայի, ե՛ս կը նայիմ. ե՛ս կը նայիմ, ան կը նայի. սիրտս փորս ինկաւ: Մէյ մըն ալ, միւսիւ Վահան, աչքին մէկը վրաս գոցեց ու կեցաւ... Ամմա՛ն, միւսիւ Վահան, ի՞նչ բսելս չգիտցայ... Բայց, յանկարծ, Քէմալ պէյը դարձաւ ու գլուխը կախ դուրս գնաց...

Քրիստոսոստոսը խոր շունչ առաւ, թեւով ճակատի քրտինքը սրբեց.

— Անցաւ երկու շաբաթ: Քէմալ պէյը կարծես ա՛լ չէր նկատեր զիս: Բայց անցեալ հինգշաբթի հարցուց, թէ ինտո՞ր եմ: Յատուկէն հանդիստ ձեւ առի ու ըսի՝ «Աստուած կեանք տայ ձեզ, Քէմալ պէյ, արդէն ես միշտ մեծ յարգանք եմ տածած ձեր հանդէպ»: Ի՛նչ կրնայի ընել, քանի որ վերքս նորէն գոցուե՞ր է: Հիմա վաղը դառն օրն է: Երէկունէ սկսած Ֆանիին կը խնդրեմ, որ վերքս նորէն քիչ մը բանայ: Ասանկով կը խորհիմ դիւրութիւն ստեղծել Քէմալ պէյին համար, որպէսզի ան ալ հիմք ունենայ հոս մնալս երկարելու: Բայց Ֆանին ալ կը խոստանայ ու ոչինչ չըներ: Ի՛նչ ընէ խեղճը, երեւի ան ալ կը վախնայ, թէ կը հասկցւի, ետքը գէշ կըլլայ...

Քրիստոսոստոսը ելաւ, մէկ — երկու անգամ գնաց, եկաւ սենեակում ու նորից մահճակալիս մօտ կանգ առաւ.

— Հիմա դուն ինձ խելք մը ցուցուր, միւսիւ Վահան, հիւանդանոցէն դուրս գրեն նէ, ի՞նչ ընեմ... Որքան կը խորհիմ, նորէն կուգամ այն մտքին, թէ միակ ելքը թրքանալն է: Բայց դուն ալ կըսես, թէ թուրքացածներուն Գաւախէն ալ անդին կը քշեն: Միթէ՞ անոնք ալ կը ջարդեն, միւսիւ Վահան:

— Այո՛, տարբերութիւն չկայ:

— Անանկ է նէ, ալ ինչո՞ւ թուրք դառնամ:

— Ի հարկէ...

Քրիստոսոստոսի հայեացքը պաղել էր վրաս.

— Իսկ եթէ թուրքանամ եւ արգուիալ տամ, որ զիս հոս պահե՞ն...

— Եթէ Սամսոնում ազդեցիկ թուրք սլաշտպաններ դառնան, դու-
ցէ...

— Ռէժիմին գործակատարը Ֆուատ պէյը բարեկամս էր. ուրիշ
ծանօթներ ալ կային, բայց ինչ գիտնամ, կողմն հիմա զիս իրենց
սլաշտպանութեան տակ առնել...

— Պէտք է փորձել նրանց միջոցով միւտիւրի վրա ազդելու, որ
առ այժմ քեզ դուրս չանի հիւանդանոցից, մինչեւ կարելի լինի մի
հաստատուն ելք գտնել...

Քրիստոստուրը նորից կծկեց մահճակալին ծայրին ու մտքերի
մէջ խրեց: Բայց, յանկարծ, նրա դէմքը խիստ անբնական արտա-
յայտութիւն ստացաւ ու խենթի պէս վրա տուց:

— Միւտիւրը անսիրտ մարդ է. պէտք է Բէմալ պէյին խնդրել,
որ ուղղակի երթայ ու բռնէ ուր հարկն է, թէ ե՛ս, Բէմալ պէյս, որ
աղէկ կը ճանչնամ Քրիստոստուր Էֆէնդին, կը խնդրեմ անոր թուր-
քացնել եւ այսուհետեւ ազատ կացուցանել աքսորէ ու ամէն կարգի
փորձութիւններէ... Ի՞նչ կըսես:

Չպատասխանելի: Քրիստոստուրը ելաւ ու երկարեց իր մահճա-
կալին:

Ուշ էր: Հիւանդանոցի կեանքը վաղուց արդէն մեռել էր: Պատից
կախած ճրագի աղօտ լոյսի տակ տեսնում էի, որ Քրիստոստուրի
չթունքները շարժւում են: Ու մերթ ընդ մերթ ականջներին հաս-
նում էին մրմունջներ: Քրիստոստուրը դառանցում էր... Յանկարծ,
լսեցի:

— Գալով թուրքանալու... Օ՛ր, թո՛ղ թուրքացնեն, թող տա՛ն
անգամ թուրքացնեն, թող քսա՛ն, երեսո՛ւն...

Խոր գիշեր էր, երբ սուերի պէս ներս սահեց Փանին: Քրիստոս-
տուրը, որ կարծում էի, թէ վաղուց արդէն քնած է, ընդոստ վեր
կացաւ:

— Պառկիր... չնչաց Փանին:

Քրիստոստուրի գունատ դէմքին մի ժպիտ պարզեց: Փանին
ձեռքով նշան արաւ: Քրիստոստուրը կապկի արագութեամբ քակեց
ձեւի համար փորին փաթաթած վիրակապը եւ մահճակալին երկա-
րեց: Փանին գրպանից հանեց մի դանակ, սրւակ, բամբակ ու գործի
անցաւ. նա զգուշութեամբ պատուում էր սպին, արիւնը խնամքով
կասեցնում ու վար, վեր տանելով դանակը՝ ընդլայնում էր բացած
վէրքը: Աւարտեց եւ ինչպէս անշուշտ եկել էր, այնպէս էլ դնաց:

Քրիստոստուրը այժմ ծանր հիւանդի պէս տնքում էր...

Բեյգրադ

(Շարունակելի)

ԴԵՐԱՍԱՆ ՅՈՎՅԱՆՆԵՍ ԶԱՐԻՓԵԱՆ *)

(1879 թ. ՄԱՐՏ 23 — 1937 թ. ՅՈՒԼԻՍ 9)

Ես ծնւել եմ պատմական Շիրակի մայրաքաղաք Գիւմրիում, 1879
թ. Մարտ 23-ին:

Չորս տարեկան հասակիցս արդէն որբ էի: Հայրս ու մայրս մե-
ռան միեւնոյն տարին:

Հայրս յայտնի որմնադիր էր: Ժամանակին անւանի եկեղեցի շի-
նող վարպետ: Ի միջի ալլոց, նորոգել է Սանահնի, Ղփչաղի եւ շատ
ուրիշ վանքեր ու եկեղեցիներ: Թաղւած է Ղփչաղում:

Ծնողներին մահանից յետոյ իմ խնամակալութիւնը անցաւ աւագ
կղբօրս, որ ինձանից 24 տարով մեծ էր եւ շարունակում էր հօրս ար-
հեստը:

Աղբեցի ու մեծացայ այնպէս, ինչպէս այն ժամանակ ապրում ու
մեծանում էին Ալեքսանդրապոլի արհեստաւոր դասի բոլոր երեխա-
ները — անհող ու զարթ կեանք փողոցներում, անվերջ խաղեր ու
վաղվաղութ: Ես հնարամիտ ու ճարպիկ տղայ էի եւ խաղերի մէջ ա-
ռաջնորդում էի ընկերներին:

Նախնական կրթութիւնս ստացայ Ս. Փրկչի ծխական չորսդաս-
եան դպրոցում: 1892 թ. դնացի Էջմիածին եւ ընդունեցի Գէորգեան
ճեմարանը, ուր սովորեցի մինչեւ 1894 թւականը: Հիւանդացայ եւ չը
կարողանալով ուսումս շարունակել՝ դուրս եկայ երկրորդ դասարա-
նից: Վերադարձայ տուն եւ երեք տարի աշխատեցի երկրորդ կղբօրս
խանութում:

Մենք հինգ կղբայր էինք եւ մէկ ըոյր. բոլորն էլ զարմանալի

*) Այս կենսագրութիւնը գրի է առնում 1936 թ. Սեպտեմբեր 26-ին, «Սամրնոս»
նաւի վրա, Բրազիլիայի եգիբֆներին: Զարիֆեանը քեյադրել է և ես գրել
եմ: Ապա, Սան Պաւլօ քաղաքում, կազմել եմ վերջնական ձեւը, որ կարդացել եւ
վաւերացրել է իմֆը Զարիֆեանը: Որով կարելի է ասել, քէ ինչ որ այստեղ ասւած
է՝ ամբողջը իրեն Զարիֆեանինն է:

Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ

էրկարակեաց: Մեծ եղբայրս 73 տարեկան հասակում ամուսնացաւ: Եւ էլ որոշել եմ հարկեր տարի տարեկ... .

Մանուկ հասակից եւ առանձին սէր ունէի զէսլի թատերական խաղերը: Սանութում աշխատած ժամանակս յաճախ զնուծ էի թատրոն: Այն ժամանակները Ալեքսանդրապոլում ներկայացումները յաճախ էին լինում: Կային տեղական սիրողներ, բայց զալիս էին եւ Թիֆլիսից՝ Արէլեանը, Ստեփանեանը եւ ուրիշներ:

Տեղական զերասանները յիշեմ Չարչողեանին, որ մի արտակարգ հսկայ տղամարդ էր. բեմ մտնելու ժամանակ կռանում էր, որ գլուխը դրան չկաշի:

Եւ այնքան յախտակեցի թատրոնով, որ որոշեցի ներքեւ դերասանութեան: Եւ մի օր, 1897-ին, թողի ծննդավայրս ու փախայ՝ զնացի Թիֆլիս: Այնտեղ մի ընկեր ունէի, տեղաւորեցի մօտը: Ապրում էի նրա հետ եւ ամէն կերպ աշխատում էի մօտենալ թատրոնական շրջաններին:

Բախտը ինձ ժպտաց: Մի օր ծանօթացայ զերասան Գէորգ Պարոն՝ Սարգսեանի հետ, որ նշանաւոր հարբեցող էր եւ ներկայացումներ էր տալիս Թիֆլիսում: Գտայ նրա թոյլ տամարը — խմբի եւ ընդունեցի խմբի մէջ: Եւ առաջին անգամ, 1897 թ. նոյեմբ. 5-ին, երեւացի բեմի վրա: Որով, ուրեմն, այս տարի լրանում է իմ բեմական գործունէութեան քառասնամեակը:

Յիշում եմ շատ լաւ. ներկայացում էր «Չարագուշակ քայլը» թատերախաղը, Վրաց արեւականների (նախկին Արծրունու) թատրոնում: Եւ խաղում էի զերմանացի ծառայի դերը եւ պէտք է խօսէի զերմաներէն: Երբ Պարոն — Սարգսեանը առաջարկեց ինձ այդ դերը, եւ չւարեցի ու տատանւում էի ընդունել. չէի ըմբռնում, թէ ինչպէ՞ս կարող եմ, առանց զերմաներէն գիտենալու, խաղալ զերմաներէն: «Ոչինչ, կը սովորես, հանգստացրեց Պարոն — Սարգսեանը, անգիր արա՝ սրժաւ գնաց» ... :

Այդպէս էլ արի: Միւս զերակատարներն էին Գէորգ Տէր — Դաւթեանը, Արշակ Մամիկոնեանը, Գէորգ Պապուրեանը, Պարոն — Սարգսեանը, Օր. Սիթարեանը եւ Տիկ. Չարէլը: Յուշարար էր Չարչարեանը:

Սաղը անցաւ շատ յաջող, բայց նոյն գիշեր, ներկայացումից յետոյ, Պարոն — Սարգսեանը խելագարեց եւ այլեւս երբեք բեմ չեղաւ: Երեք օր, գիշեր ու ցորեկ, եւ խնամեցի իմ գոթախո ուսուցչին, որին եմ պարտական իմ առաջին քայլերս եւ որի յիշատակը միշտ սրբութեամբ պահում եմ սրտումս. նա՛ ինձ մարդ դարձրեց:

Այսպիսով սկսեց իմ բեմական կեանքը: Պէտք է ասել, որ առաջին ներկայացումը աւելի եւս հրահրեց թատրոնական կրակը իմ մէջ: Եւ զգացի, թէ իմ կոչումը բեմն է, որին ներքեւի պատանի սիրահարի թափով: Ըստ երեւոյթին, մէջս որոշ կրակ կար, որովհետեւ առաջին անգամ բեմ դուրս գալս պրաւել էր շատերի ուշադրութիւնը: Գէթ ինձ այդպէս էին ցոյց տալիս...

Երկրորդ ներկայացումն էլ տեղի ունեցաւ նոյն թատրոնում եւ զերակատարների միեւնոյն կազմով: Սաղացինք «Օրւայ Չարիք» թատերգութիւնը: Ի միջի այլոց, այս ներկայացման, իբրեւ սիրող զերասան մասնակցում էր եւ ներկայ Կաթողիկոս Սորէն Առաջինը (Ալեքսանդր Մուրադեկեան), որ այն ժամանակ ուսուցիչ էր Ներսիսեան դպրոցում: Լոթի տղայ էր, ուսող — խմող, քէֆ անող եւ աղջիկների յետեւից վազող: Նա բաւական յաջողութեամբ խաղում էր սիրահարի դեր, իսկ եւ ինչ որ յայտնի բժիշկ — սլոֆիստի դեր ունէի:

Այդ նոյն թատերական տարեշրջանում, տօնեց Գէորգ Տէր — Դաւթեանի բեմական գործունէութեան 25ամեայ յորեւանը: Այդ առթիւ ներկայացեց Գ. Սունդուկեանի «Օսկան Պետրովիչը էն կինը» դաւեշտը, որի մէջ եւ խաղում էի Միդլիսով մեռելի դերը: Սունդուկեանը, որ ներկայ էր, առանձնապէս ուշադրութիւն դարձրեց իմ խաղին եւ եկաւ բոյորի ներկայութեամբ սեղմեց ձեռքս, չընորհաւորեց եւ ի լուր ամենքի ասաց. «Շուտով մինձացիր, օ՛րթիս, վուր Պետրոս խաղաս»... Կարող էք երեւակայել, թէ ինչքան ուրախացրին ու թեւ տւին ինձ մեծ թատերագրի այս քաջալերական խօսքերը:

Նոյն թատերական տարւայ վերջը Բագրից Թիֆլիս վերադարձաւ զերասանական ճեմ խումբը, որի մէջ էին այն ժամանակւայ մեր բոլոր յայտնի զերասանները — Սիրանոյշ, Վարդիթեր, Վարդուհի, Տիկին Մելիքեան, Մարի — Հրանոյշ, Պետրոսեան, Արէլեան, Արաքսեան, Յարութիւնեան, Ալիխանեան, Դաւիթ Թուրեան եւ ուրիշներ: Նրանցից շատերը արդէն Բագրից լսել էին իմ մասին, իբրեւ յուսատու սկսնակի, այդ պատճառով ինձ էլ ընդունեցին խմբի մէջ: Եւ երեք տարի նրանց հետ խաղացի Բագրում: Իմ այդ ժամանակւայ խաղացած դերերից յիշում եմ՝ թագաւորի դերը «Մեղէն»-ում, Մաքս՝ «Չաւակ»-ում, երեք սլոֆիստներից մէկի դերը «Դարբնոցապետ»-ում, թագաւորի եւ Ուրաւկանի դերը «Համբիտ»-ում: Կարծեմ, լաւ էի խաղում. գոնէ շատերը այդպէս էին ասում: Եւ ամբողջ էութեամբս ապրում էի բեմով:

1900-ին Սիրանոյշն ու Պետրոսեանը իրար հետ կուեցին ինչ որ մի բանի համար: Դրանից էր «Կեանքի արժէք»-ը: Թատրոնի բոլոր տոմսակներն արդէն ծախւած էին: Բայց Պետրոսեանը կտրականապէս հրաժարուեց ու հեռացաւ խմբից: Գլխաւոր դերը՝ Դանիէլ Դէմուրինը մնում էր բաց. ոչ ոք չէր համարձակուում ստանձնել: Ներկայացումից մի օր առաջ, Սիրանոյշը կանչեց ինձ եւ ստիպեց, որ ընդունեմ: Ես երկար հրաժարուում էի. ինչպէ՞ս կարող էի, Պետրոսեանից յետոյ, խաղալ այդ դերը, այն էլ մի օր ունենալով պատրաստելու համար: Սիրանոյշը յորդորում էր.

— Քեզի կրտսէ՛մ՝ կրնաս: Պէ՛տք է ընդունես...

Ի՞նչ էր մնում անել: Հո չէի կարող մերժել Սիրանոյշին: Ընդունեցի:

Պէտք է ասել, որ ինչպէս այժմ, այն ժամանակ էլ ես արտակարգ յիշողութիւն ունէի դերեր սովորելու: Ամբողջ օր ու գիշեր սովորեցի Դանիէլ Դէմուրինի դերը, առաւօտեան մասնակցեցի փորձին, իսկ երեկոյեան խաղացի, փայլուն յաջողութեամբ: Քննադատներէց մէկը գրել էր, թէ Զարիֆեանը շատ լաւ խաղաց եւ ամէն բան լաւ էր, բայց հակառակ իր ճերմակ մազերին՝ աւելի Սիրանոյշի որդուն էր նմանում, քան ամուսնուն...

Այս մի քիչ դաւեշտական դէպքը, կարելի է ասել, վճռեց իմ դերասանական ապագան թէ՛ Թատերախումբի եւ թէ՛ հասարակութեան աչքին: Խումբը այցելեց մի շարք հայաբնակ քաղաքներ՝ Նոր – Նախիջևան, Շուշի, եւ ես Սիրանոյշի հետ կատարում էի գլխաւոր դերերը: Եւ այնուհետեւ դարձայ խմբի մնացուն անդամը՝ մասնակցելով ներկայացումներին, իբրեւ առաջնակարգ դերեր կատարող: Խումբը պահուում էր Թիֆլիսի Հայոց Դրամատիկական Ընկերութեան կողմից, իսկ ամառը ընկերական պայմաններով ներկայացումներ էր տալիս գաւառական քաղաքներում:

Ես սովորաբար խաղում էի դրամատիկ – հերոսների, աւելի ճիշտը՝ սիրահարների դերեր: 15 տարի Տիկ. Մայսուրեանի հետ խաղացել եմ սիրահարի դերեր, որոնցից մասնաւորապէս յիշեմ էրակլի՝ «Դաւաճանութեան» մէջ, Եոհան՝ Հառապտմանի «Մենակ մարդիկ» խաղում, Օսփալտ՝ «Ուրաւկաններ»-ում, եւ այլն: Խաղացել եմ 300-ից աւելի թատերգութիւնների մէջ: *) Հարուստ խաղացանկ ունէի,

*) Դնում եմ այստեղ ցանկը այն դերերի, որ Զարիֆեանը խաղացել է իր բեմական կեանքի ընթացքում: Այդ ցանկը Զարիֆեանը ինքը գրի առաւ յիշողու-

ԴԵՐԱՍԱՆ Զ. ԶԱՐԻՖԵԱՆ
(Վերջին քամաղայութիւնը, 1936 թ. Օգոստոսին, Բուէնոս – Այրէսի Հայ եկեղեցիի սրահում)

բարդ հոգեբանական խաղեր: Հայոց բեմի փայլուն շրջանն էր: Յաջողութեան անսահման պատահութիւններ:

1902ին ամուսնացայ: Կինս, Տիկ. Արաքս, դեռ օրիորդ ժամանակ, 1900-ից սկսած, խաղում էր ինձ հետ եւ այնուհետեւ էլ եղաւ իմ գործի ընկերը:

1907 թւին, Դրամատիկական Ընկերութեան ընդհանուր ժողովը որոշեց ուղարկել ինձ արտասահման կատարելագործւելու համար, բայց որոշումը կարելի չեղաւ իրագործել, հակառակ իմ բուն ցանկութեան. խմբում իմ տեղը բռնող չկար: Ընկերութեան վարչութիւնը որոշման գործադրութիւնը յետաձգեց յաջորդ տարւոյ: Բայց յաջորդ տարի էլ կրկնեց նոյն պատմութիւնը: Եւ այսպէս՝ երեք տարի:

Քեանք, իր կենսագրութիւնը պատմելիս, յայտնելով նաեւ, որ ցանկը շատ պակասաւոր է: Ահա՛ այդ ցանկը.

Դասական խաղեր՝ Համլէթ, Օթելլօ, Ուրիել, Քիմ, Արմիկ, Էրմանի, Ռոմէօ, Ռուի - Բլագ, Էդիոպ Բագաւոր, Կարլոս՝ «Աւագակներ»-ից, Պետրոնիոս՝ «Յո՞ երբաս»-ից, Կարլոս Բագաւոր՝ «Դոն - Սէգար»-ից, Ֆերդինանդ՝ «Խարդաւանաւ եւ Սէր»-ից, Կարլոս Բիգոնր՝ «Հայրենիք»-ից, Մարիօ՝ «Տոսկա»-յից, Հասօն, Ֆիլսկ-տէտ՝ «Մէդէա»-յից, Էդգար՝ «Արքա Լիր»-ից, Բուդա՝ «Իզելի»-ից, «Դաւանա-նուրեան» բոլոր դերերը, Պետրուչիօ՝ «Անսանձի սանձահարում»-ից, Կոռատօ՝ «Ոնրագործի ընտանիք»-ից, Նապոլէոն՝ «Մագամ Սան Ժէն»-ից եւ այլն:

Ժամանակակից խաղեր՝ «Մենակ մարդիկ»՝ Եռան, «Խորասուզած զանգակը»՝ Հէնրիխ, «Միքայէլ Կրումեր»՝ Արնոլդ, «Ուրականներ»՝ Արնոլդ, «Հէդա Գաբլեր»՝ Պրոֆ. Թոմաս, «Դոկտ. Շտոկման»՝ Շտոկման, «Կեանքի արժէքը»՝ Դանիէլ Դէմուրի, «Կեանքի ճանկերում»՝ Նաբոպ - Պէր Բաֆս, «Թոյլեր եւ ուժեղներ»՝ Գէորգի, «Գարնանային հեղեղ»՝ Սերգէյ, «Թայֆուն»՝ Դր. Տոկերամօ, «Տրիլեր»՝ Սվէնգալի, «Կենդանի դիակ»՝ Ֆէոդոր, «Ժան - Ռուլ»՝ Ժան - Ռուլ, «Անմեղ մեղաւորներ»՝ Նեզնամով, «Ապուշ»՝ Ռագոժին, «Պատիւ»՝ Ռոբերտ, «Հայրենական տուն»՝ Պաստոր, «Յիմարը»՝ Իստուս, «Անցորդ կին»՝ Ռէյմոնդ, «Վարքի Բանշան»՝ Ֆէլիքս, «Ամբողջ փողաքը կը խօսի»՝ Զէտտըր եւ այլն:

Հայ հեղինակներից՝ «Հին Աստածներ»՝ Արեղայ, Վանահայր, «Կայսրը»՝ Օհան Գուրգէն, «Ընկած բերդի իշխանուհին»՝ Վասիլ, Պեպօ, «Զար Ոգի»՝ Գիծ Դանիէլ, «Պատի համար»՝ Էլիզաբարով, «Եւգենէ»՝ Միքայէլ, «Նամուս»՝ Ռոստոմ, Սէյրան, «Արցունքի հովիտը»՝ Ասլան, «Ոսկէ Հէֆեսթ»՝ Սրնգահարը, «Մարտը ճրագներ»՝ Սերոբ, «Բաղդասար Աղբար»՝ Բաղդիկ, Արիստոմ Աղա, «Մեծն Վարդան»՝ Վարդան, «Եսեմքը»՝ Վարդան, Դաւիթ Բէկ, «Ջալալէդդին»՝ Սահրատ, «Ժայռ»՝ Ալեքսանդր, «Մելիքի Աղջիկը»՝ Սուլէյման, «Խաւսայի Մելիքներ»՝ Աստղագէտը, «Վերք Հայաստանի»՝ Աղասի եւ այլն:

Ս. Վ.

Զորքերը տարին եւ հրաժարւեցի Դրամատիկական Ընկերութեան խմբից, որպէսզի սեփական միջոցներով գնամ կատարելագործւելու:

1907 թ. ամառը եւ ինքս կազմեցի դերասանական մի խումբ, երիտասարդ ուժերից եւ դուրս եկայ դաւառական քաղաքները: Խմբի մէջ մտնում էին Ստեփանեանը, Բերոյեանը, Գարազաշը, Մ. Ալեքսանեանը, Մայսուրեանը, Օր. Աղամեանը, Տիկ. Արաքս Զարիֆեանը, Օլգա Գուլազեանը, Մ. Մանէլեանը եւ ուրիշներ: Ներկայացումներ տւինք Երեւանում, Ալեքսանդրապոլում, Հիւսիսային Կովկասում: Ամէն տեղ էլ յաջողութիւն գտանք: Եւ, որ դարձանալի էր, նրաժական տեսակէտից էլ արդիւնքը դոհացուցիչ եղաւ:

Խումբը կազմւած էր բոլորովին նոր սկզբունքով. առաջ վարձատրութիւնը ըստ արժանիքի էր. սովորաբար, նշանաւոր դերասանները ստանում էին առիւծի բաժինը, իսկ երիտասարդներին բան չէր մնում. երբեմն նոյն իսկ ճանապարհածախսն էլ հնար չէր լինում ապահովել: Ես որոշեցի՝ ներկայացման հասոյթից նախ բոլորին հաւասարապէս տալ 25-ական բոլբոլ, իսկ մնացածը բաժանել ըստ արժանիքի, որով ապահովւում էր իւրաքանչիւր դերասանի նւարագոյն ապրուստը: Այս սկզբունքի դործադրութիւնը անցաւ շատ յաջող եւ այնուհետեւ դարձաւ սովորական: Այդ պատճառով ընկերներս կատակով ասում էին, թէ «սոցիալիստական կազմակերպութիւն» եմ մտցրել...

1908-ին նոյն խմբով այցելեցի Ալեքսանդրապոլ, Երեւան եւ այս տեղից՝ Թաւրիզ, ուր արտակարգ յաջողութիւն ունեցանք:

Բայց աւելի մեծ յաջողութիւն ստացւում էր մեզ յաջորդ տարի, 1909-ին, երբ Տիկ. Մայսուրեանի հետ միասին կազմեցինք մի մեծ խումբ եւ անցանք Պոլիս: Աղատութեան օրեր էին, անօրինակ ողբերգութիւն էր տիրում բոլոր շրջաններում: Մեր խմբի երեւալը աննկարագրելի խանդավառութիւն առաջ բերեց:

Ներկայացումների շարքը բաց արինք «Ժան Ռուլ»-ով, ապա խաղացինք «Ուրիշ Ակոստա»-ն, վերջը՝ Շիրվանդադէի «Զար Ոգի»-ն, «Անյայտ Կին»-ը, «Դաւաճանութիւն»-ը, եւ այլն: Ամբողջ ամառ ներկայացումներ տւինք Պոլսում, եւ թատերասրահը միշտ լիքն էր: Պոլսեցիք չտեսնւած ջերմ ընդունելութիւն ցոյց տւին մեզ:

Անանք խումբը վերադարձաւ Թիֆլիս, իսկ ես կնոջս հետ մնացի Պոլսում: Արդէն հրաժարւած էի Դրամատիկական Ընկերութիւնից: 1910 թ. ամբողջ տարի, կնոջս եւ սիրողների հետ, ներկայացումներ տւի Պոլսում: Այդ ներկայացումներին մասնակցում էին եւ Մնակեանը, նրա հարսը՝ Աղնիւր, Օր. Պէնէմէսեանը (այժմ Տիկ. Է-

լիզ Կովան), Աշոտ Մատաթեանը, Ենովք Շահէնը, Զոսանեանը, Շահէն Յովհաննիսեանը եւ ուրիշներ:

1911 թ. -ին վերադարձայ Թիֆլիս եւ 12 հոգինոց մի խումբ կազմելով անցայ Վան՝ նախ Թիֆլիսում, Ալեքսանդրապոլում ու Երեւանում ներկայացումներ տալուց յետոյ:

Ճանապարհին, բնիկներ Դրօի ձեռքը: Նա այն ժամանակ մեծ վաճառական էր Բալազդուում եւ յայտնի էր Սուրէն Էֆէնդի անունով: Դժուար չէ երեւակայել, թէ Սուրէն Էֆէնդին ի՞նչ փառաւոր ընդունելութիւն արաւ մեզ, ի՞նչ քէֆեր սարքեց: Եւ ստիպեց մի ներկայացում կազմակերպել հասարակութեան համար: Յարմար չէնք չր կար: Դրօի պահեստում, չաքարի եւ նաւթի արկղների վրա մի բեմ սարքեցինք եւ ներկայացում տւինք: Առաջին դերասանական խումբն էր, որ տեսնում էին բալազդուցիք: Աներեւակայելի բազմութիւն էր հաւաքւել՝ հայ թէ թուրք, որ անսահման ողբերգութեամբ ու բուռն ծափահարութիւններով էր հետեւում ներկայացման: Մենք էլ խաղում էինք բարձր տրամադրութեան մէջ: Անկեղծօրէն պէտք է ասեմ, իմ դերասանական կեանքի ամենէն լուսաւոր օրերից է Բայազէդի ներկայացման օրը, որ գլուխ եկաւ միայն Դրօի դարձանալի նախաձեռնող ողբ շնորհիւ: Տնաչէնը մեզ ուղղակի վառեց իր խանդավառութեամբ: Եթէ մի օր գրւելու լինի հայոց թատրոնի ամբողջական պատմութիւնը, Դրօի անունն էլ պէտք է լեւել «ռահվիրաների» շարքում, իրրեւ Բալազէդի հայ թատրոնի հիմնադիրը...

Վանում էլ՝ նոյն ողբերգութիւնն ու եռուղբը, մանաւանդ, երիտասարդութեան մէջ: Հոյակապ ընդունելութիւն ցոյց տւին եւ անվերջ հիւրասիրութիւններով մեզ ձեռքից ձեռք էին խլում: Ներկայացումները տալիս էինք Երամեան դպրոցի սրահում, որը միշտ լեփ-լեցուն էր, ասեղ ձգելու տեղ չէր լինում: Խաղացինք «Միրա Էֆրոն»-ը, «Անյայտ կին»-ը, «Զար Ոգի»-ն, «Ժան Ռուլ»-ը, «Թոյլերն ու ուժերները», «Անմեղ մեղաւորներ»-ը, «Արցունքի հովիտ»-ը, «Բաղդասար Աղբար»-ը եւ կուտակալ ձէվտէթ բէյի խնդրանօք, թիւրքերի համար, «Աղամ, Եւա» թիւրքերէն: Ձէվտէթ բէյը ջերմ ընդունելութիւն ցոյց տւեց խմբին, մի փառաւոր խնջոյք սարքեց եւ 500 ոսկի էլ նւէր աւեց — ներկայացման բոլոր տոմսակների գինը: Այս 500 ոսկիով էր, որ հետագային գնացի Մոսկւա ուսանելու՝ Դրամատիկական Ընկերութեան թոշակի փոխարէն:

Վանում մնացինք երեք եւ կէս ամիս: Անմոռանալի են այդ օրերը: Վանեցոյց ցոյց տւած համակրանքն ու յարգանքը արտակարգ էր: Ես երբեք չեմ մոռանայ այն մեծ խնջոյքը, որ տրւեց մեր մեկնելուց

առաջ: Պանդալառ ճառերին վերջ չկար: Հարկւրաւոր ստորագրութիւններով ծածկւած մի ուղերձ տրւեց մեզ: Եւ մի արծաթէ հոյակապ պսակ, պատրաստւած վանեցի ոսկերիչների նուրբ արհեստով եւ խմբի բոլոր անդամների անունները վրան արձանագրւած:

Չմոռանամ յիշել եւ Աղթամարի պարագան: Մեր նախափերջին ներկայացման օրը Վան հասաւ Դրօն: Դէ՛, հասկանալի է, ո՛ւր Դրօն, այնտեղ եւ քէֆ ու դարձադալ: Նրա առաջարկով էր՝ որ մի մեծ խմբով ելանք գնացինք Աղթամար: Դրօնից դատ, կային Իշխանը, Գարմէնը, Ռաֆայէլը եւ շատ ուրիշներ: Գնացինք Դանիէլ վարդապետին հիւր: Եւ մէկ շաբաթ մնացինք Դանիէլ հայր – սուրբի հիւրասէր ու ջերմ շնչի տակ, բնականաբար, քէֆերով եւ ուրախութիւններով:

Մի օր էլ, տաք քէֆից յետոյ, կատարներս լաւ կարմրած՝ թռանք ձիերը եւ արշաւեցինք լեռների ուղղութեամբ: Ես աննկատելի կերպով բաժանեցի խմբից եւ առաջ անցայ. յետեւիցս դալիս էր դերասան Գարագաշը: Բաւական հեռացել էինք, երբ, յանկարծ, մեր ճամբան կտրեցին 8 – 10 ձիաւոր քրդեր եւ հրացանները մեր կողմը ուղղելով՝ պահանջեցին, որ կանգնենք: Ես սարսափեցի ու սմբեցի թամբի վրա: Մտածում էի, թէ շան սատակ պիտի լինենք ու զոհ պիտի դառնանք վայրենի քրդերին: Գիտովութիւնս մէկէն անցաւ:

Քրդերի առաջնորդը առաջ եկաւ եւ հայերէն հարցրեց, թէ՛ «Ո՞վ է ձեզանից դերասանապետ Զարիֆեանը»: Անունս որ լսեցի, է՛լ աւելի վախեցայ ու մնացի լուռ: Քիւրդը նորից հարցրեց, այս անգամ աւելի խրոխտ ու, կարծես, սպառնական ձայնով: Ես կմկմալով պատասխանեցի. «Ես եմ»: Քիւրդը է՛լ աւելի բարձր ձայնով ասաց. «Այդ ի՞նչ բարոյական օրէնքով դու երեք ամիս է քաղաքը ներկայացումներ կուտաս, իսկ գիւղերը անտես արած ես»...

Ես հասկացայ, որ թիւրիմացութեան մէջ եմ, որ այս «քիւրդերը» քիւրդ չեն, այլ մեզ պէս հայ քրիստոնեայ մարդիկ, եւ սիրտ առնելով՝ սկսեցի բացատրել, թէ մեզքը իմը չէ. ի՞նչ անեմ, որ գիւղերում յարմարութիւններ չկան: Ծիշտ այդ վայրկեանին վրա հասաւ Դանիէլ վարդապետը եւ բացազանչեց՝ «Տղա՛, Գալուստ, այդ ի՞նչ բաներ կընես»: Պարզեց, որ խօսող «քիւրդը» խմբապետ Գալուստն է, որ գիւղերից մի – մի ներկայացուցիչ առած եկել էր, որպէսզի մեզ պարտադրէ գիւղացիների համար էլ ներկայացումներ կազմակերպել:

Դանիէլ վարդապետի առաջարկով ո՞րչեցինք գիւղացիների համար էլ ներկայացում տալ: Դանիէլ վարդապետը խոստացաւ յարմարութիւններ ստեղծել եւ կարգադրեց Գալուստին, որ գիւղացիներին

հաւաքէ: Գալուստը իր «քրդերով» գնաց Դանիէլ վարդապետի հրամանը կատարելու, իսկ մենք վերադարձանք Աղթամար, ուր Դանիէլ վարդապետը իսկոյն անցաւ գործի եւ կապերտներից ու տախտակներից մի բեմ շինել տւեց դպրոցում:

Մինչ այստեղ բեմն էր պատրաստւում, միւս կողմից սկսեց հաւաքւել «ունկնդիր հասարակութիւնը». ոտքով ու սայլով, զուռնայով եւ երգ ու պարով ամէն կողմից դալիս էին գիւղացիք իրենց ընտանիքներով՝ հետները բերելով ոչխար, հաւ եւ ամէն տեսակ ուտելիքներ ու խմիչքներ: Ինձ համար էլ նւէրներ էին բերել՝ ոչխար, կարագ – պանիր, եւայլն:

Շուտով ամէն տեղ բռնեցին սայլերը: Սկսեց կերուխումը, երգն ու պարը, ճիշտ ուխտի օրերի նման: Երեք օր շարունակ, ցերեկ ու երեկոյ ներկայացումներ էինք տալիս, եւ գիւղացիք հերթով ունկնդրում էին, իսկ դուրսը մնացողները քէֆ էին անում: Ներկայացրինք Ահարոնեանի «Արցունքի հովիտը» եւ Արեւեանի «Մարտոյ ճրագները»: Աննկարագրելի խանդավառութիւն, տօնական ցնծութիւն էր տիրում: Այդ օրերը անմոռանալի են ինձ համար. իմ ամբողջ բեմական կեանքում ես այդպիսի անկեղծ ուրախութիւն չեմ տեսել:

Վանից վերադարձանք, եւ 1911 թ. աշնանը ես գնացի Մոսկւա, ամբողջ մի տարի պարապեցի Գեղարեւոտական Թատրոնի Ստուդիայում՝ Նեմիրովիչ – Դանչենկոյի եւ Ստանիսլաւսկու ղեկավարութեան տակ: Այդ տարի «Համլէտ» էր բեմադրւում եւ դրսից ոչ մի դերասան չէր ընդունւում: Նեմիրովիչ – Դանչենկոն մի ամբողջ ժամ խօսեց հետս, հարցաքննեց եւ իմացաւ ամբողջ կեանքս եւ, իբրեւ բացառութիւն, ընդունեց ինձ: Պէտք է ասել, որ ես շատ օգտւեցի Գեղարեւոտական Թատրոնից, որոշ ուղղութիւն ստացայ, դարգացրի իմ դերասանի միտքը, համակեցի այդ հռչակաւոր թատրոնի դադափայտներով ու խաղի ձեւերով, որոնք այնքա՛ն մօտ էին իմ ըմբռնումներին եւ հարազատ՝ հոգուս:

Այդ նոյն տարին Մոսկւա եկաւ Տիկին Սիրանոյշը՝ հետը բերելով Արեւեանին, Յարութիւնեանին, Ալիխանեանին, Շահխաթունուն, Բերոյեանին, Տիկ. Մայսուրեանին, Օր. Ադամեանին եւ ուրիշներին: Եկել էր ուսու հասարակութեան եւ Մոսկւայի հայ հասարակութեան ցոյց տալու հայ թատրոնը: Նա խաղաց «Դաւաճանութիւն»ը, «Հայրենական Տուն»ը, «Նամուս»ը: Այդ ներկայացումներին ներկայ էին եւ ուսու ամենախալտնի դերասաններն ու քննադատները, որոնք մեծ գովեստով խօսեցին հայ խմբի խաղի մասին. չէին սպասում, որ հայ դերասանները կարող էին այդքան կատարելագործւած խաղ տալ:

Մանաւանդ, մեծ յաջողութիւն գտաւ «Դաւաճանութիւն»ը, որին ուսն հասարակութիւնը լաւ ծանօթ էր եւ կարող էր համեմատել ուսն սական լաւագոյն խաղերի հետ: Հեղինակը՝ Սումբատովը հիացած էր Սիրանոյշից, որը, նրա ասելով, «լաւագոյն Զէյնարն էր իր բոլոր տեսածներէ մէջ»: Նա մի գեղեցիկ դասինէ պսակ ներկեց Սիրանոյշին: Բնորոշ է, որ Արէլեանը ո՛չ մի յաջողութիւն չունեցաւ: Մոսկուայից խումբը դնաց Պետերբուրգ եւ այնտեղ էլ ներկայացումներ տուց: Սիրանոյշի պահանջով եւ թատրոնի առանձին արտօնութեամբ ես էլ մասնակցեցի Սիրանոյշի ներկայացումներին:

1912-ի գարնանը ես վերադարձայ Կովկաս: Արդէն առաջուց հրաւիրւած էի Բաղու գերասանուհի Հրաչեայի կողմից: Այստեղ ներկայացում տալուց յետոյ, անցայ Թիֆլիս, ուր նոյնպէս մի քանի ներկայացումներ տուի: Իսկ 1912 - 13 թ. ձմեռայ համար հրաւէր ստացայ խաղալու Բաղու Կուլտուրական Ընկերութեան խմբում, շատ նպաստաւոր պայմաններով: Այստեղ, եօթը տարւայ ուսումնասիրութիւնից յետոյ, առաջին անգամ խաղացի Համլէտը: Այդտեղ արդէն երեւաց Գեղարեւոտական թատրոնի աղբեղութեան արդիւնքը: Այդ բեմադրութիւնը, խաղի բոլոր մանրամասնութիւններով, արտակարգ երեւոյթ էր. այն ժամանակէ ի վեր թերթերը նշեցին, թէ Համլէտի բեմադրութիւնը նոր եւ գեղեցիկ երեւոյթ է թատրոնի կեանքում:

Նոյն տարին առաջին անգամ բեմադրուեց եւ Շանթի «Հին Աստուածներ»-ը: Այս խաղն էլ արտակարգ յաջողութիւն ունեցաւ եւ նոյնպէս արտասովոր երեւոյթ էր մեր թատերական կեանքում: Մի օր առաջ էլ բեմադրուել էր Արէլեանի խմբի կողմից, Թիֆլիսում:

Բաղու մնացի մինչեւ 1916 թ.: Ամառները խմբով ներկայացումներ էին տալիս գաւառական քաղաքներում: 1914-ի ամառը, Սեւումեանի հետ միասին, մի մեծ խումբ կազմեցինք եւ գնացինք Պոլիս: Այս երկրորդ այցելութիւնն էլ անցաւ մեծ յաջողութեամբ: Ամէն օր ներկայացումներ էին տալիս: Խաղացինք «Հին Աստուածներ»-ը, «Օթէլլո», «Համլէտ»ը, «Թագաւոր»ը, «Աւրիէլ Ակոստա»ն, «Ժան Ռուլ»ը եւ այլն: Պատերազմից առաջ վերադարձանք Կովկաս:

Այն ժամանակ, երբ մեր խումբը, Կուլտուրական Ընկերութեան հրաւէրով, խաղում էր Բաղում, Թիֆլիսում էլ գործում էր Հայ Դրամատիկական Ընկերութեան խումբը — Արէլեան, Արմէնեան, Սեւումեան, Մայսուրեան, Ալիսանեան, Վարդուհի եւ ուրիշներ: Երկու խմբերն էլ հասարակական թանգազին աշխատանք էին կատարում եւ Կովկասի երկու մեծ քաղաքների հայ կեանքում բարձր ոգե-

ւորութիւն ստեղծում: Մեր թատրոնի լաւագոյն տարիներէց էին դրանք, երբ թէ՛ նիւթական եւ թէ՛ բարոյական պայմանները բարեյաջող էին եւ հասարակութիւնը արտակարգ հետաքրքրութիւն ուսէր էր ցոյց տալիս դէպի մայրենի բեմը:

Ամէն գարնան այս խմբերը միմեանց փոխարինում էին. մեր խումբը գնում էր Թիֆլիս, իսկ այնտեղից գալիս էր Բաղու: Բացի այդ, անհատ գերասանները գնում էին առանձին ներկայացումներ, ես յաճախ գնում էի Թիֆլիս, Արէլեանը գալիս էր Բաղու: Այսպէս, առաջ էինք մղում հայ թատերական գործը, որ արդէն հասել էր բարձր կատարելութեան:

Թիֆլիսի եւ Բաղու խանդավառութիւնը, ինչպէս ասացի, ամէն ամառ փոխադրւում էր եւ գաւառները: 1916-ին ես մի մեծ խմբով անցայ Ալեքսանդրապոլ, ապա՝ Երեւան եւ այլեւս մինչեւ 1920-ի աշունը Հայաստանից հեռացայ: Թէ՛ պատերազմի, թէ՛ յեղափոխութեան եւ թէ՛ անկայութեան շրջանում, այդ ընդհանուր թոհուրոհի եւ ոգեւորութեան մէջ, մեր խումբը հերթով ներկայացումներ տուց Երեւան, Ալեքսանդրապոլ, Կարս եւ այլ վայրերում: Բանակը գէնքով պաշտպանում էր մեր հայրենիքը, քաղաքական գործիչները պետական շէնքն էին կառուցանում, մենք՝ գերասաններս էլ հայ մշակոյթի տաճարն էինք ծաղկեցնում մեր նորագոյն հայրենիքում: Ինչպիսի՜ անսահման ոգեւորութիւն եւ անձնազոհութիւն ամենքի կողմից, ի՜նչ անմոռաց օրեր: Ես երջանիկ եմ, որ մասնակցել եմ անկախ Հայաստանի ստեղծումին, երջանիկ եմ անսահման, որ ես էլ մի քար եմ դրել մեր սիրելի հայրենիքի պետական շէնքի հիմքում: Այդ հիմքը, հաւատա՜ ինձ, ամուր է, որքան էլ շատերին այսօր խախտւում երեւայ: Այս օրերը կանցնին: Յիշում ես սպաներէն երգը՝ Passara! Կանցնի՜ ...

Յիշում եմ 1917 թւի ձմեռը: Խաղում էինք Կարսում: Մի օր էլ եկաւ հանդստանալու Սեպուհի կամաւորական դուռը: Սեպուհը կը պաւ օձիքիցս, թէ տղաների համար ներկայացում պիտի տաս: «Ինչո՞ւ չէ, տանք», ասացի եւ խոստացայ խաղալ «Խենթ»-ը: Կամաւորների համար յարմար նիւթ էր: Բեմի համար զինուորներ էին պէտք: Խնդրեցի, եւ Սեպուհը ուղարկեց մի հարիւրեակ:

Ներկայացման օրը սրահը լեփ - լեցուն էր: Շնչել կարելի չէր: Ուր կարելի էր ոտք դնել, խոնավ էին կամաւորները: Բեմի վրայ կազմ ու պատրաստ կեցած էր Սեպուհի ուղարկած հարիւրեակը հարիւրապետի գլխաւորութեամբ: Ես խաղում էի Վարդանի դերը եւ գտնւում էի զինուորների մէջ: Հարիւրապետին սովորեցրի, թէ ինչ

պէտք է անել, ըստ խաղի ընթացքի: Տեսարանը ներկայացնում էր Բայազէդ բերդը: Վիճակը յուսահատական էր: Ռուս զննարկատը — դերասան Գարազալ — գալիս բացատրում է զինւորներին, թէ հաց ու ջուրը վերջացել է, բերդի վիճակը տագնապալից է: Ո՞վ կը հասցնէ այս նամակը Ձօր. Տէր — Ղուկասեանին: Այս հարցը երեք անգամ պիտի տրւէր եւ երրորդ անգամը ես զինւորների միջից պիտի կանչէի՝ «Ես», ու կամաւորներն էլ «կեցցէ՛» պիտի գոռային: Բայց իմ բացատրութիւնից հարկւրապետը այնքան յուզեց ու ոգեւորեց, որ Գարազալի առաջին իսկ հարցի վրա՝ առաջ անցաւ եւ գողալով պատասխանեց. «Ե՛ս կը տանեմ»... Բեմի վրայի եւ սրահի կամաւորները «կեցցէ՛»-ներով ու ծափահարութիւններով թնդացրին սրահը: «Դէ՛, շան որդի, ասացի ես, որ դո՛ւ կը տանես, յաջորդ մասն էլ դու խաղա՛»... Բայց մեր ճարպիկ Գարազալը իսկոյն փրկեց դրութիւնը. «Ո՛չ, զաւա՛կս, պատասխանեց նա հարկւրապետին, դու այստե՛ղ հարկաւոր ես. ուրիշ մէկը չկա՞յ, որ նամակը տանէ»: Ես իսկոյն առաջ անցայ եւ գոչեցի. «Ե՛ս»: Բայց այս անգամ ո՛չ բեմի վրայի զինւորները ծափահարեցին, ոչ էլ «ունկնդիր հասարակութիւնը»... Խաղը, ի հաբէէ, անցաւ շատ յաջող: Ներկայացումից յետոյ էլ, զորս դու պատւիրեցեր, մի լաւ քէֆ ունեցանք...

Անկախութեան շրջանում էլ, փոխ առ փոխ խաղում էինք թէ՛ Ալեքսանդրապոլում, թէ՛ Երեւանում: Երեւանում մեր տրամադրութեան տակ էին Ձանփոլատեանի թատրոնը եւ Պարլամենտի սրահը: Խումբը բաղկացած էր առաջնակարգ ուժերից — Մայսուրեան, Աբէլեան, Աւետեան, Յարութիւնեան, Մանուէլեան, Բերոյեան, Գարազալ, Օլգա Գուլազեան, Արաքս Զարիֆեան, Յասմիկ, Օր. Աբրահամեան, Օր. Սիւզան, Մ. Ալիխանեան եւ ուրիշներ: Մեծ ու փառաւոր խումբ էր: Վճարումները շատ լաւ էին: Ոգեւորութիւնը՝ անսահման թէ՛ դերասանների եւ թէ՛ հասարակութեան մէջ: Ամէն օր ներկայացումներ էինք տալիս, էլի միշտ սրահը լիքն էր լինում եւ թատրոնի դուռը բացւելուց դեռ շատ առաջ արդէն կիշէի վրա յայտարարութիւն էր փակցւում, թէ՛ «բոլոր տոմսակները ծախւած են»: Մարդիկ ժամերով հերթի էին կանգնում տոմսակ ձեռք բերելու համար: Ի՞նչ օրեր էին ...

Հա՛, յիշեմ եւ 1920 թ. անկախութեան տօնը Երեւանում, որի հանդէսների, այսպէս ասենք, թատերական մասը ինձ էր յանձնւած: Ակադ. Թամանեանը ծրագրեց ու կազմակերպեց քաղաքի արտաքին զարդարանքը, իսկ ես ծրագրեցի ու վարեցի հանդէսների մասը — չքերթները փողոցներում, հրապարակային հանդէսները, երեկոյթ-

ներն ու ներկայացումները: Հայաստանի մայրաքաղաքը վերածւեց մի հսկայական բեմի. դերակատարներն էին Պետութեան վարիչները, բանակը, արհեստակցական միութիւնները, աշակերտութիւնը, արիւնները, գիւղերից եկած բաղմութիւնները, մի խօսքով — ողջ հայոց ժողովուրդը: Ով ա՛յն օրերին Երեւանում էր, կը յիշէ, թէ ի՞նչ փառաւոր հանդէսներ տեղի ունեցան Հանրապետութեան տարեդարձի օրը: Եւ ես հպարտ եմ, որ այդ օրւայ հանդէսների կազմակերպիչների մէջ կայ եւ իմ անունը: Ես էլ, իբրեւ հայ մշակոյթի համեստ մշակ, անմասն չեղայ մեր Պետութեան ստեղծման գործին:

Ափսոս որ այդ հէքեաթային օրերը երկար չտեւեցին: Եկաւ չար բազուկը եւ քանդեց ամէն ինչ: Ինչ որ չինւած էր՝ աւերակ դարձաւ: Եւ մենք նորից դադարեցինք՝ ընկանք երկրէ երկիր տարադրի սեւ ճակատադրին մատնւած: 1920 թ. աշնանը ես հեռացայ Թիֆլիս, այնտեղից՝ Պոլիս, ուր մնացի երեք ամիս: Ապա, ամէն տեղ ներկայացումներ տալով, անցայ Ռումանիա, վերջը՝ Հիւս. Ամերիկա, որ դարձաւ իմ երկրորդ հայրենիքը: Այստեղ տարիներ շարունակ, զանազան քաղաքներում ներկայացումներ տւի սիրողների հետ: 1923-ին, Նիւ-Եորքում, մեծ փայլով տօնեց իմ բեմական գործունէութեան 25ամեայ յորելեանը, առաջնորդ Տիրայր Արքեպ. — ի պատւաւոր նախագահութեամբ: Նոյն հանդէսները տեղի ունեցան եւ ուրիշ քաղաքներում: Ուրախ եմ ասելու, որ իմ ներկայութիւնը Ամերիկայում անպտուղ չանցաւ. ստեղծւեց թատերական կեանք եւ առաջ եկան թատերական ուժեր:

1927 — 28 թւականներին ճանապարհորդութիւն կատարեցի Եւրոպայում, Եգիպտոսում եւ ուրիշ վայրերում՝ ամէն տեղ կազմակերպելով ներկայացումներ:

Չորս տարի էլ եղայ Հար. Ամերիկայում:

Հայաստան չդնացի, եւ այդ ինձ մեծ ցաւ է պատճառում: Չեմ ուզում, որ ոսկորներս օտար հողի մէջ թաղւեն: Անպատճառ պիտի տեսնեմ մեր սքանչելի Մասիսը ու այնպէս մեռնեմ: Բայց քանի այս սրիկաները այնտեղ են, չեմ երթայ:

Փորձեցին խաբել ու տանել: Նոյն իսկ ազգականներն էլ զցեցին: Դերասան ընկերներս հաւաքական նամակ էին գրել, որ զնամ: Խոստանում էին լաւ տեղ տալ Պետական թատրոնում — չգնացի: Աբէլեանն էլ երբ մեկնեց, ասաց, որ եթէ լաւ լինի, կը գրէ, որ ես էլ երթամ: Գնաց ու ոչինչ չգրեց: Հասկացայ, որ դատարկ խօսքեր են. ազատ կեանքի եւ ստեղծագործութեան վարժւած մարդկանց տեղ չը կայ այնտեղ: Արդէն Աբէլեանն էլ դժբախտ եղաւ: Գերադասում եմ

անօթի մնալ ազատութեան մէջ, քան թէ կուշտ ապրել, թէկուզ, ոսկէ վանդակում: Միայն երբեմն հոգիս նեղւում է, սիրտս կրծում է մի անհանգիստ որդ. տարիները անցնում են, ծերանում ենք, ժանգոտում ենք տարագրութեան մէջ, եւ մեր ուժերը, մեր տաղանդը ի վեր կորչում է...

Ամերիկայում մի քանի լաւ պատեհութիւններ ներկայացան, որ նիւթապէս կարող էի յաջողել — հայ բեմի սէրը թոյլ չտւեց: Քալիֆորնիայում հրաւէր ստացայ մի մեծ հիմնարկութեան մէջ բեմական արւեստ ուսուցանելու, լա՛ւ վարձատրութեամբ ու գիրքով, չընդունեցի — որովհետեւ Նիւ — Եորքում հայերէն ներկայացումներ պիտի տայի: Մի ուրիշ անգամ էլ սինէմայի շատ շահաւէտ գործ պատահեց — էլի հայ բեմը արգելք եղաւ: Եւ այսպէս գէրվիշ էլ մընացինք...

Ես նման եմ այն թռչունին, որ ապրում է երգի համար: Բեմական կեանքում էլ այսպէս եմ. սիրում եմ խորը հոգեբանական խաղերը, ուր կան նուրբ ապրումներ, հոգեւոր ելեւէջների շաղմաղան արտայայտութիւններ: Իմ սրտին մօտ են Իբսէնը, Հաուստմանը, Զուլերմանը: Դերեր ընտրելիս եւ ուսումնասիրելիս ես ուշադրութեամբ դնում, վերլուծում եմ մարդկային հոգին, փնտրում եմ նրա առանձնայատկութիւնները եւ աշխատում եմ ցոյց տալ հարադատօրէն: Ես սիրում եմ հասկանալ, սովորել, իւրացնել եւ արտայայտել չափւած ու ձեււած, ամէն շեշտ, ամէն գիծ իր տեղը դրած: Իմ ամբողջ կեանքում ես սովորել եմ, որոնել ու ձգտել եմ հասնել կատարելութեան, — ու երբեք էլ չեմ հասել: Եւ արդէն իսկական արւեստը այդ է. միշտ ձգտել եւ երբեք չհասնել...

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի *)

(ԾՆՆԴԵԱՆ ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻԻ)

I

ԿԵԱՆՔԸ

Րաֆֆիի ծննդեան թւականի մասին, առհասարակ, կարծիքների տարբերութիւն չի եղել հայոց գրականութեան մէջ. ամենքի կողմից ընդունւած էր, որ նա ծնւել է 1835-ին: Երկու տարի առաջ, սակայն, Համադգայինի Ֆրանսայի շրջանի վարչութիւնը, հիմնւելով Տիկ. Աննա Րաֆֆիի կարծիքի վրա, մէջտեղ հանեց 1837 թւականը, եւ մեր ծոյլ մտաւորականութիւնը, երեւի իր անփութութիւնը արդարացնելու համար, առանց ճշտելու, ընդունեց այդ թւականը եւ յորեւանը փոխանակ 1935-ի՝ ձգեց 1937-ին:

Ինչպէս արդէն առիթ ունեցել ենք արտայայտելու, Տիկ. Ա. Րաֆֆիի, հետեւաբար Համադգայինի կարծիքը որ եւ է փաստական տեսելով հիմնաւորւած չէ, ուրեմն, եւ չի կարող համարւել հիմք փոխելու համար մինչեւ այժմ ընդունւած տարեթիւը. Րաֆֆիի կենսագիրները ժամանակին նշանակելով 1835 թ., անշուշտ, ունեցել են լուրջ պատճառներ այդպէս վարւելու, եւ քանի նոր ու անհերքելի փաստեր հրապարակ չեն բերւած, այդ թւականը փոխելու ո՛չ մի հիմք չկայ: Որով, ասել է, Րաֆֆիի յորեւանը կատարւում է երկու տարւայ ուշացումով, երեւի, արդարացնելու համար ժողովրդական խօսքը, թէ՛ լաւ է ուշ, քան երբեք:

Այսպէս ուրեմն, Րաֆֆին, կամ իսկական անունով, Յակոբ Մելիք — Յակոբեանը ծնւել է 1835 թ., փայաջուկում, որ Սալմաստ

*) Ներկայ յօդւածի նպատակն է ոչ այնքան պատկերացնել Րաֆֆիի ողջ կեանքն ու գործը, որքան նիւթեր տալ նրա կենսագրութեան համար, նիւթեր բուն իսկ Րաֆֆիի նամակներից փաղուած, իբրեւ հում ատաղձ Մեծ վիպասանի կեանքով ու գործով հետաքրքրողների համար: ԽՄԲ.

գաւառի հինգ զուտ հայաբնակ գիւղերից մէկն էր, Հաւթանից յետոյ երկրորդը իր մեծութեամբ: Ծառազարդ, հարուստ այգիներով շրջապատուած գեղեցիկ Փայաջուկը մինչեւ անցեալ դարի 90-ական թւականները շիւղործութեան կենտրոններից մէկն էր: Սարմատի հայութիւնը, ընդհանրապէս, յայտնի էր այդ արհեստով. հայ գիւղացիներից շատերը բամբակի թելից կտաւ էին գործում, ներկում եւ «շիւլա» պատրաստելով՝ արտահանում էին շրջակայ վայրերը, մինչեւ Կովկաս, վաճառելով թիւրքիայի արեւելեան միւս նահանգները:

Բաֆֆիի հայրը՝ Մելիք - Միրզա՝ հարուստ հողագործ էր եւ միանգամայն աչքի ընկնող վաճառական: Նրա առեւտրական կապերը հասնում էին մինչեւ Թաւրիզ, վաճառելով թիւրքիայի Փայաջուկից Մելիք - Միրզայի նահապետական շէն ու հիւրասէր տան հոգակը տարածւած էր շատ հեռուները:

Յակոբ անդրանիկն էր Մելիք - Միրզայի 12 զաւակներից: Իր նախնական կրթութիւնը նա ստացաւ ծննդավայրում, մի վանքի «գիտնական վարժապետի դպրոցում», որ կարելի է նախատիպ համարել «Կայծեր»-ի հոգակաւոր Տէր - Թողեիկի դպրոցի: Ուշիմ ու ջանասէր տղայ էր, բայց վանքի «գիտնական»-ից Սաղմոսից ու Նարեկից զատ, բնականաբար, ուրիշ բան չէր կարող սովորել: Հայրը տեսնելով որդու արտակարգ ընդունակութիւնները, առեւտրական ծածկութիւններից մէկի ժամանակ, տարաւ հետը Թիֆլիս եւ տեղաւորեց պետական գիմնազիայում: Այդտեղ պատանի Յակոբը սովորեց հինգ տարի՝ միաժամանակ հայերէնի դասեր էլ առնելով ժամանակի յայտնի հայագէտ Կար. Բեւաթեանի մօտ:

Բայց ուսումը կատարելագործել Յակոբին չվիճակեց. Մելիք - Միրզայի գործերը խանգարել էին, եւ հօր պահանջի վրա, նոր հինգերորդ դասարանը աւարտած, ստիպւած եղաւ վերադառնալ Սաղմոս եւ մտնել առեւտրական գործերի մէջ:

Թիֆլիսի ուսման տարիները, սակայն, ապարդիւն չէին անցել. Յակոբ ոչ միայն դպրոցական կրթութիւն էր ձեռք բերել, այլ եւ ծանօթացել էր հայոց պատմութեան ու գրականութեան, սիրել ու ոգեւորւել էր Հայաստանի անցեալով ու հայ ազգի ճակատագրով: Դարձել էր անյաղ ընթերցող եւ կարգացել էր ինչ որ ձեռքն էր ընկել ժամանակի հայերէն ու ռուսերէն հրատարակութիւններից՝ ծանօթանալով նաեւ օտար գրականութեան գլուխ գործոցներին:

Ընթերցանութեան տենչը նա հետը բերեց Սաղմոս եւ այստեղ էլ շարունակեց հետաքրքրւել գրով ու գրականութեամբ եւ հայ ազգային կեանքով: Նրա մտաւոր հորիզոնի լայնացման եւ ազգասիրա-

կան զգացմունքների վարդապետական համար մասնաւորապէս մեծ նշանակութիւն ունեցաւ այն ծածկութիւնը, որ նա առեւտրական գործով, կատարեց դէպի Տաճկահայաստան՝ Վասպուրական ու Տարօն: Այստեղ տեսաւ նա հայրենիքի անցեալ կեանքի փառաւոր յուշարձանները, ականատես եղաւ տիրող թշուառութեան, ժողովրդի տղէտ ու հարստահարած վիճակին, հայ կղերի խաւարամտութեան ու ասլիկարութեան: Այցելեց Վարազայ վանքը եւ ծանօթացաւ այն ժամանակային հայ ամենալուսաւոր դէմքերից մէկի՝ Խրիմեան Հայրիկի հետ, որի անձից ու գործից խորապէս ազդեց: Այս ծանապարհորդութիւնից Յակոբը վերադարձաւ հարուստ տպաւորութիւններով, եւ տաճկահայ իրականութեան հիմնական ծանօթութեամբ, որ հետագային առատօրէն օգտագործեց իր վէպերն ու իրապաշտական յօդւածները գրելիս:

Սաղմոսի միջավայրը նեղ էր ու անհրապոյր հոգեւոր պահանջների տէր մարդու համար: Երկտասարդ Յակոբը փորձեց այդտեղ նոր կեանք յառաջ բերել, կրթական հիմնարկութիւններ ստեղծել, զարկ տալ գաւառի մշակութային ու տնտեսական յառաջդիմութեան, բայց առանձին յաջողութիւն չունեցաւ: Միակ դրական գործը, որ նա կատարեց ծննդավայրում ապրած տարիների ընթացքում, սեփական մտաւոր վարդապետն էր բաղմաղան ընթերցանութեան միջոցով, եւ գրական աշխատանքը, որին նւիրւել էր ամբողջ էութեամբ: Բարեբախտաբար, նրա առեւտրական գործերն էլ յաջող չգնացին. նա սնանկացաւ, կորցրեց ինչ որ ունէր եւ 1868-ին տեղափոխւեց Թիֆլիս, ուր առիթ ունեցաւ մօտից շփուել «ուսումնական եւ արի աշխոյժ երկտասարդներից բաղկացած մի նախնական շրջանակի» հետ: Այստեղից մի անգամ էլ վերադարձաւ Պարսկաստան առեւտրական գործերով, բայց վերջնական ձախողանքի ենթարկւելով՝ նորից գընաց Թիֆլիս եւ բնտանիքին մի կտոր հաց ապահովելու համար մըտաւ ծառայութեան մի հայի խանութ: Այստեղ է, որ նա ծանօթացաւ Գր. Արծրունու հետ, որ պատրաստուած էր «Մշակ»-ի հրատարակութեան եւ որ այդ համեստ գործակատարին էլ մտքերից իր խմբագրական շրջանի մէջ: Գր. Արծրունին եւ Բաֆֆին վառ գոյներով նկարագրել են այդ օրերի իրենց ապրումները: «Եթէ ես ունեցել եմ մի քանի ոսկի բոլոյներ, — դրանք պատկանում են այն ժամանակին», գրում էր Բաֆֆին 1879-ին այդ օրերի մասին:

Թիֆլիսում Բաֆֆին մնում է հազիւ երկու տարի: Ապա ուսուցչութեան պաշտօնով փոխադրւում է Թաւրիզ, ուր մի քանի տարի պաշտօնավարում հայկական դպրոցում եւ, ի վերջոյ, մի ծանր բա-

խում ունենալով տեղական աղաների հետ, «Մշակ»-ում գրած մի յօդվածի առիթով, ուսումնական տարւայ ընթացքում ստիպւած է լինում հետանալ: Դրանից յետոյ տեղափոխւում է Ադուլիս, նոյնպէս ուսուցչութեան պաշտօնով: Այստեղ էլ նրա գործունէութիւնը խաղաղ չի անցնում եւ հոգաբարձութեան հետ մի սուր բախում ունենալուց յետոյ՝ նոյնպէս հարկադրւած է լինում թողնել դպրոցը: Այդ ա՛յն օրերին էր, երբ «Մշակ»-ում արտակարգ յաջողութեամբ սկսել էր լսյա տեսնել «Ջալալէդդին»-ը: Գր. Արծրունին օգտուեց առիթից եւ Բաֆֆին պաշտօնի կոչեց «Մշակ»-ի մէջ: Այնուհետեւ 1878-ից սկսած մինչեւ 1884 թ., Բաֆֆին աշխատեց «Մշակ»-ում՝ դառնալով, կարելի է ասել, առաջին հայ դրողը, որ իր գրչի վաստակով էր ապրում: Բաֆֆին աշխատակցութեան տարիները կազմեցին եւ «Մշակ»-ի ու Գր. Արծրունու գործունէութեան ամենաբեղմնաւոր եւ փայլուն շրջանը:

1884-ին Գր. Արծրունու եւ Բաֆֆու յարաբերութիւնները լարւեցին եւ, ի վերջոյ, խզեցին: Բաֆֆին կեանքի այդ էջը մենք պատկերացրել ենք մի ուրիշ տեղ *) , այստեղ կանցնենք վրայից: Այնուհետեւ Բաֆֆին տեղափոխեց Արզար Յովհաննիսեանի «Արձագանք»-ի խմբագրատունը եւ մինչեւ մահ աշխատեց այդ թերթում՝ հրատարակելով այնտեղ իր գլուխ գործոցը՝ «Սամուէլ»-ը: Մեռու Բաֆֆին 1888 թ. ապրիլ 24-ին:

Բաֆֆին մահը ցնցող տպաւորութիւն թողեց հայ հասարակութեան վրա, եւ նրա յուղարկաւորութիւնը ստացաւ համադրային սուգի բնաւորութիւն, հասարակական բոլոր խաւերի մասնակցութեամբ: Բաղմաթիւ վայրերից եկել էին պատգամաւորներ: Մօտ 80 պատկ ու ծաղկեփունջ էր դրւած դազաղի վրա: Ահա ինչպէս էր պատկերացնում այդ թաղումը «Մուրճ»-ը, մահւան հնգամեակի առթիւ. «Թաղման պատիւները դա առաջինն էր, որ տալիս էր հայութիւնը իր գրական գործչին: Դա մեծ թաղում էր: Օրը անձրեւային, բայց անձրեւ, որը տեղում էր երկնքից այնպիսի բացառիկ սաստկութեամբ, որ կարճէս գալիս էր միմիայն մարդկանց անկեղծութիւնը փորձելու համար: Բայց հանդուցեալի մեծութիւնը իւրն արաւ. տղամարդիկ, կանայք, օրիորդներ անդիմադրելի անձրեւի տակ դնացին իրանց վերջին յարգանքը մատուցանելու նորան, որին կենդանութեան օրե-

*) Տե՛ս Բաֆֆիի ծննդեան հարիւրամեակի առթիւ հրատարակւած ժողովածուն, Փարիզ, 1937:

րով եւս իրանց յարգանքը չէին զլացել մատուցանելու՝ գրականութեանը եւ ազգին տւած մեծ ծառայութիւնների համար»: *)

Բաֆֆին մեռաւ համեմատաբար երիտասարդ հասակում, երբ դեռ այնքա՛ն բան ունէր տալիք հայոց գրականութեան: Իր գործունէութեամբ Բաֆֆին մի փայլուն դարաշրջան բաց արաւ հայոց պատմութեան մէջ: Նոր խօսք ասաց ու նոր գործի ճանապարհ ցոյց տւեց եւ իր հոգու ու մտքի ճոխութեամբ լեցրեց հայ աշխարհը:

II

ԽՈՒՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԲԱՖԳԻԻ ԵՒ ԱՐԾՐՈՒՆՈՒ ՄՕՏ

Իր բնաւորութեամբ եւ ապրելակերպով, Բաֆֆին ինքնամիտի, ժուժկալ ու խաղաղ մարդ էր — ճիշտ հակադրակերպ իր վէպերի յեղափոխական հերոսների: Նրա կենսագրութիւնը դրեթէ ոչ մի աչքի ընկնող երեւոյթ չունի: Նրա կեանքում չկան ցայտուն դէպքեր կամ արտակարգ ապրումներ: Արտաքինապէս սովորական քաղքենի մարդու կեանք էր Բաֆֆին կեանքը:

Մի դէպք, սակայն, սաստիկ ցնցեց Բաֆֆին եւ պատճառ դարձաւ ծանր մտահոգութիւնների: Այդ դէպքը ա՛յն խուզարկութիւններն են, որ 1883 թ. մայիսին կատարւեցին «Մշակ»-ի խմբագրատունը եւ Գր. Արծրունու ու Բաֆֆին բնակարաններում: Բաֆֆին Փանեանցին գրած նամակներում երկարօրէն պատմել է այդ խուզարկութիւնների մասին, եւ երեւում է, որ նա չափազանց ազդւած էր, վախենալու աստիճան: Անկարելի չէ, որ այդ դէպքը որոշ նշանակութիւն ունեցած լինի Բաֆֆին հետագայ վարքագծի համար: Նա դարձաւ աւելի զգոյշ ու խոհեմ, թէեւ իր զաղափարներով մինչեւ մահ էլ մնաց անփոփոխ. ինչ որ էր «Ջալալէդդին»-ը 1878-ին՝ նոյնը եղաւ եւ «Սամուէլ»-ը կեանքի վերջին շրջանում:

Առաջ բերենք խուզարկութեան այդ դէպքը այնպէս, ինչպէս որ ներկայացւած է Բաֆֆին նամակներում հեղինակի իսկ խօսքով: Այսպէս, 1883 թ. մայիս 3-ին Բաֆֆին գրում էր Փանեանցին. «Շտապում եմ յայտնել Ձեզ մի շատ տխուր լուր. ամսոյս 1-ին սլ. Արծրունու բնակարանը եւ «Մշակ»-ի խմբագրատունը խուզարկութեան ենթարկւեցան, որը տեւեց երեք օր: խուզարկողներն էին, բացի ոստիկանութիւնից, նահանգական դատարանի պրոկուրորը եւ մի ժան-

*) «Մուրճ», 1893 թ. № 1, էջ 147:

դարմի գնդապետ: Բոլոր թղթերը, ինչ որ կարողացան գտնել, թէ պ. Արծրունու բնակարանի մէջ եւ թէ խմբադրատան մէջ, զբաւեցին:

Յայտնի չէ, թէ ինչ նպատակով կատարեցաւ այդ խուզարկութիւնը. անպատճառ մատնութեան դուրծ է, եւ գուցէ մի որ եւ իցէ հայի մատը խառնած է այդ գործի մէջ: Բայց ես վստահ եմ, որ տարած թղթերի մէջ չեն կարող գտնել այնպիսիները, որ պ. Արծրունու անձնաւորութիւնը կասկածելի դարձնէին: Ես իբրեւ նրա շատ մօտ բարեկամ, զիտեմ, որ նա երբեք կասկածաւոր անձանց հետ յարաբերութիւններ չէ ունեցել: Նրա գործունէութիւնը եղել է բուն ազգային, եւ դրա մէջ եւս կառավարութեան որոշած սահմաններից չէ անցել: Այն բոլորը, ինչ որ կատարել է նա Տաճկաստանի հայոց վերաբերութեամբ, կառավարութիւնից ծածուկ չէին:

Չգիտեմ ինչով կը վերջանայ այդ փորձանքը. չգիտեմ նաեւ, թէ արդեօք «Մշակ»-ի հրատարակութիւնը կը խափանէ՞ն, թէ ոչ: Բայց ինչ էլ որ լինի, «Մշակ»-ը գուցէ մի քանի շաբաթ հրատարակել չէ կարող, որովհետեւ խմբադրատան բոլոր նիւթերը տարել են, մի թղթի պատառ անգամ չեն թողել:

Այժմ սկսել են սաստիկ ուշադրութիւն դարձնել հայերի վրա: Երեւանում 22 նշանաւոր երիտասարդների տներում խուզարկութիւն է կատարել, բոլորին էլ ոստիկանութեան հսկողութեան ներքոյ են դրել, մէկը բանտարկւած է: Շարժառիթները չնչին են. միայն լուից ուղտ են շինում եւ չնչին դործերին քաղաքական կերպարանք տալիս: «Պսակ» լրագիրը խափանւած է:

Պարոն Արծրունին կալանաւորւած չէ: Մեղանից ամէն մէկը ժամէ ժամ սպասում է, որ ժանդարմները կը մտնեն իր բնակարանը: Ասում են՝ մի քանի հայոց տներում եւս պէտք է խուզարկութիւններ լինեն: Ինչպէ՞ս կը վերջանայ այդ բոլորը, դժւար է նախագուշակել: Սաստիկ յուսահատութեան մէջ ենք:

Այստեղ մի խումբ, որի պարագլուխն է «Մեղու»-ի խմբագիրը, աշխատում է, որ Մակարի Կաթողիկոս լինելը յաջողցնէ: Մի քանի խումբեր եւս Ներսէսի (Վարժապետեան — ՍՄԲ.) համար են աշխատում: Յայտնի չէ, թէ կառավարութիւնը ո՞ր աստիճան համարում ունի Մակարի վրա: Բայց նրա կուսակիցները ամէն կողմ տարածում են, թէ կառավարութեան կանգիդատն է: Եթէ Մակարի Կաթողիկոս ընտրւելը յաջողցնեն (որին ես չեմ հաւատում), այն ժամանակ էջմիածինը կատարեալ աւազականոց կը դառնայ: Մանկունուց աւելի վատ մարդիկ կը մտնեն այնտեղ:

Կաթողիկոսական աթոռին արժանի մենք միայն մէկ մարդ ունենք, եւ դա Ներսէսն է: Ամէն մի աղնիւ հայի պարտքն է նրա համար աշխատել: *)

Երկու շաբաթ անցած, մայիս 17-ին, Բաֆֆին նորից անդրադառնում է նոյն խնդրին.

«Անցեալ նամակովս յայտնած էի Ձեզ, որ «Մշակ»-ի խմբադրատան մէջ խուզարկութիւն կատարեցաւ. այժմ չտալում եմ հաղորդել Ձեզ, որ ներկայ ամսի 13-ին նոյնպէս խուզարկութիւն կատարեցաւ իմ բնակարանի մէջ: Բոլոր թղթերս, մինչեւ անգամ գեռ չտալած գրաւոր աշխատութիւններս — բոլորը զբաւեցին: Եւ այժմ գտնւում եմ ժանդարմների հսկողութեան ներքոյ. ինձ արգելւած է թիֆլիսից հեռանալ:

Դեռ յայտնի չէ, թէ ինչով կը վերջանան այդ խստութիւնները. միայն այդքանը յայտնի է, որ սաստիկ նշանակութիւն են տալիս դործին, որը ինքնուրուիքեան շատ հասարակ բան է:

Թէ ես եւ թէ իմ համախոհները մինչեւ այսօր Ռուսաց կառավարութեան դէմ ոչինչ յանցաւոր նպատակներ չենք ունեցել եւ երբեք ուրեւ նիզիլիստների **) հետ յարաբերութիւններ չենք ունեցել: Մեր գործունէութեան նպատակը, մեր ցանկութիւնները խիստ համեստ են եղել եւ մեր ազգային պէտքերի սահմանից այն կողմ չեն անցել: Հայկական հարցը ծագելուց յետոյ, մենք, իրաւ է, աշխատել ենք տաճկահայերի ցաւալի դրութեան բարւոքման մասին, աշխատել ենք Բերլինի 61-րդ յօդւածի իրադործման մասին, — բայց մեր աշխատութիւնները կատարել են հրապարակաբար. մենք զաղտնի ոչինչ չենք ունեցել:

Իսկ այժմ, երբեւի դանաղան մատնիչներ, այստեղի կառավարութիւնը մոլորութեան մէջ են ձգել, իբր թէ գտնւում են դանաղան զաղտնի ընկերութիւններ, թէ այստեղ Անդրկովկասում եւ թէ Տաճկաստանում, որոնք ծածուկ կապեր ունեն միմեանց հետ եւ ամենայն ջանքերով աշխատում են վերականգնել Հայոց հին թագաւորութիւնը եւ այլն: Տեսնում էք, որքան հրէշաւոր կերպարանք են տւել դործին: Այս տեսակ երեւակայական ընկերութիւններ մենք երբեք չենք ունեցել եւ այժմ չունենք: Եւ բոլոր Եւրոպայից ստորագրւած 61-րդ յօդւածի իրադործումը պահանջելու համար հարկ չկար դադարն ընկերութիւններ ստեղծել:

*) «Արարատ», 1913 թ., № 4, էջ 350 — 51:

**) Նիկիիտո՝ ոչնչակամ — ժամանակի ուրս յեղափոխականները:

Ես չեմ կարծում, որ իմ բնակարանից տարած թղթերի մէջ գրտնւնեւն աշակերտներ, որոնք որ եւ իցէ յանցանք դնեն իմ վրա. իսկ իմ մինչեւ աշտօր լոյս ընծայած գրքերը բոլորը տպագրւել են ցենզուրայի թոյլտուութեամբ: Ես ինչո՞վ եմ մեղաւոր, որ կառավարութեան տրամադրութիւնը հայկական հարցի վերաբերութեամբ այժմ, ինչպէս երեւում է, փոխել է: Թո՞ղ հրամայեն, որ ես այսուհետեւ չգրեմ: Ես ուրախ կը լինէի, եթէ այսքանով վերջանար գործը, բայց վախենում եմ, որ հեռացնեն Ռուսաստանից, որովհետեւ ես օտար պետութեան հպատակ լինելով՝ բանտարկել կամ աքսորել չեն կարող:

Ես նպատակ ունէի յունիսի 1-ին հեռանալ Թիֆլիսից եւ դնալ տաճկաց Հայաստանում ճանապարհորդելու, բայց այդ անրախտութիւնը կայեց ինձ Թիֆլիսի հետ. ես ստիպւած պիտի լինեմ մնալ այստեղ եւ սպասել մինչեւ քննութիւնների վերջանալը:

Վատ ժամանակների մէջ ենք ապրում. «լուից ուղտ են չինում» եւ մարդկանց չարչարում են: Խնդրում եմ, Ձեր նամակներում զգոյշ լինէ՛ք. չատ հաւանական է, որ իմ անունով եկած նամակները կը բաց անեն: Ձեր առաջւայ նամակները, թէեւ բոլորովին անմեղ էին, այստեղ ամենայնիւ ես ոչնչացրիք: *)

Էլի երկու չարաթ յետոյ, յունիսի 2-ին գրում է. — ... «Մշակ»-ը դեռ դադարեցւած է, եւ յոյս ունենք, որ չդադարեցնեն: Միայն «Մշակ»-ի վերաբերութեամբ սաստիկ խստութիւններ են գործ դրւում. ցենզորը խմբագրին պարտաւորեցրել է, որ իւրաքնչիւր համարի մէջ տպւած թէ անստորագիր եւ թէ կեղծ անուններով ստորագրւած բոլոր յղւածների, թղթակցութիւնների եւ մինչեւ անգամ լուրերի հեղինակների անունները ամէն անգամ պէտք է յայտնէ ցենզորին: Մինչեւ աշտօր խմբագիրը միշտ գաղտնի էր պահում իր աշխատակիցների անունները եւ ամէն պատասխանատուութիւն իր վրա էր առնում, իսկ այժմ ստիպեցնում են յայտնել բոլորի անունները: Դրա հետեւանքը այն կը լինի, որ մեր աշխատակիցները այսուհետեւ երկիւղ կը կրեն եւ կը դադարեն թղթակցութիւններ ուղարկել կամ լուրեր հաղորդել: Լրագիրը կը վնասւի:

Թէ պ. Արծրունու գործը եւ թէ իմ գործը դեռ եւս քննւում է. ես չեմ կարծում, որ մեր մօտից տարած թղթերի միջից գտնեն այնպիսի բաներ, որոնք որ եւ իցէ յանցանք դնէին մեզ վրա: Մենք կասկածաւոր թղթեր երբեք չենք ունեցել եւ կասկածելի հրատարակու-

թիւնների հետ յարաբերութիւն ունենալուց միշտ հեռու ենք պահել մեզ: Իսկ որքան գործել ենք մեր բուն ազգային գործերի մասին, — դա մեզ թոյլ տրւած է եղել կառավարութիւնից: Նրա հակառակ որ եւ իցէ գաղտնի նպատակ կամ յանցաւոր ցանկութիւններ չենք ունեցել: Ուրեմն, այլեւս ի՞նչ կարող էին գտնել, որով դատապարտէին մեզ: Արդարութիւնը վերջ ի վերջոյ յաղթող կը հանդիսանայ եւ մատնիչների երեսը կը սեւանայ:

Դուք, ի հարկէ, լսած կը լինէք, որ երեւանում եւս մի քանի նշանաւոր երիտասարդների մօտ խուզարկութիւններ են արել, սկզբում մի քանի օրով կալանաւորել են, յետոյ դրամի երաշխաւորութիւն են առել ու բաց թողել...

Վատ ժամանակներում ենք ապրում, ամենաարդար մարդը կարող է կասկածանքի ենթարկւել եւ տարիններով տանջւել: Չգիտենք, ինչով կը վերջանայ այդ բոլորը: Դրութիւններս սաստիկ յուսահատական է: Ժամէ ժամ սպասում ենք նորանոր անախորժութիւններ. աշխատելու եւ գործելու սիրտ չէ մնացել: Անորոշ դրութիւնը բիւ. աշխատելու եւ գործելու սիրտ չէ մնացել: Անորոշ դրութիւնը սպանում է մեզ: Յաւում եմ, որ մի աշակերտ ժամանակ, երբ երկու նշանաւոր ազգային հարցեր ունենք վճռելու (կաթուղիկոսական եւ հայկական հարցը), մենք ստիպւած ենք առժամանակ լռել: Մեր հակադիրդները խօսում են, գրում են, իսկ մենք պատասխանել չենք կարողանում...

Ես այժմ ժամդարմերիայի վարչութեան հսկողութեան ներքոյ եմ գտնւում, ինձ արդելւած է Թիֆլիսից հեռանալ. երբ կադատեն ինձ, դիտաւորութիւն ունեմ առժամանակ թողնել Թիֆլիսը: Բայց ուր դնալիքս եւ ինչով դնալիքս չգիտեմ»:

Յունիս 26-ի նամակում կարդում ենք.

« Իմ վիճակը այժմ աւելի ծանրացաւ. քանի օր է, որ արդէն տընային բանտարկութեան եմ ենթարկւած, բնակարանիցս դուրս գալու իրաւունք չունեմ, տան դրանը պահապան են դրել:

Այս դրութեան մէջ պէտք է մնամ մինչեւ քննութիւնների վերջանալը, բայց քննութիւնները կարող են տարիներ տեւել:

Թէեւ մինչեւ աշտօր ոչ մի մեղադրանք ապացուցւած չէ իմ վերաբերութեամբ, այստեղ ամենայնիւ, խստութիւններ են գործ դնում: Իմ բնակարանից տարած թղթերի մէջ գտել են մի քանի բոլորովին աննշան եւ անմեղ բաներ, որոնց մեծ նշանակութիւն են տալիս: Թէեւ վերջը, երբ գործը այստեղի պալատի պրոկուրորի ձեռքը կը հասնի, այն ժամանակ կը յայտնւի արդարութիւնը, բայց մինչեւ այն ժա-

*) «Արարատ», 1913 թ., № 6 - 7, էջ 565 - 6:

մանակը բաւական տանջանքներ պէտք է կրեմ: Ի՞նչ պէտք է արած, կը համբերենք:

Իմ թղթերը, որ տարել էին իմ բնակարանից, տակաւին չեն վերադարձրել, բայց պ. Արծրունու բնակարանից տարած թղթերը վերադարձրին. սրահէն են երկու թուղթ միայն, բայց շատ անմեղ բաներ են:

Ձանազան քաղաքներում հայ երիտասարդները տներում խուզարկութիւններ են կատարում, բայց ամէն տեղ ոչինչ չեն գտնում: Զգիտեմ ինչով կը վերջանայ այդ բոլորը: Ձարմանալին այն է, որ խուզարկութիւնները կատարում են նրանց մօտ միայն, որոնք «Մը-չակ»-ի թղթակից են եղել:

Այնքան վշտացած եմ, որ եթէ ազատուելու լինեմ, վճռել եմ այլ եւս այստեղ չմնալ. բաւական տանջւեցայ: Մեր հասարակութեան սառնասրտութիւնը աւելի սպանում է ինձ. ո՛չ մի կողմից կարեկցութիւն չեմ գտնում: Մեր ժողովրդի ասպերախտութիւնը դէպի իր մը-չակները Ձեզ բաւական յայտնի է:

Խնդրեմ, եթէ ինձ նամակ գրելու լինէք, ուղղակի իմ անունով չուղարկէք. գրէք մասնաւոր անձանց ծրարների մէջ:

Բայց կացութիւնը Բաֆֆի կարծածի չափ յուսահատական չէր: Յուլիս 12 նամակից արդէն իմանում ենք, որ տնային բանտարկութիւնը վերացել է: Բաֆֆին գրում է. — «Տնային բանտարկութեան մէջ մնացի 10 օր միայն, յետոյ պարսից հրապատուութեամբ երաշխաւոր եղաւ 3000 բուրբու պատասխանատուութեամբ եւ ինձ ազատ թողուցին, բայց տակաւին Թիֆլիսից հեռանալու իրաւունք չունեմ, մինչեւ գործերի քննութիւնը վերջանայ:

Պարոն Արծրունին սաստիկ հիւանդ էր. կուրծքից արիւն էր գընում. այժմ արիւնը դադարել է, եւ առողջանալու վրա է. վտանգը անցաւ: Վերջին ժամանակների անախորժ հանդամանքները նրա վրա սաստիկ ներգործութիւն արեցին, եւ նա գլխաւոր չկարողացաւ»:

Իսկ Սեպտ. 27 նամակում արդէն կարդում ենք.

«Ձեզ յայտնի գործը լաւ դրութեան մէջ է. թէ ես եւ թէ պ. Արծրունին արդարացած ենք: Երեւանի 32 հոգի մեղադրաւորներից կը պատժեն երեք անձինք միայն, թեթեւ պատժով: Բայց թէ ես եւ թէ պ. Արծրունին տակաւին գտնում ենք երաշխաւորութեան եւ հսկողութեան ներքոյ, որովհետեւ գործը ուղարկւած է Ս. Պետերբուրգ, այնտեղ պէտք է տան վերջնական վճիռը: Իմ թղթերը դեռ չեն վերադարձրել:

Այս տարի ես շատ վնասներ կրեցի: Մշտապէս կաշկանդւած լինելով՝ ոչինչ գրել եւ ոչինչ հրատարակել չկարողացայ: Նոյն դրութիւնը դեռ եւս շարունակուած է: Երեւակայեցէք մի գրողի վիճակը, որ պէտք է ասլիք գրական աշխատանքով:

Այս տեսակ դժուարութիւններ շատ ենք անցկացրել, կը համբերենք եւ կը սպասենք մինչեւ վերջը»:

Շուտով Բաֆֆու, ինչպէս եւ Արծրունու վրայից բոլորովին վերացեց կասկածը, բայց դրաքննական խտուրթիւնները մինչեւ վերջ էլ մնացին նրանց վերաբերմամբ:

III

ԲԱՖՖԻԻ ԳՈՐԾԸ

Բաֆֆին սկսել է գրել վաղ երիտասարդ հասակում: 1855 թ.ին, ուրեմն դեռ երբ քսան տարեկան էր, Փայաջուկում, նա արդէն պատրաստ ունէր «Սալրի» մեծ աշխատութիւնը, որ լոյս տեսաւ միայն 1911-ին: Բաֆֆի բնորոշման տեսակէտից շատ հետաքրքրական է, որ իր այդ երկը նա նւիրել է «Անմահ Մ. Նալբանդեանցի միշտ օրհնեալ յիշատակին», որից երեւում է, թէ «Մեր Հայրենիք»-ի հեղինակը ի՞նչ ազդեցութիւն է ունեցել երիտասարդ Բաֆֆի վրա: «Սալրի»-ն ձօնելով Մ. Նալբանդեանցի յիշատակին՝ 1867-ին Բաֆֆին գրել է հետեւեալ տողերը.

«Ինձ քաղցր էր այդ պաշտելի տղամարդի յաւիտենական յիշատակը յարգել՝ իմ աշխատութեանց երախայրիքն նորան ընծայելով: Թէպէտ «Սալրի»-ի հեղինակը չէ ունեցել պատուելի հանգուցելոյ հետ խիստ մօտաւոր ծանօթութիւն, բայց քանի կայ եւ կապրի հայ յեղուն եւ գրականութիւն, Մ. Նալբանդեանցի անմահ յիշատակը միշտ կունենայ իւր զգալի համակրութիւնը ամէն մի հայի սրտում մինչեւ դարերի վերջը»:

«Սալրի»-ի հետ զուգընթաց Բաֆֆին գրել է եւ ուրիշ վէպիկներ ու պատկերներ, որոնց մի մասից հետագային կազմեցին երկու հատոր «Փունջ»-երը:

Առհասարակ, Բաֆֆի համար սովորական էր գրել ու պահել ձեռագիր վիճակում, մինչեւ հրատարակիչ գտնելը: «Ձահրումար»-ն էլ պատրաստ էր 1871-ին, բայց տպւեց միայն 1895-ին:

Բաֆֆի տպագիր երկերից առաջինը լոյս տեսաւ 1860-ին, «Հիւսիսափայլ»-ում: Իր ճանապարհորդական տպաւորութիւններն էին

այդ, յատկապէս Աղթամարի մասին: Այնտեղ զետեղւած էր եւ հըռ-
չակաւոր «Ձայն տուր, ո՛վ ծովակ»-ը, որ մինչեւ այսօր էլ մեր ազ-
գային սիրւած երգերից է, որի մէջ այնպէ՛ս յուզումով երիտասարդ
Բաֆֆին դրել է իր ազգասիրական թրթռուն ապրումներն ու նւիրա-
կան տենչերը —

Արդեօք գալո՞ւ է մի օր, ժամանակ՝
Տեսնել Մասիսի գլխին հայ դրօշակ...

Բայց Բաֆֆիի գրւածքների հրատարակութեանց շարքը սկսւում
է «Մշակ»-ից: Գր. Արծրունին պատմում է, որ Բաֆֆին իր խոր-
հրդով «Մշակ»-ի առաջին համարներից սկսել է դրել «Պարսկաստա-
նի նամակներ»-ը: Արծրունու ասելով՝ «այդտեղից էլ ծնունդ առաւ
Բաֆֆիի կեղծ անունը, որով Մելիք — Յակոբեան այնուհետեւ յայտ-
նւեցաւ մեր գրական ասպարիզում»: *) Նոյն «Մշակ»-ում իրար յե-
տեւից լոյս տեսան մանր վէպիկներ, զլիաւորապէս պարսկահայոց
կեանքից, որոնց հիմնական գիծը գրեթէ միշտ հայի հարստահար-
ւած վիճակն էր մահմետական աշխարհում:

Բաֆֆիի գրւածքները շատ շուտով հեղինակի վրա հրաւիրեցին
հանրային ուշադրութիւնը, բայց իրական գրական համբաւ Բաֆֆին
ձեռք բերեց 1878 մայիսից յետոյ, երբ «Մշակ»-ի թերթոնում սկսեց
լոյս տեսնել «Ջալալեդդին»-ը, որ անօրինակ ցնցում ու խանդավա-
ռութիւն առաջ բերեց հասարակութեան մէջ:

«Ջալալեդդին»-ին յաջորդեցին «Խենթ»-ը, «Խաչագողի Յիշատա-
կարան»-ը, «Խամսայի Մելիքութիւններ»-ը, «Դաւիթ Բէկ»-ը, «Կայ-
ծեր»-ը, «Ոսկէ Աքաղաղ»-ը եւ այլն: Միեւնոյն ժամանակ Բաֆֆին
գրում էր եւ հրապարակախօսական յօդածներ հայկական դատի,
կաթողիկոսական ընտրութիւնների եւ ազգային — մշակութային դա-
նադան հարցերի մասին:

Թէ «Ջալալեդդին»-ն ու «Խենթ»-ը ինչպիսի ոգեւորութիւն էին
առաջ բերել հասարակութեան մէջ, երեւում է, օրինակ, Բաֆֆիի
1882 թ. մարտ 20-ին հաղորդած հետեւեալ տեղեկութիւններից:

«Ջալալեդդին» իմ աշխատութիւններից ամենագեղեցիկն է. մի
ժամանակ մի քանի պարոններ դիտաւորութիւն ունէին այդ վէպիկը
մի քանի հազար օրինակներով տպել տալ եւ ձրի բաժանել, մանա-
ւանդ Տաճկաստանի հայերի մէջ: Բայց մեր մէջ որպէս ամէն օգտա-
ւէտ դիտաւորութիւն մնում է անկատար, այդ եւս այնպէս մնաց:

*) «Մշակ», 1879 թ., № 205:

«Մի քանի շաբաթ առաջ պ. Նիկողոսեանի միջնորդութեամբ Կ.
Պոլսից դիմեց ինձ մի պարոն, որը տեղային լեզուագէտ եւ բարձր ու-
սում ստացած երիտասարդներից մէկն է, Թէրզեան ազգանունով. նա
«Խենթ» եւ «Ջալալեդդին» ֆրանսերէն լեզուով թարգմանելու թոյլ-
տւութիւն էր խնդրում. ես, ի հարկէ, մեծ յօժարութիւնով իմ հա-
մաձայնութիւնը յայտնեցի...

«Դոկտոր Թամազեանը, որ Կ. Պոլսի ուսուց դեսպանատան
բժիշկն է, գրած էր ինձ, որ իր առաջարկութեամբ «Խենթից» դրամա
է կազմել եւ դիտաւորութիւն ունի ֆրանսերէն եւ անգլիերէն լեզու-
ներով թարգմանել տալու, որպէսզի Եւրոպայի մի քանի նշանաւոր
քաղաքներում ներկայացւի»: *)

Այս ամենը Բաֆֆիին քաջալերում է. նա գոհ է, որ իր աշխա-
տութիւնները «ապարդիւն չեն մնում»:

Բայց մտահոգութիւններն ու յուզումներն էլ պակաս չեն: Իր
բարեկամ Փանեանցին գրած 1882 թ. մարտ 30 նամակում Բաֆֆին
յայտնում է, որ Մոսկւայում ապրող թաւրիգեցի ուսանող, իր նախ-
կին աշակերտ Վարդան Թումանեանցը ցանկութիւն է յայտնել հրա-
տարակելու «Ջալալեդդին»-ը: Բայց «որովհետեւ նա դեռ անփորձ է,
եւ նրա հայրը այն մարդկանցից չէ, որ հասկանայ տպագրական պայ-
մանները», Բաֆֆին խնդրում է հասկացնել Վարդանին, որ՝ «երբ
առանձին մարդիկ յանձն են առնում տպագրելու մի որ եւ իցէ հեղինա-
կի գրքերը, նախ վարձատրում են հեղինակին տպագրելու իրաւունք
ստանալու համար»: Եւ զնում է հետեւեալ պայմանները.

«1.- Իրաւունք եմ տալիս միայն առաջին տպագրութեան համար
եւ տպել ոչ աւելի, քան 2400 օրինակ: Երկրորդ կամ ապագայ տպա-
գրութիւնների իրաւունքը ինձ վրայ եմ պահում:

«2.- Որպէս վարձատրութիւն պէտք է ինձ կանխիկ վճարեն կամ
200 ռուբլ փող, կամ 500 օրինակ տպւած գրքերից, այն պայմանով,
որ իրանք Թիֆլիսում իրաւունք չունենան վաճառելու, որպէսզի իմ
ռնեցածը այստեղ վաճառւի»: **)

Փանեանցը Ապր. 13-ին պատասխանում է, թէ երիտասարդ
Թումանեանցը համաձայն է առաջարկւած պայմաններին «Ջալալեդ-
դին»-ի մասին եւ ցանկութիւն ունի տպագրելու նաեւ «Կայծեր»-ը:
Բաֆֆին, մայիս 9-ին, յայտնում է, թէ «Մշակ»-ի մէջ հրատարակ-
ւած իմ նամակից Դուք արդէն տեղեկացած կը լինէք, որ ես ինքս

*) «Արարատ», 1913 թ., № 4:

**) «Արարատ», 1913 թ., № 4:

պատրաստում եմ «Կայծեր»-ը տպագրելու: Ծախքի համար 500 բուրլի արդէն ունեմ, մնացածը մի կերպ կը տնօրինեմ: Եթէ պ. Թումանեանցի հայրը նրան այնքան միջոցներ կը տայ, որ նա կարող լինի «Կայծեր»-ի նման մի գիրք տպագրել, որի համար ամենափոքրը 1500 բուրլի ծախք է հարկաւոր, — այդ դէպքում ես նրան խորհուրդ կը տամ մի բան անել, փոխանակ միայն «Ջալալէդդին»-ը մի գրքոյով հրատարակելու, նա աւելի լաւ կանէր, եւ աւելի նպատակայարմար կը լինէր, եթէ ի մի հաւաքէր իմ մի քանի փոքրիկ վէպիկները եւ բոլորը միասին մի գրքով հրատարակէր: Ձեզ յայտնի է, որ սկսեալ «Մշակ»-ի առաջին տարիներից, այդ լրագրի մէջ տպւել են իմ զանազան վէպիկները կամ փոքրիկ պատկերները: Այդ բոլորը այժմ մոռացւած են, բայց ժողովրդի ընթերցանութեան համար մեծ նշանակութիւն ունի: Մի քանիսը այդ աշխատութիւններից թարգմանեցան գերմաներէն եւ ուսերէն լեզուներով եւ տըպւեցան զանազան պարբերական հրատարակութիւնների մէջ, թէ այստեղ եւ թէ Բերլինում: Կարելի էր ընտրել այդ վէպիկներից մի քանիսը եւ «Ջալալէդդին»-ի հետ միասին տպել. այն ժամանակ գիրքը մի խոշոր գիրք կը ստանար եւ կը լինէր մի հաւաքածու գոնէ իմ աշխատութիւնների մի մասի:

« Թումանեան եղբայրները հարուստ եւ բարի մարդիկ են. եթէ կամենում են հայոց գրականութեանը որ եւ իցէ կերպով նպաստել, պէտք է այնպիսի գործ կատարեն, որ իրանց անւանը արժանի լինի եւ պատիւ բերէ: »*)

Ըստ երեւոյթին, սակայն, Թումանեանները այնքան էլ «բարի» մարդիկ չէին. Բաֆֆի 4 Օգոստ. նամակում արդէն տեսնում ենք դժգոհութեան շեշտեր: Նա Փանեանցին ուղարկում է 10 համար «Մշակ» իր պատմածքներով եւ աւելացնում է. — Թումանեանները, «եթէ կը ցանկանան, թող նոր ուղարկած վէպիկները «Ջալալէդդին»-ի հետ միասին առանձին գրքով տպել տան. եթէ ոչ, թող մնայ: Դուք առանձին ուղարկութիւն մի դարձրէք: Պայմանները կը լինեն միեւնոյնը, որպէս սկզբից գրած էի, թէ եւ պ. պ. Թումանեանների հրատարակեան մէջ շատ զգալի էր լինի, եթէ մի գիրք հեղինակի օգտին տպագրել տալու լինէին: Բայց այսպիսի բարերարութիւն ես իմ հայրենակիցների կողմից չեմ սպասում» ... **)

Նոյն նամակում յայտնում է նաեւ, որ «պոլկովնիկ Մելիք — Հայ-

*) «Արարատ», 1913 թ., քիւ 4, էջ 343 — 4:

**) Նոյն տեղը:

կադեանը յանձն է առել «Դաւիթ Բէկ»-ի բոլոր հատորները իր ծախքով նորից տպագրել տալու: Դա մի գովելի օրինակ է, մանաւանդ մի զինուորականի կողմից»:

Նոյն տեղ գրում է նոյնպէս, որ «Սամսայի Մելիքութիւնները» տպւած են 1200 օրինակ, «բայց այժմ ցէնցորի հետ մեծ վէճ ունենք. թոյլ չէ տալիս, որ գրքերը դուրս գան՝ ասելով, թէ նորից պէտք է քննեն, որովհետեւ գրքի մէջ շատ աղատ մտքեր են անց կացել: Չը նայելով, որ «Մշակ»-ի մէջ տպւելու ժամանակ ինքը թոյլ է տւել, այժմ կրկին վիճարանութիւններ է յարուցանում: Չգիտեմ ինչով կը վերջանայ. եթէ նորից քննելու լինեն, գիրքը բոլորովին կը կորցնէ իր նշանակութիւնը, թէ եւ սկզբից «Մշակ»-ի տպւելու ժամանակ շատ կտորներ են հանել նրա միջից եւ երբեմն ամբողջ գլուխներ ջընջել են»...

Ի վերջոյ, գրաքննիչը տեղի է տալիս, եւ գիրքը լոյս է տեսնում: Հոկտ. 7 նամակում Բաֆֆին, ի միջի այլոց, գրում է Փանեանցին. « Ձեմ կարող առանց վրդովմունքի յիշել մեր անշնորհակալ հասարակութեան անտարբերութիւնը «Սամսայի Մելիքութիւնները» գրքի վերաբերմամբ: Այդ գիրքը իմ բոլոր գրքերի պսակը պէտք է համարել. ես գրանով կենդանացրի մի վաղուց կորած եւ մոռացւած պատմութիւն. ես գրանով ապացուցի, որ հայկական իշխանութիւնը շարունակում է մինչեւ ներկայ դարը: Դա մեծ բան է: Բայց փոխանակ հասարակութիւնից խրախուսանք եւ քաջալերանք դառնելու, — մէն կողմից դանդաղանք եմ լսում՝ «Գինը թանգ էք նշանակել»: Եւ այդ ասում են այն մարդիկը, որ իրանց քէֆերի համար հաղարներ են վառնում: Ոչ ոք չէ մտածում, որ հեղինակը ճանապարհորդել է, ծախքեր է արել, նիւթեր է հաւաքել, թէ իւր առողջութիւնը, թէ իր կոպէկները վառնել է մինչեւ կարողացել է մի այսպիսի պատմութիւն ի լոյս բնծայել:

« Ես մեր հասարակութեան ստոնասրտութեան վրա ուշադրութիւն չեմ դարձնի, կը շարունակեմ աշխատել, միայն ինձ շատ երջանիկ կը համարէի, եթէ քանի կենդանի եմ, իմ բոլոր հեղինակութիւնները տպած տեսնէի: Առողջութիւնս արդէն սկսել է քայքայւել. կուրծքիս հիւանդութիւնը այս աշուն աւելի սաստկացած է, կենսական ուժերս օր ըստ օրէ սղալուում են... ձանադարհորդութիւնը բաւական կազդուրում է ինձ, բայց այս ամառ որքա՞ն ցանկացայ դէպի Վանի կողմերը գնալ, չկարողացայ. պատճառները կարող էք նախազուշակել... » : *)

*) Նոյն տեղը, էջ 346 — 47:

Տաճկահայաստան ճանապարհորդելու գաղափարը Բաֆֆիի բու-
ռն տենչերից մէկն էր, բայց նիւթական միջոցների բացակայու-
թիւնը արգելք էր լինում: Այս մասին կարդում ենք Մ. Փանեանցին
ուղղած նրա 1881 թ. 26 մայիս նամակում էլ:

« Մոսկուայի ուսանողներից մէկը նամակով դիմել էր իմ բա-
րեկամ պ. Գարրիէլ Միլլոյեանցին՝ յայտնելով, թէ տեղիդ անկե-
լանոցի զրամարկդում կայ մի դումար, եւ հոգաբարձութիւնը ցան-
կութիւնը ունի այդ դումարը մի որ եւ իցէ աղղային դործի համար
ծախսել, եւ իբր թէ հոգաբարձական ժողովում հարց է ծագել, որ
յիշեալ դումարը տան ինձ տաճկական Հայաստանում ճանապարհոր-
դելու համար, եւ հարցը մնացել է դեռ անվճիռ, որովհետեւ չգիտեն՝
ես յանձն կառնեմ գնալ Հայաստան թէ ոչ: Իմ գիտաւորութիւնը
գիտենալու համար դրած էին պ. Միլլոյեանցին, որ ինձանից հարց-
մունք անէ:

« Ես դեռ անցեալ տարի, յունիս ամսի սկզբին, պատրաստեցայ
պ. Պոլիս գնալու, որ այնտեղից անցնեմ Հայաստան, բայց մի քա-
նի արգելքներ, որոնց մէջ գլխաւոր տեղը բռնում էր նիւթական մի-
ջոցների պակասութիւնը, թողեցին իմ ցանկութիւնը անկատար:
Այժմ, եթէ իրաւ, կայ մի դումար, որ կամենում են Հայաստանի ճա-
նապարհորդութեան համար դործ գնել, ես մեծ ուրախութեամբ յան-
ձրն կառնեմ այդ ճանապարհորդութիւնը, հետեւեալ պայմաններով. —
առաջին՝ իմ ճանապարհորդութիւնը կը տեւէ հինգ ամիս. այդ հինգ
ամսուայ համար ծախք կը պահանջեմ հազար ռուբլի. երկրորդ, որ
ամենագլխաւորն է, չպիտի տարածայնելի, թէ ես գնում եմ Հա-
յաստան: Ես պիտի աշխատեմ, որքան կարելի է, իմ ճանապարհոր-
դութիւնը գաղտնի պահել: Պատճառները, առանց իմ ասելու էլ,
Դուք կը հասկանաք: Ձեզ յայտնի է, թէ ինչ հալածանք կայ Տաճ-
կաստանում այն անձանց դէմ, որոնք աշխատում են Հայոց դործի
համար: Եթէ իմ Հայաստան գնալը հէնց սկզբից հռչակելի, անկարելի
է, որ թուրքաց կառավարութիւնը ուշադրութիւն չդարձնի: Թիֆլի-
զի տաճկաց կոնսուլը ամենաչնչին երեւոյթներն անգամ հաղորդում
է իր կառավարութեան, ուր մնաց մի փոքր ի շատէ յայտնի մարդու
ճանապարհորդելու նպատակով Հայաստան գնալը: Թէեւ իմ ճանա-
պարհորդութիւնը ոչինչ քաղաքական նպատակ չունի եւ չի պիտի ու-
նենայ, այնուամենայնիւ, թուրքաց կառավարութիւնը շատ պատ-
ճառներ ունի կասկածանքով վերաբերել դէպի մի ճանապարհորդ,
որ Ռուսաստանից գնացել է Հայաստան: Այդ կարող է ոչ միայն իմ
անձը վտանգի ենթարկել, այլ եւ զրկել ինձ այն հետազոտութիւննե-

րից, որոնք միայն ուսումնական բնաւորութիւն ունեն եւ վերա-
բերում են երկրի ու բնակիչների դրութեանը, նրանց փոխադարձ
յարարերութիւններին եւ այլն:

« Բայց որպէսզի հնար լինի աւելի խորը թափանցել ժողովրդի
մէջ, դրա համար հարկաւոր են իմ վերեւ յիշած պայմանները, այ-
սինքն՝ ճանապարհորդել ծպտեալ կերպով (ինկոգնիտո):

« Իմ կարծիքս այս է. եթէ տեղւոյդ հոգաբարձութիւնը կընդու-
նէ իմ առաջարկած պայմանը, թո՛ղ 1000 ռուբլի բալոնովիս ուրիշ ա-
նունով ուղարկէ «Մշակ»-ի խմբագրատունը Պ. Արծրունուն. պ. Ար-
ծրունին այդ դումարը կը կարգադրէ իմ ճանապարհորդութեան հա-
մար: Այդ կարող են գիտենալ Մոսկուայում մի քանի խոհեմ անձինք
միայն, իսկ մնացեալ հասարակութեանը պէտք է անյայտ մնայ»: *)

Ըստ երեւոյթին, սակայն, այդ լուրը սխալ էր հաղորդած, որ
երեւում է Բաֆֆիի հետեւեալ տողերից Փանեանցին.

« Կասպարեան անկելանոցից» եւ ոչինչ ակնկալութիւն չունէի:
Այդ մասին խօսել էին, կարգադրել էին ուրիշները, առանց նախա-
պէս իմ հաճութիւնը հարցնելու: Թո՛ղ անկելանոցի մարդիկը անկե-
լանոցի վրա մտածեն... մենք աւելի կենդանի հիմնարկութիւննե-
րից կը սպասենք մեր նպատակների իրագործումը»:

Ինչպէս այս, այնպէս եւ «Ջալալէդդին»-ի հրատարակութեան
խնդիրը բաւական ջլաշնացրեց Բաֆֆիին: Գործը ձգձուցեց երկու
տարի շարունակ: 1884-ին հրապարակ է դրում Բաֆֆիի յորելեանը
տօնելու խնդիրը, եւ Բաֆֆին արտօնութիւն է տալիս յորելեանական
յանձնաժողովին հրատարակել «Ջալալէդդին»-ը՝ արդիւնքը յորել-
եարին յատկացնելու պայմանով, եւ երբ այդ մասին գրում է «Մշա-
կ»-ում, թումանեանը Մոսկուայից հեռագրով խնդրում է չձեռնարկել
գրքի հրատարակութեան, քանի որ ինքը արդէն տպում է: Քիչ յե-
տոյ, պարզում է նաեւ, որ թումանեանը հրատարակութիւնը անում
է Բաֆֆիի դրած սկզբնական պայմաններով, այսինքն՝ «200 ռուբլ
է Բաֆֆիի դրած սկզբնական պայմաններով, մինչդեռ յանձնաժողովը ամբողջ հա-
սոյթը տրամադրում էր հեղինակին: Բաֆֆիի վրդովումը չափ ու
սահման չունի: Նա նամակներ է գրում թումանեանին, բայց՝ ոչ մի
պատասխան: Ու վրդովւած՝ բացազանչում է 1884 թ. մարտ 7 նա-
մակում. «Հիմա ի՞նչ պէտք է անել այդ տեսակ լակոտների հետ: Ես
նրա հօր մասին շատ անեկտողներ էի լսել, բայց երեւում է, որ որ-

*) «Արարատ», 1913 թ., № 4, էջ 338 - 9:

դին պիտի գերադանցէ հօրը... Ես թոյլ չեմ տայ, որ նա ինձ հետ այս տեսակ խաղեր խաղայ: Նա գրականութեան դործում նոյնպիսի խարդախութեամբ է վարւում, որպէս իր հայրը վարւում է քրիմինալ եւ բաղամի վաճառականութեան մէջ»:

Բայց, ի հարկէ, զսյրոյթը անցնում է ասպարէին. ինչպէ՞ս կարող էր Բաֆֆին «թոյլ չտալ», որ Թումանեանցը «այս տեսակ խաղեր խաղայ»:

Բաֆֆին բաւական նեղութիւն է քաշում եւ «կայծեր»-ի հրատարակութեան առթիւ, որի առաջին հատորի բաժանորդագրութիւնը նա բաց էր արել 1879 թ. վերջերը: Հեշտ դործ չէր այն ժամանակ, մանաւանդ, Բաֆֆին նիւթական պայմաններում, այդպիսի մի հատորի հրատարակութիւնը: 1880 թ. Նոյեմբ. 23-ին, Մելքոն Փանեանցին ուղղած նամակում, Բաֆֆին հետեւեալ տեղեկութիւններն է տալիս այդ առթիւ.

«Կայծեր»-ի տպագրութիւնը, հակառակ իմ ցանկութեան, արդարեւ, բաւական ուշացաւ: Ես ամէն ջանքով աճապարում էի, որ այս աշխատութիւնը, իբրեւ ժամանակակից վէպ, իբրեւ մեր մտքերը զբաղեցնող հարցերը շօշափող մի երկասիրութիւն, որքան կարելի էր, շուտով լոյս տեսնէր: Բայց յետաձգութեան պատճառը պէտք է որոնել երկու գլխաւոր պատճառների մէջ. նախ, որ ես մինչեւ այսօր իմ բաժանորդներից չկարողացայ այնքան փող ստանալ, որ դոնէ արդարութեան ծախքը ծածկէր. երկրորդ, ես յոյս չունէի, որ այս աշխատութիւնը տեղւոյս ցենզուրայից ամբողջապէս անցնէր: Տաճկաստանի հայոց վերջին շարժումներից յետոյ, այստեղի ցենզուրան սկսեց բաւական խստութեամբ վերաբերել դէպի ամէն մի գրածը, որ կարող էր նրանց մէջ աղգասիրական զգացմունք եւ աղգասիրական ոգի ներշնչել: Այդ մի բախտ էր, որ «Սենթը» անցաւ, թէեւ նրա ամենագեղեցիկ տեղերը ջնջւեցան «Մշակի» մէջ տպւելու ժամանակ: Բայց ես մեծ դժարութիւն կրեցի, մինչեւ կարողացայ կրկին հրաման ստանալ երկրորդ տպագրութեան համար:

«Այս հանգամանքը ի նկատի առնելով՝ ես դրեցի պ. Գարրիէլ Միրզոյեանցին, որը Մոսկւայի համալսարանի ուսանող է, որ յանձն առնէ «Կայծերը» Մոսկւայում տպագրելու: Այնտեղ ցենզուրան աւելի աղատ է, թուղթը աւելի էժան է եւ տպագրութիւնը աւելի մաքուր: Տակաւին պատասխան չեմ ստացել, բայց յոյս ունեմ, որ կընդունէ, որովհետեւ այդ պարոնը, որպէս իմ լաւ բարեկամ, նոյնպէս եւ մեր ամենաեռանդոտ եւ գործունեայ երիտասարդներից մէկն է:

«Պ. Միրզոյեանցը մի երկու ամիս առաջ դիմել էր ինձ, խնդրե-

լով, որ ես իրաւունք տամ «Սենթը» Մոսկւայում տպագրելու, բայց ես չկարողացայ կատարել նրա դեղնցիկ ցանկութիւնը, որովհետեւ նրանից առաջ արդէն իրաւունք էի տւել Շուշիում տպագրելու»: *)

Նամակի Յետ Գրութեան մէջ Բաֆֆին յայտնում է նաեւ հետեւեալը: «Ես պատրաստել եմ մի պատմական վէպ եւս «Դաւիթ - Բէկ» անունով, որ շուտով կը սկսւի տպւել «Մշակի» մէջ: Վէպի բովանդակութիւնը առնա՞ծ է Դաւիթ Բէկի՝ Սիւնեաց իշխանի կեանքից: Գործողութիւնների մի մասը կատարւում է Ձեր հայրենիքում»: **)

Բայց 1881 թ. փետր. 25-ին Բաֆֆին դրում է Փանեանցին, թէ «Կայծերը» Մոսկւայում տպագրելու գիտատրութիւնից հրաժարւել է, որովհետեւ Թիֆլիսում գրաքննութիւնը բաւական մեղմացել է: Խոստանում է շուտով ձեռնարկել տպագրութեան, «եթէ ծախքը բոլորովին լրացրած կը լինեմ»:

Յայտնում է նոյնպէս, որ՝ «Դաւիթ - Բէկը» «Մշակ»-ի մէջ հրատարակւելով՝ միեւնոյն ժամանակ առանձին գրքով տպւում է ինձ համար. երբ կը վերջանայ, քանի օրինակ որ կը ցանկանաք, կուղարկեմ Ձեզ»:

Իսկ 1882 թ. յունւար 22-ին, յայտնելով, թէ աւելի քան երեք ամիս Թիֆլիսից բացակայ է եղել ճանապարհորդութեան պատճառով՝ աւելացնում է, որ «Դաւիթ - Բէկը» որոշ ընդմիջումից յետոյ, «գարձեալ սկսեցաւ տպւել, եւ ներկայ տարւայ յունւար ամսի վերջում կաւարտւի երրորդ գրքի տպագրութիւնը, միեւնոյն գիրքով, որպէս լոյս տեսաւ այդ վէպի առաջին եւ երկրորդ գիրքը միասին: Կը մնայ մի հատոր եւս հրատարակելու, եւ այդ վէպը բոլորովին կը վերջանայ, որովհետեւ ամբողջ վէպը չորս գրքերից է բաղկացած »:

Միեւնոյն ժամանակ դառնօրէն զանգատում է.

«Չգիտեմ, Ձեզ ուղարկւած հատորները վաճառեցա՞ն, թէ ոչ: Երեւակայեցէք, ես այդ գրքից միայն 600 օրինակ եմ տպել տւել եւ մեր բոլոր հայաբնակ քաղաքներում ուղարկել եմ, բայց դեռ ոչ մի տեղից փող չեմ ստացել: Իսկ գովասանական դարտակ նամակներ չատ եմ ստանում, թէ հետաքրքրութեամբ կարդում են, անհամբերութեամբ սպասում են միւս հատորների լոյս տեսնելուն եւ այլն... Բայց միւս հատորները ի՞նչ միջոցներով պիտի լոյս տեսնեն — զրա վրա ոչ ոք չէ մտածում:

*) «Արարատ», 1913 թ., № 2 - 3, էջ 202:

**) Մ. Փանեանցը Գոգրանցի էր՝ Վերին - Աղուլիսից:

« Մենք մեր հասարակութիւնից շատ բան չենք սահանջում, միայն մեր աշխատութեան գինը մեզ տան, որ կարողանանք շարունակել մեր գործունէութիւնը. հակառակ դէպքում կը մնայ մեզ թողնել գըրական ասպարէզը. գոնէ հանգիստ խղճմտանքով կարող ենք ասել՝ մենք կատարեցինք, որքան մեզանից կախած էր, իսկ դուք մեզ գըրհաստել չկարողացաք»: *)

Առհասարակ Բաֆֆիի հոգեկան ասլրումները ծանր են: Նրա նամակներում յաճախ պատահում ենք «գրականութեան անբախտ մըշակ», «իմ անմխիթար գործունէութիւնը» և նման արտայայտութիւններ: Բաֆֆին թեթեւ սրտով հրապարակ չհանեց ևս իր ամենախոշոր գործը, որի մասին 1888 թ. մարտ 19 նամակում գրում էր. «Լոյս տեսաւ իմ մի նոր աշխատութիւնը՝ «Սամէլը» պատմական վէպը: Թէ որպիսի ընդունելութիւն կը գտնի ընթերցող հասարակութիւնից, — դեռ չգիտեմ, միայն այսքանը կտեսնեմ, որ հայերը տալաւին պատրաստուած չեն մի լուրջ և ծանր բան կարգալու համար»:

Բաֆֆիի յոռետեսութիւնը որքան ևս հասկանալի, պէտք է համարել չափազանցութիւն. եթէ «հայերը տալաւին պատրաստուած չէին մի լուրջ և ծանր բան կարգալու», հէնց իր՝ Բաֆֆիի երեւան գալը հայ իրականութեան մէջ կը լինէր անհասկանալի: Եթէ Արովեանի ու Նալբանդեանի օրերին հայերն իսկապէս «պատրաստուած չէին», Արծրունու և Բաֆֆիի ժամանակաշրջանում հայ կեանքն արդէն այնքան յառաջացել էր, որ Բաֆֆիի պէս մի հեղինակ կարող էր հասարակութեան սրտում գտնել կենդանի արձագանք և քարոզած դադափարները՝ գործադրելու ընդունակ սերունդ: Ապացոյց, որ դեռ Բաֆֆին ողջ էր, երբ ծնունդ առաւ Հնչակեան կուսակցութիւնը, իսկ Բաֆֆիի մահանից երկու տարի յետոյ, հիմնեց և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Բաֆֆիի յեղափոխական ծրագիրները գործադրող կազմակերպութիւնը: Դաշնակցականները եղան Բաֆֆիի երեւակայական հերոսների կենդանի մարմնացումը, և Բաֆֆին ինքը՝ առաջին և իսկական դաշնակցականը:

Ս. Վր.

*) «Արարատ», 1913 թ., № 4, էջ 341:

Ա. ԱՐԵՂԵԱՆ

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴԱՇՆԱԳԻՐՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

ԹԻԻ 12

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐ

Ըստ ուրա — տաճկական Համաձայնագրի՝ նախատորագրւած 26 յունւար (8 փետրւար) 1914 թ., Կոստանդնուպոլիս: *)

Ռուսաստանի լիազօր՝ Գուլկելիչ, Տաճկաստանի լիազօր՝ Սալիդ — Հալիմ փաշա:

(Կողմերի մէջ) պայմանւորւած է, որ Արեւելեան Անատոլիայի երկու մարզերի գլուխ անւանւելիք երկու ընդհանուր բնիչների նշանակման հետ միաժամանակ՝ Բ. Դուռը մեծ պետութեանց պիտի դիմէ հետեւեալ յայտարարով. —

Յօդ. 1. — **) Երկու օտարերկրացի ընդհանուր քննիչներ պիտի նշանակուին Արեւելեան Անատոլիոյի երկու մարզերի համար, պարոն Ա. . . , որպէս գլուխ այն մարզի, որ բաղկացած է Էրզրումի, Տրապիզոնի եւ Սըվազի վիլայէթներից, և պարոն Բ. . . , որպէս գլուխ այն մարզի, որ բաղկացած է Վանի, Բիթլիսի, Խարքերդի եւ Դիարբեքիի վիլայէթներից:

Յօդ. 2. — Ընդհանուր քննիչների զբաղման առարկան կազմում է՝ վարչական, դատական, ոստիկանական մարմինների և ժանդարմերի հակազդիւր իրենց մարզերում:

Յօդ. 3. — Հանրային ապահովութեան մարմինների ոյժը անբաւարար լինելու պարագային՝ զինւորական ոյժերը, եթէ այդ պա-

*) Այս համաձայնագիրը վերջնական ձեւակերպութիւն չստացաւ և չիրագործւեցաւ՝ Երոպական պատերազմի հետեւանալով:

**) [Բնագրի պարբերութիւնները յօդածների չեն բաժանուած, նշանակում ենք մեմ] :

հանջէ ընդհանուր քննիչը, նրա տրամադրութեան տակ են դրւում, ի կատար ածելու համար այն միջոցները, որ ձեռք է առել նա իր իրաւասութեան սահմաններում:

Յօդ. 4.— Ընդհանուր քննիչները պաշտօնից հեռացնում են, նա-
յած պարագաներին, բոլոր այն պետական պաշտօնեաներին, որ ան-
պէտ են եւ կամ որոնց վատ ընթացքը հաստատւած է նրանց կողմից:
Միաժամանակ, դատի են ենթարկւում այդ պաշտօնեաներից նրանք
ովքեր կատարել են պատժական յանցանքներ: Ընդհանուր քննիչնե-
րը հեռացւած կրտսեր պաշտօնեաներին փոխարինում են [այնպիսի]
նորերով, որ կարող են դժագում տալ [պետական] ծառայութեան
մէջ մտնելու պայմաններին, նախատեսւած կանոններով եւ օրէնք-
ներով:

Յօդ. 5.— Նրանք [ընդհանուր քննիչները] իրաւունք ունեն ն.
Մեծ. Սուլթանի կառավարութեանը առաջարկներ անելու պետական
բարձր պաշտօնեաներ նշանակելու մասին:

Յօդ. 6.— Պատճառաբանւած կարճ հեռադրով նրանք անմիջապէս
տեղեկացնում են պատկան նախարարութեանը ամէն մի պետական
պաշտօնեայի արձակման մասին, իսկ մէկ շաբաթւայ ընթացքում էլ
նախարարութեանն են յղում այդ պաշտօնեաներից ամէն մէկի թղթա-
ծրարը մանրամասն պատճառաբանութեամբ:

Յօդ. 7.— Կարելուր դէպքերում, երբ պահանջւում է շտապ միջոց-
ներ ձեռք առնել, ընդհանուր քննիչները իրաւունք ունեն պաշտօնից
անմիջապէս հեռացնելու դատական տեսչութեան անփոխարինելի
պաշտօնեաներին, պայմանով որ դէպքի մասին անմիջապէս տեղե-
կութիւն տրւի դատական գլխաւոր վարչութեան:

Յօդ. 8.— Եթէ վալիները կատարելու լինեն այնպիսի գործեր,
որ պահանջւում են ժամանակաւորապէս խիստ միջոցներ ձեռք առնել,
ընդհանուր քննիչները պարտաւոր են այդ մասին հեռագրական հա-
ղորդագրութիւն անել Ներքին Գործոց նախարարութեան, որ եւ այդ
դէպքը անմիջապէս ներկայացնում է նախարարների խորհուրդին:
Վերջինս պարտաւոր է որոշում տալ ոչ ուշ քան ընդհանուր նահան-
գապետի հեռագիրը ստանալու օրից չորս օր յետոյ:

Յօդ. 9.— Հողային վէճերը պիտի վճռեն ընդհանուր նահան-
գապետների անմիջական հսկողութեան տակ:

Յօդ. 10.— Ընդհանուր քննիչների իրաւունքներին եւ պարտակա-
նութիւններին վերաբերեալ աւելի մանրամասն հրահանգներ պիտի
մշակեն նրանց անւանումից յետոյ, իրենց գործակցութեամբ:

Եթէ 10 տարւայ ընթացքում թափուր դառնալու լինեն ընդհանուր
քննիչների պաշտօնները, Բ. Դուռը յայտ ունի Մեծ Պետութեանց բա-
րեհաճ աջակցութեանը՝ ընդհանուր քննիչներ ընտրելու գործում:

Յօդ. 11.— Օրէնքները, հրամանագրները եւ կառավարական հա-
ղորդագրութիւնները հրատարակութեան պիտի տրւին իւրաքանչիւր
մարզում՝ տեղական լեզուներով: Վարչութեան մէջ եւ դատարանում
կողմերից ամէն մէկը իրաւունք պիտի ունենայ օգտուելու իր լեզուից,
եթէ ընդհանուր նահանգապետը հնարաւոր համարի այդ: Դատարան-
ների որոշումները պիտի խմբագրւեն տաճիկերէն, որին եթէ հնարա-
ւոր է, պիտի կցւի եւ թարգմանութիւնը՝ կողմերի լեզուներով:

Յօդ. 12.— Ամէն մի վիլայէթի ժողովրդական կրթութեան նա-
խահաշում ցեղային տարրերի [աղգութեանց] բաժինը սահմանելու
է ժողովրդական կրթութեան համար նրանց վճարելիք տուրքի հա-
մեմատութեամբ: Կայսերական (Օսմանեան) կառավարութիւնը ոչ մի
արդէւք չպիտի յարուցանէ այն բանի դէմ, որ հաւատակիցները մաս-
նակցութիւն ունենան համայնքային գաղութների պահպանութեան
գործում:

Յօդ. 13.— Խաղաղ ժամանակ Օսմանեան ամէն մի քաղաքացի
պարտաւոր է զինւորական ծառայութիւն կատարել իր բնակած զին-
ւորական շրջանում: Եւ սակայն, կայսեր. կառավարութիւնը Եէմէնի,
Ասիւրի եւ Նեջդի հեռաւոր մասերը ցամաքային զորքեր զրկելիս՝ այդ
զորքերի կազմը պիտի լրացնէ կայսրութեան բոլոր մասերից, նրան-
ցում ապրող բոլոր ժողովուրդների համեմատական քանակութեամբ:
Բացի այդ, նա [Օսման. կառավարութիւնը] ծովային զորամասեր
կընդունի նորակոչներ՝ կայսրութեան բոլոր մասերից:

Յօդ. 14.— Համիդիէ զօրադունդերը պիտի վերակազմեն, որպէս
պահեստի հեծեալներ:

Յօդ. 15.— Նրանց զէնքերը կը պահեն զինամթերանոցներում եւ
կը տրւին միմիայն զօրահաւաքի եւ զօրախաղերի ժամանակ: Նրանք
ենթակայ կը լինեն այն զօրաբաժինների հրամանատարներին, որոնց
չրջանում որ կը գտնւին: Խաղաղ ժամանակ՝ զօրադունդերի, հեծե-
լայվաշտերի եւ դասակների պետերը կընտրւին օսմանեան գործող
բանակի սպաների միջից: Այդ գունդերի զինւորները զինւորական
ծառայութիւն կանեն մէկ տարի: Այդ գունդերը մտնել կարենալու
համար՝ զինւորները սեփական հաշով պարտաւոր են ձեռք բերել ձի,
լրիւ հանդերձանքով միասին:

Տեւալ շրջանում ապրող ամէն ոք, առանց ցեղի եւ կրօնի խտրու-
թեան, որ կենթարկւի այս պահանջներին, կարող է մտնել այդ գուն-

դերը: Զօրահաւաքի եւ զօրախաղերի ժամանակ դուժարած այդ դուռները ենթակայ են կարգապահական նոյն այն միջոցներին, ինչ որ կանոնաւոր զօրքերը...

Յօդ. 16. — Երկու մարդերու՝ զոյութիւն ունեցող տարբեր կրօնների հետեւողներին ճշգրիտ համեմատականութիւնը կորուչի վերջնական մարդահամարով, որ տեղի պիտի ունենայ ընդհանուր քննիչներին հսկողութեան տակ ամենակարճ ժամանակամիջոցում, հնարաւորութեան դէպքում՝ մէկ տարուց ոչ ուշ:

Յօդ. 17. — Մինչ այն՝ ընդհանուր [մարդային] խորհուրդներին եւ Վանի ու Բիթլիսի վիլայէթներին կոմիտէներին անդամները կընտրուին կէս առ կէս [համեմատութեամբ], մահմեդականներէն եւ ոչ մահմեդականներէն:

Յօդ. 18. — Եթէ երկրում լիլայէթում վերջնական մարդահամարը չվերջանայ մէկ տարւայ ընթացքում, ընդհանուր խորհուրդի անդամները կընտրուին հաւասարութեան նոյն այն սկզբունքով, ինչ որ է վերոյիշեալ երկու վիլայէթներում:

Յօդ. 19. — Սըվաղի, Պարբերդի եւ Դիարբեքի վիլայէթներում ընդհանուր խորհուրդներին անդամները կընտրուին այժմ իսկ՝ համեմատականութեան սկզբունքի հիման վրա: Այդ բանի համար՝ մահմեդական ընտրողներին [պատելիրակներին] թիւը կորուչի ընտրական այն ցուցակներով, որ հիմք են ծառայել վերջին ընտրութեանց համար: Իսկ ոչ — մահմեդականներին թիւը կը սահմանուի համաձայն այն ցուցակներին, որ կը ներկայացուին նրանց համայնքներին կողմից:

Յօդ. 20. — Եւ, սակայն, գործնական այլ եւ այլ դժւարութիւններ եթէ անկարելի գարձենն այդ ժամանակաւոր ընտրական եղանակը, այդ դէպքում, բաշխելու համար տեղերը երեք վիլայէթներին — Սըվաղ, Պարբերդ եւ Դիարբեք — ընդհանուր խորհուրդներին միջեւ, ընդհանուր քննիչները իրաւունք կունենան ուրիշ համեմատականութիւն առաջարկելու — աւելի համապատասխան վերոյիշեալ վիլայէթներին ժամանակակից կարիքներին եւ պահանջներին:

Յօդ. 21. — Բոլոր այն վիլայէթներում, ուր ընդհանուր խորհուրդները կընտրուին համեմատականութեան սկզբունքներով, փոքրամասնութեանց ներկայացուցչութիւնը կապահովուի կոմիտէներում...

Յօդ. 22. — Վարչական խորհուրդներին անդամները առաջւան նրման կընտրուին կէս առ կէսի [համեմատութեամբ], մահմեդականներէն եւ ոչ — մահմեդականներէն:

Յօդ. 23. — Եթէ ընդհանուր քննիչները անյարմար չգտնեն՝ մահմեդականներին եւ ոչ — մահմեդականներին հաւասարութեան սկզբունքը կը կիրաւուի նաեւ ոստիկանութեան ու ժանդարմերիայի կազմի համար երկու մարդերում, որ չափով որ ազատ տեղեր բացւին:

Յօդ. 24. — Հաւասարութեան նոյն այդ սկզբունքը կը կիրաւուի որչափ հնարաւոր է, նաեւ երկու մնացեալ պաշտօնները բաշխելու ժամանակ:

ԹԻԻ 13

ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԵՒ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ

Գերման — տաճկական Համաձայնագիրը զինակցութեան մասին, կնքւած 6 Օգոստոս, 1914 թ., կ. Պոլսում:

Կ. Պոլսի գերման դեսպան Վալմգեմիսլի յայտարարը (նոտա), յղւած տաճիկ կառավարութեան:

Եթէ Օսմանեան կառավարութիւնը, հաւատարիմ մնալով իր պարտաւորութեանց, պատերազմի մտնէ Երրեակ Համաձայնութեան դէմ, Գերմանիան կապահովէ նրան հետեւեալ առաւելութիւնները. —

1. — Իր աջակցութիւնը՝ վերացնելու համար անանձնաշնորհումները (կապիտալիստները):

2. — Հաշտութիւն չի կնքել, մինչեւ որ թշնամին չպարպէ հնարաւոր դրաման ենթարկելի հողամասերը:

5. — Գերմանիան կը հարկադրէ՝ շտկել Օսմանեան կայսրութեան արեւելեան սահմանները այն ձեւով, որ ապահովուի Տաճկաստանի անմիջական շփումը Ռուսաստանում ապրող մահմեդական բնակչութեան հետ:

6. — Գերմանիան կօղտագործէ իր ազդեցութիւնը այն բանի համար, որ Տաճկաստանը պատշաճ փոխարինութիւն ստանայ իր կորուստների համար:

Վերը թււած պայմանները, բացառութեամբ յօդ. 2-ի [վերաբերում են Ռումանիային եւ Բուլղարիային], այն չափով միայն պարտում են Ռումանիային եւ Բուլղարիային համար, որ չափով որ նա եւ իր դաշտադիր կը լինեն Գերմանիայի համար, որ չափով որ նա եւ իր դաշտակիցները յաղթական դուրս կը գան, ներկայ պատերազմից եւ ի վիճակի կը լինեն իրենց պայմանները թելադրելու պատերազմիկներին:

ԻԻԻ 14

ՌՌԻՍԱՍՏԱՆ

Արտաքին գործոց նախարար Սազանովի գաղտնի յուշագիրք՝ ուղղված ՄԼԾՆ Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի դեսպաններին, Փոքր Ասիայի եւ Արարիայի գոտիների մասին, Պետրոգրադ, 4/17 մարտ, 1916 թ.:

Նկատի ունենալով որ անգլիաֆրանսական նախադիմը՝ Փոքր Ասիայում եւ Արարիայում զանազան գոտիներ սահմանելուն վերաբերեալ՝ յատուկ յանձնախումբի վերանայման ենթակա է, այդ առթիւ լինելիք մտքերի փոխանակութիւնը հարկ է որ ներկայիս յանդիմնահանուր սկզբունքների ձեւակերպման, այսինքն՝

1.— Ռուսաստանի կառավարութիւնը պատրաստ պիտի լինի յայտարարելու իր կատարեալ անհաղորդութիւնը այն երկրամասի վերաբերմամբ, որ տարածւում է Ամաղիայի, Իրն — Օմարի, Դիարբեքի, Սմաստի, Մարաշի, Ատանայի վրայով անցնող զծից հարաւ եւ առանց որ եւ է դժարութեան պիտի ընդունի ամէն մի համաձայնութիւն, որ կարող է այդ մասին տեղի ունենալ Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի միջեւ:

2.— Նա [Ռուսաստանի կառավարութիւնը] պնդում է, որ անհրաժեշտ է ռուսական գոտիի մէջ մտցնել Բիքլիսի անցքերը Ուրմիոյ [?] լճի շրջանում եւ դրա փոխարէն առաջարկում է՝ Ֆրանսիային զիջել Փոքր Հայաստանի հողամասը, Սըվազ — Խարբերդ — Կեսարիայ միջեւ:

Ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ Ռուսաստանի համաձայնութիւնը նախընթաց կէտերի վերաբերմամբ՝ պայմանաւորւած է մնում Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի հետ նրա [կայացրած] համաձայնութեան իրականացումով, Կոստանդնուպոլսի եւ նեղուցների մասին:

ԾԱՆՈԹ.— Այս համաձայնութեանը միանում է եւ Խոալիան, 6/19 Նոյ. 1916 թ. գաղտնի յուշագրով: [Տեւ թիւ 17]:

ԹԻԻ 15

ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ԱՍԻԱԿԱՆ ԹԻԻՐՔԻՈՅ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

Գաղտնի Համաձայնութիւն Ռուսաստանի, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ, Ասիական Թիւրքիան եւ Հայաստանը իրարու մէջ բաժա-

նելու մասին, Պետրոգրադ — Լոնդոն, 13/26 Ապր. — 19 Օգոստ. (1 Սեպտ.) 1916 թ.:

Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարար Սազանովի յուշաթուղթը յանուն Պետրոգրադի Փրանսական դեսպանի, 13/26 Ապր. 1916 թ.:

... Պատիւ ունիմ յայտնելու Ձերդ Գերազանցութեան, թէ արաւական պետութեան կամ պետութեանց դաշնակցութիւն կազմելու, այլ եւ Սուրիոյ, Կիլիկիայի ու Միջագետքի հողամասը [ներանց վերաբերմամբ աղափոքէն շարժելու իրաւունքը] վերապահելու մասին պ. ժողով Պիկոյի հետ իմ ունեցած զրոյցներէս հետեւանքով՝ կայսերական կառավարութիւնը պատրաստ է հաստատելու իրեն յայտնած հիմունքներով կայացւած համաձայնութիւնը, հետեւեալ պայմանները կատարելու պարագային.—

1.— Ռուսաստանը դրաւում է Երզրումի, Տրապիզոնի, Վանի եւ Բաղէշի շրջանները՝ մինչեւ այն կէտը Սեւ ծովի ափին Տրապիզոնից արեւմուտք, որ կորուչի յետոյ:

2.— Վանից եւ Բաղէշից հարաւ՝ Մուշի, Սզերդի, Տիգրիսի հոսանքի, ձեզիրէ — Իսին — Օմարի եւ Ամաղիայի ու Մերհէվէտի շրջանի վրա իշխող լեռնադաղաթների զծի միջեւ տարածուող Քիւրդիստանի շրջանը պիտի զիջւի Ռուսաստանին, որ դրա փոխարէն պիտի Ֆրանսայի սեփականութիւնը ճանաչէ Ալա — Դաղի, Կեսարիայի, Ադ — Դաղի, Իլդիզ — Դաղի, Ջարայի, Ակնի, Խարբերդի միջեւ ընկնող հողամասը: Բացի այդ, սկսած Մերհէվէտի շրջանից՝ արար պետութեան սահմանը պիտի անցնի այն լեռնադաղաթների զծով, որ ներկայիս բաժանում են Օսմանեան հողը Պարսկաստանից...

ԾԱՆՈԹ.— Պետրոգրադի Փրանսական դեսպան Պալէոլոգը նոյն թւակիր յայտագրով յայտնեց Սազանովին Փրանսական կառավարութեան համաձայնութիւնը նրա [Սազանովի] յուշաթղթի [մէջ բերւած] կէտերին: Լոնդոնի ռուս դեսպան Բենկենդորֆի 1916 թ. 17/30 մայիս հաղորդագրութիւնից երեւում է, որ բրիտանական արտաքին գործոց նախարար Գրէյը 1916 թ. 10/23 (?) մայիս յայտագրով Բենկենդորֆին հաղորդել է բրիտանական կառավարութեան պատրաստակամութիւնը՝ միանալու ռուս — Փրանսական 13/26 Ապր. համաձայնութեանը, պայմանով որ Օսմանեան կայսրութեան բոլոր այն մասերում որ Ռուսաստանին պիտի զիջւին, պահպանւին օսմանեան կառավարութեան կողմից բրիտանական հպատակներին տրւած կոնցեսիաները...

Խալիկոյ միացումը այս համաձայնութեան՝ տե՛ս 1916 թ. Նոյ. 6/19 յուշաթուղթը, վարը՝ թիւ 17:

ԹԻԻ 16

ՖԲԱՆՍԱ. ԵՒ ԱՆԳԼԻԱ.

Ֆրանս — անգլիական Գաղտնի Համաձայնութիւն՝ Փոքր Ասիոյ վերաբերմամբ:

Խօսուում է այն մասին, թէ Ֆրանսան եւ Անգլիան տրամադիր են ճանաչելու եւ պաշտպանելու արաբական անկախ պետութիւնը եւ կամ արաբ պետութեանց համագաշտակցութիւնը, առաջին, այսինքն՝ Փրանսական եւ երկրորդ, այսինքն՝ բրիտանական գօտիներում: Ու մանրամասնօրէն որոշուում են այդ գօտիների սահմանները: Ի միջի այլոց ասուած է այնտեղ (կէտ 5), «Ալեքսանդրէքը լիւնելու է ազատ նաւահանգիստ»....:

ԹԻԻ 17

ԻՏԱԼԻԱ.

Գաղտնի յուշաթուղթ, որով Խալիկոյ միանում է Փրանս — անգլիական Համաձայնութեան՝ Փոքր Ասիոյ վերաբերմամբ: Յուշաթուղթը ներկայացւած է 1916 թ. 6/19 Նոյ., Պետրոգրադի իտալական դեսպան Կարլոտի կողմից՝ Ռուսաստանի արտաքին գործոց նախարար Շտիւրմլէրին:

Արքայական կառավարութիւնը ծանօթացաւ այն վաւերացութեան, որ հաղորդեց սոյն Հոկտ. 5-ին լորդ Գրէյը մարքիզ Իմպերիալին, այսինքն՝ Փրանս — անգլիական Համաձայնութեան բնագիրը Փոքր Ասիոյ վերաբերմամբ: [Տե՛ս վերը, թիւ 16]:

5.— Ռուս կառավարութեան 4/17 մարտ 1916 թ. յուշագրի բնագիրը, Փոքր Ասիոյ վերաբերմամբ: [Տե՛ս վերը, թիւ 14]:

6.— Ֆրանս — ռուսական 13/26 Ապր. 1916 թ. համաձայնութեան բնագիրը, նոյն հարցի վերաբերմամբ: [Տե՛ս վերը, թիւ 15]:

... Իտալական կառավարութիւնը իր կողմից սպասում է, որ կայսերական [ռուս.] կառավարութիւնը Իտալիոյ վրա եւս պիտի տարածէ, որչափով որ Ատանայի շրջանին է վերաբերում այն, իր անհազարգացած սկզբունքը...

Արքայական [իտալ.] կառավարութիւնը սիրով միանում է նաեւ Անգլիայի ու Ֆրանսայի միջեւ կայացւած համաձայնութեան . . . այն վերապահութեամբ, որ պիտի ճանաչեն եւ նրա [իտալ. կառավ.] նկրտումները Ատանայի, Գոնիայի եւ Այտընի հողամասի վերաբերմամբ...

ԹԻԻ 18

ԲԱՆԱԶԵԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

Ընդունւած 1917 թ. Յունիս 20-ին (3 Յուլիս) Խորհուրդների Համառուսական Համագումարի կողմից:

1.— ... Սահմանադիր ժողովը միայն, որ պիտի ստեղծէ ժողովրդավար նոր Ռուսաստանի հիմունքները, կը ստեղծէ եւ բոլոր ազգութեանց իրաւունքների անխախտելիութիւնը երաշխաւորող պայմանները:

2.— Միեւնոյն ժամանակ ... Յեղափոխական Ռուսաստանը անմիջապէս ոտք պիտի կոխէ վարչութեան ապակենտրոնացման ճամբու վրա, լայն ասպարէզ բանալով դեմոկրատիայի ինքնագործունէութեան եւ բոլոր ազգութիւնների ժողովրդական ոյժերի զարգացման առաջ:

3.— Ազատ Ռուսաստանի ազգութեանց իրաւունքները ապահովելու նպատակով՝ յեղափոխական դեմոկրատիան Սահմանադիր ժողովում կեանք պիտի բերէ քաղաքական լայն ինքնօրէնութիւն (աւտոնոմիա) այն շրջանների [երկրամասերի] համար, որ ունին ազգագրական եւ սոցիալ — տնտեսական առանձնայատկութիւններ...

4.— Յառաջիկայի համար, մինչեւ որ Սահմանադիր ժողովը վերջնապէս կը լուծէ ազգային հարցը, Համագումարը առաջարկում է ժամանակաւոր Կառավարութեանը՝ անմիջապէս իրաւործել սկսել հետեւեալ միջոցները. — ա) Հրատարակել ժամանակաւոր Կառավարութեան կողմից մի յայտարարագիր, որով ճանաչել բոլոր ազգութիւնների ինքնորոշման իրաւունքը մինչեւ անջատումն իսկ, համաժողովրդական Սահմանադիր ժողովի մէջ համաձայնութեան [զալու] հետեւանքով. բ) Հրատարակել մի հրամանագիր (դեկրետ)՝ լեզուների հաւասարութեան եւ ռուս լեզուն համապետական լեզու պահելու, այլ եւ բոլոր ժողովուրդների քաղաքացիներին իրաւունք ու հնարաւորութիւն վերապահելու մասին՝ օգտուելով [իրենց] ժողովրդական [ազգային] լեզուից՝ քաղաքացիական եւ քաղաքական իրաւունքները

կիրարկելու միջոցին, ինչպէս նաեւ դպրոցում, դատարանում, ինքնավարական մարմիններում, պետական իշխանութեան հետ յարաբերելիս եւ այլն. գ) Ժամանակաւոր Կառավարութեան կից կազմել... Ազգային Գործոց Խորհուրդ, ուրտեղ պիտի գտնեն Ռուսաստանի բոլոր ազգութեանց ներկայացուցիչները, նպատակ ունենալով մի կողմից նիւթ պատրաստել Ազգային Հարցի մասին Համառուսական Սահմանադիր Ժողովի համար, միւս կողմից էլ մշակել այն միջոցները, որոնցով կարելի պիտի լինի կանոնաւորել բուն իսկ ազգային այն յարաբերութիւններն ու ձեւերը, որոնցով հնարաւորութիւն պիտի տրուի ազգութիւններին՝ լուծելու իրենց ներքին կեանքի հարցերը:

5. ... Համադրւածքը դէժմ է արտայայտուած բոլոր այն փորձերին որ նպատակ ունին ազգային հարցերը լուծել մինչեւ Սահմանադիր Ժողով՝ յայտարարական եղանակով, Ռուսաստանից անջատելով նրա առանձին մասերը եւ այլն...

ԹԻԻ 19

ԻՏԱԼԻԱ, ԱՆԳԼԻԱ ԵՒ ՖՐԱՆՍԱ

Գաղտնի Համաձայնութիւն Փոքր Ասիոյ հարցի մասին, կայացւած 1917 թ. Օգոստ. 18/22-ին Լոնդոնում եւ Փարիզում, մի կողմից Իտալիոյ եւ միւս կողմից Մեծն Բրիտանիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ:

1. - Իտալական կառավարութիւնը տալիս է իր համաձայնութիւնը այն որոշումների համար, որ պարունակում են 1916 թ. 9 - 16 մայիս - Ֆրանս - բրիտանական համաձայնութեան 1 եւ 2 կէտերը: [Տե՛ս վերը՝ թիւ 16]: Ֆրանսական եւ բրիտանական կառավարութիւնները իրենց կողմից նոյն հիմունքներով ճանաչում են Իտալիոյ իրաւունքը ... դատիների վերաբերմամբ: [Տրւում են մանրամասնութիւններ, ուր ասւած է ի միջի այլոց. «Իտալիան պարտաւորւած է Զմիւռնիայում ազատ նաւահանգիստ հիմնել, որչափով որ այդ վերաբերւած է Ֆրանսայի եւ Մեծն Բրիտանիայի առեւտրին...»:]

ԹԻԻ 20

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

Ռուսաստանի ժամանակաւոր Կառավարութեան 1917 թ. 25 Սեպտեմբեր (8 Հոկտ.) յայտարարագիրը՝ պատերազմի առաջադրութեանց եւ Ազգային Հարցի մասին:

... Ազգային Հարցի մասին. - Ճանաչումն բոլոր Ժողովուրդներին ինքնորոշման իրաւունքի, Սահմանադիր Ժողովի կողմից մշակելիք հիմունքներով:

Մշակումն եւ հրատարակումն այնպիսի օրէնքների, որոնք ազգային փոքրամասնութիւններին իրենց մշտական բնակութեան վայրերում պիտի ապահովեն մայրենի լեզուից օգտւելու իրաւունքը՝ դպրոցում, դատարանում, ինքնավարութեան մարմիններում եւ պետական իշխանութեան տեղական մարմինների հետ յարաբերելիս: Ժամանակաւոր Կառավարութեան կից հիմնումն Ազգային Գործոց Խորհուրդի, ուր Ռուսաստանի բոլոր ազգութիւնները պիտի ունենան իրենց ներկայացուցչութիւնը, եւ որ իրեն նպատակ պիտի առաջադրէ՝ Ազգային Հարցի մասին նիւթ պատրաստել Սահմանադիր Ժողովի համար:

Բերլին

(Շարունակելի)

ՀՄԱՅԵԱԿ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ

ԴԵՊՔԵՐԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒԹ

(1914 — 1918)

II

17 Մարտ. — Իրիկուն է, ժամը 10: Սաւար գիշեր մը եւ փոթորիկ ու քամիի զահանդական ունոցը:

Հեռուներէն կը լսուի մերթ ընդ մերթ հրացանի պայթիւն, մարդկային հեռակայ ինչ որ ձայներ խառնելով քամիի ահաւոր ունոցներուն՝ անհասելի անյուսութեամբ կը լեցուն ներսս: Աստուած իմ, սա ի՞նչ հոգեկան լիւանք. մենակ, ինչպէս իմ խեղճ աղջը: Նահանջի մեծ սարսափը համակեր է բոլորը, մահու ուրաւկանը իր դժնդակ կնիքն է դրոշմեր ամենու ճակտին, ու ամենքը կը թափառին Վանի աւերակներուն մէջ, իբրեւ կենդանի կմախքներ: Ա՛խ, դարձեա՞լ պիտի նահանջենք, ո՞ւր, ո՞ր սատանի ձեռքն է, որ մեր ետեւէն կը մղէ մեզ դէպի մահը, դէպի անյայտ ու անորոշը: Հայի ճակատագիրը, իր հաղարամեայ գոյութեան ընթացքին եղե՞ր է արդեօք այնքան մահասարսուռ եւ այնքան ողբերգական, որքան այսօր:

Թուրք բանակներ կը յառաջանան դէպի Կովկաս. Գերմանիան դրաւեր է Օսման, խարքով, Մոսկւա, Պետրոգրադ եւ կը յառաջանայ անվերջ: Կովկասը կուլ է գացեր հայ — թուրքական, թուրք — ուսական ընդհարումներուն, որոնք մեծ ճակատամարտի ձեւ են ստացեր, հայութիւնը անկաղմակերպ եւ գլխակորոյս:

Ահա թէ ի՞նչ խաւար պատկեր է, նման այն գիշերւան, ուր քամին դարձեալ կոռնայ Հայաստանի լեռներուն վրայէն եւ չարագուշակ բնազդը մահանիւթ հեռանկարներ կը բանայ մեր առջեւը:

Այն օրերն է, երբ նահանջի պատկերը բացեցաւ մեր աչքին, երկու ճամբայ մնաց մեզ՝ կամ դէպի Կովկաս եւ կամ դէպի Պարսկաստան, երկուքն ալ անդունդ եւ սանդարամետք:

Երկու օրէ ի վեր եկած են Կարնոյ չարարախտ համադումարին զացող մեր պատգամաւորները՝ Ա. Մաքսապետեան, Մ. Սոսեան եւ Օր. Աննիկը, որոնք չարաղէտ լուրեր եւ սեւ տեսարաններ բերին մեզ եւ ըսին՝ «Կովկասէն եւ ոչ մէկ յոյս»:

Այսօր կէսօրին կոմիսարիատի չէքին մէջ ունեցանք կոմիսարներու խորհուրդի ժողովը, ուր որոշեցաւ սերտ կապ պահպանել Պաշգալէի եւ Սարմատի հետ եւ ղրկել հոն հայկական 5-րդ պոլկէն մնացած 30 ձիաւոր զինուորները Միրաքեան սպայի ղեկավարութեամբ

եւ գրել Վ. Շիրվանեանին, որ Սարմատէն Պաշգալէ վերադառնայ: Որոշեցաւ նոյնպէս, որ հեռագրաթերեր հաստատուն Պաշգալէի ճամբուն վրա:

Սաւալիէն էմիր Թուման, երկրորդ անգամ ըլլալով, առաջարկեր էր առջի օր թողուլ Սաւալին: Ասիկա կը բացատրուի երեք կերպով. կամ այն է, որ իրաւ պարսից կառավարութիւնը օգտուելով Ռուսաստանի չզոյսթենէն եւ բոլշեւիկներու յայտարարութենէն՝ կուզէ տէր դառնալ իր հողին, կամ Մակու նստող քննար ռազմետիկայի նաչալնիկ Զանեւիկովսկիի խաղերն են եւ կամ թալանի եւ ընչաքաղցութեան հետեւանք:

Որոշեցաւ մերժել, որովհետեւ հնարաւորութիւն չկայ թողուլ այդ կէտը եւ պարսել դայն:

Որոշեցաւ նոյնպէս Պայազլիտի շրջանը կապել Վանի հետ: Թամաշեւին առաջարկել, որ մնայ հոն: Խօսեցաւ նոյնպէս Երեւանի եւ Կովկասի վրա աղբիւր մասին, բայց եղրակացութեան մը չյանդեցանք: Որոշեցաւ 18 տարեկաններն ալ ղէնքի տակ կանչել եւ էտապներու եւ զանազան հիմնարկութեանց մէջ աշխատող բոլոր զինուորները ղէնքի տակ առնել:

Ժողովի սկիզբը Սամէլը գէշ տրամադրւած ըլլալով՝ հեռացաւ կամացուկ մը. ներկայ էր նաեւ Տիգրանը:

Այսօր, ժողովի ընթացքին, ստացեցաւ Արամի նամակը, որ գլխաւոր կէտով մը կը յանձնարարէր պահել Պայազլիտ — Արաչկերտ եւ Վան հողաշերտը:

18 Մարտ. — Այսօր կիրակի է, իրիկուն. կէսօրին կոմիսարներու խորհուրդի ժողովներ ունեցանք, ուր Գրիգոր, ըստ սովորութեան, ջղայնացած եւ հիստերիկ վիճակի մէջ, անվերջ հայհոյեց ընկերները՝ զիս, Սամէլը, Ղուկասեանը եւ Զաւրիւնը, Կոստիայի ներկայութեան, հաղարումէկ ածականներ տալով: Կը պահանջէ, որ մենք անպատճառ որոշում տանք մնալու կամ նահանջելու. առաջինը, ըստ իրեն, հերոսութիւն է, առանց պատրաստելու եւ կանխահոգալու. երկրորդը՝ վախկոտութիւն եւ հոգիի թուլութիւն: Ամբարտաւանութեան ծայրագոյն խօսքեր, որոնք իր գլուխը կորսնցնողը միայն կըրնայ դուրս տալ:

Այսօր Պայազլիտէն տեղեկացուցին, որ Պաղտասարովի բանակը հասեր է Մոսուն, Սմբատ 1500 հոգիով գացեր է Ղարաքիլիսա: Զհանկիր աղան նոր կամաւորներ կը հաւաքէ եւ թէ՛ անգլիացիներուն յալելով՝ Պարսկաստանը կուլ է յայտարարել Թուրքիոյ դէմ:

Սարայէն Սիմոնի կողմէ ստացւած թելեֆօնակրամայով կիմանանք, որ Սմկոյի բանակը ջախջախւած է, ինքը իւրայիններով փա-

խեր է ձարա, հին քաղաքը աւերակի վերածւած է եւ թէ Հայերը՝ Սամսոնի զեկաւարութեամբ՝ ջարդեր են թշնամին ու կառաջանան խոյի վրա:

Այս լուրը տւողները եղած են Եղտիքանէն եկող քիւրդ սուրհանգակները, որոնք նոյն տեղի ոչարսիկներէն 7 կնիքներով կնքւած նամակ բերած են եւ կը խնդրեն մեզմէ, որ օգնենք իրենց եւ թոյլ չը տանք որ ասորական բանակը մտնէ Եղտիքանը:

19 Մարտ.— Այս առաւօտ, ժամը 5-ին, թուրքերը մեծ ուժով (1000 — 1500) կը յարձակին Ոստանի վրա, երկու թնդանօթներով: Կռիւր մինչեւ ժամը 2-ը կը շարունակուի կատաղի կերպով: Ժամը 2-ին սղոթիկ շոգեմակոյկն ալ կը սկսի մասնակցիլ կռիւն: Մերոնց զիւրքերը Պատականից բլուրներն են եւ կիւլսեն թշնամու զիւրքերուն վրա:

Յայտմ մերոնք ունեցեր են երկու սպանւած եւ մէկ վիրաւոր: Լուր առինք, որ Լեւոնը վիրաւորուեր է: Մենք կը նեղւինք փամփուշտի կողմէ, երկար օրերով կռիւ դժւար թէ կարենանք ընել, եթէ փամփուշտ չստանանք: Այս մասին տարօրինակ է դործի զլուսի կեցող զոյգ ընկերներու՝ Գրիգորի եւ Կոստինի թոյլ վերաբերմունքը: Գարեգինի վաշտը, որ երէկ Ոստանէն նոր եկած էր քաղաքը հանգստանալու, ճամբան 3000-է աւելի փամփուշտ վառեր է: Հրազէն արձակելը սովորութիւն է, իսկ մեր Զինուոր. Մարմինը ոչ մէկ ձեռնարկ կրնէ առաջը առնելու համար:

Այսօր, իրիկունը Ոստանի կուր մասին ստացանք հետեւեալ մանրամասնութիւնները: Թուրքերու ուժը հաշւած է 600 — 700 կամ 700 — 900 հոգի: Կռիւր սկսելով առաւ. ժամը 5-ին՝ տեւեր է մինչեւ իրիկուն ժամը 6, մօտաւորապէս 14 ժամ անընդհատ: Մենք ունեցած ենք 3 սպանւած եւ 7 վիրաւոր, որոնց մէջն է նաեւ Լեւոն: Իրիկունը մինչեւ ժամը 10, թուրքերը քաշւած չէին Պատականից եւ Հիլիի իրենց զիւրքերէն: Մերոնք ալ, որ 900 հոգի են, ետ եկած չեն իրենց զիւրքերը:

Ռազմամակոյկը, ուր կը գտնուի նաեւ Կոստեայ Համբարձումեանը, կէսօրէն ետք ոմբակոծելէ յետոյ թուրքական զիւրքերը, վերադարձեր է Ոստան եւ ապա կրկին մեկներ է զիւրքերով, հետախուզութիւն կատարելու համար: Այսօր Ոստան մեկնեցան Հ. Մեղրումեան, Եւրդ գնդի մնացած 50 զինուորները եւ ուրիշներ:

Մեծ զրահամակոյկին լուր տրւած է, որ զիւրքերով ճամբայ ելլէ Առնիսէն գէպի Ոստան, բայց օդը չափազանց փոթորկալի ըլլալուն համար՝ կը սպասուի որ հանդարտի: Իրաւ որ դարհուրելի զիւրքեր է. քամին կոռնայ եւ կը սուլէ անընդհատ: Գիւրքերով Ոստան զըր-

կեցան միւս, շաքար, խոտ եւ փամփուշտ: Իրրեւ թերութիւն նկատելի է, որ մերոնք Ոստանի իրենց ամբողջ ուժերը քչեր են զիւրքերը եւ սրահատի ուժ չեն թողած Ոստանի մէջ կամ կռնակը՝ թուլցած կէտին անմիջապէս օգնութեան հասնելու համար: Պահեստի ուժ չունէինք նաեւ Անդղի եւ քաղաքի մէջ: Կըսուի, որ այսօր հսկայ քանակութեամբ փամփուշտ վառւած է, մօտաւորապէս 90,000:

Գիւրքերը լուր տրեցաւ Ջանիկէն, որ Արճէշի շրջանին մէջ, Աղսրաֆի եւ Ակրամի միջեւ, կրակներ կան: Հարցեցաւ Առնիսէն եւ Արճէշէն, բայց առանց պատասխանին սպասելու տուն եկայ: Այսօր, իրիկուն, Երեւանէն եկաւ նաեւ Սաչիկ Սոսնեան իր խումբով, բերելով Աճմեանէն նամակ մը Գրիգորի հասցէով: Ըստ այդ նամակի, զրութիւնը հետզհետէ կը լաւանայ: Նաղարբէկովը կռիւով դրաւեր է Կարաուրդան եւ Քէօփրիւքէօյը ու ըսեր է, որ շուտով պիտի դրաւէ Էրզրումը. նամակը կը թելադրէ ամէն կերպ ջանալ նահանջի առաջը առնել:

Այսօր թէլէֆօնօկրամայով սղոյկովնիկ Պողոսեանէն խնդրեցաւ փամփուշտ զրկել մեզ եւ կուր մասին տեղեկագրեցաւ Բաղդասարովին:

20 Մարտ.— Անցնող գիւրքերը թուրքերը շարունակած են հրաժըրութիւնը Ոստանի ամբողջ ճակատին վրա. երկու անգամ զիւրքային ուժեղ զրոհներ տւեր են մեր զօրքերու ձախ թեւին վրա՝ Հիլիի ձորին մէջէն, բայց անյաջող: Առաւօտեան ժամը 5-էն կռիւր կը շարունակուի թեթեւ հրացանաձգութիւններով. թնդանօթը չի դործեր տակաւին: Արտակարգ ոգեւորութիւն կը տիրէ Ժողովուրդին մէջ. ամէն կողմէ խումբերով կուգան եւ զէնք կը խնդրեն Ոստան երթալու: Այսօր զրկւեցան 60 բանուորներ: Կառավարչատուն եւ փողոցները դատարկւած են մարդոցմէ: 18 տարեկաններն ալ կը գիմեն Ոստան մեկնելու համար:

Ասլանը Պայազիտէն կը յայտնէ որ 40 ֆուռիօններ ճամբայ հաներ է Իգդիրէն մեր փամփուշտներն ու հրացանները հոս փոխադրելու համար:

Սարայէն կը տեղեկացնեն, որ պարսիկ ազգաբնակչութիւնը Տիլիմանի շրջանէն կը փախչի Սոյ եւ իրրեւ թէ Սմիօն ապաստաներ է Շէրպէի քով զիւր մը:

Կոստիան անցնող գիւրքերը խօսելով շատ վատ տրամադրութեան մէջ է եղեր. «զրութիւնը ... է», (վտանգաւոր է) ըսել ուզելով, 400 հոգի օգնական ուժեր պահանջեր է:

Մեծ ռազմամակոյկը այսօր, առաւ. ժամը 7-ին Առնիսէն ելլելով՝ գէպի Ոստան զիւրքեր է. միւս փոքրն արդէն իր մէջն ունենա-

լով Կ. Համբարձումեանը՝ կը ոմբակոծէ թրքական զինուորները: Մեղքումեան, որ երէկ Ոստան գնաց, այսօր կը յայտնէ, որ ինք պտուեր է բոլոր զինուորները, գտեր է զանոնք շատ ամուր եւ ղինւորներու տրամադրութիւնը բարձր. կը յայտնէ նաեւ, որ թշնամու ուժերը մերոնց հետ բաղդատելով՝ ցանցառ են: «Նաչալնիկ ապարոնի» ժամհարեանը տակաւին զինուորէն վարժած է: Այսօր սկսան հասնիլ վերաւորները: Լեւոնն ալ պիտի գայ, Սամէլ գնաց ղիմաւորելու:

Իրիկեան դէմ իմացանք, որ ձախ թեւի վրա թուրքերը քաշելով՝ 6 հոգի պաշարւեր են մերոնցմէ, բայց անձնատուր չըլլալով՝ վեցն ալ սպաննւեր են, պատճառելով մեզի մէկ կորուստ եւ երկու վերաւոր: Մեր մեծ ռազմամակոյկը կէսօրէն ետք կուրսին հասնելով՝ ստիպել է թուրքերուն, որ իրենց թնդանօթը տեղափոխեն եւ ետ քաշին:

Այս կոխը տեւեց զիններ — ցերեկ ամբողջ 36 ժամ եւ մեզի համար եղաւ փառաւոր յաղթանակ մը:

Իրիկեան ժամը 9½-ին Լեւոնը եկաւ, բաւական ուժաստատ, նիւհորցած եւ աչքերու նայածքը հիւանդկախ: Անոր պատմածին համաձայն, 19-ի առաւօտը յարձակումին մասնակցեր են 600 հոգի, մեծ մասը քիւրդեր:

Մեր աջ թեւը պաշտպանւած է եղեր թիմարցիներէ, որոնք չափազանց անփորձ են եղեր եւ հրացաններն վեր բարձրացուցած անկերջ կրակեր են: Արտաշէս Շիրվանեան, որ անոնցմէ մէկ հարիւրեակին հարիւրապետն է եղած, թոյլ դուրս եկած է: Լեւոն զանոնք ուշքի բերելու համար երբ անոնց զինքները յառաջացիր է, վերաւորներ է:

Ձախ թեւի վրա եղած են Մուրատ, Սամէլ, Ագատ, իսկ կեղերոնը՝ Համբարձում Մուկացի, որ անդադար Լեւոնին թոյլ չէ տւած անխոհեմութիւն ընել իր անձին նկատմամբ: Ժամհարեանը Լեւոնի կարծիքով բաւարար է. Արամ Գրիգորեանը մեր ուսուցիչներէն լաւ է. ինչպէս նաեւ Գէորգ Բարթոլոմէոսեան, որ առաջին կուրսին վիզէն թեթեւ վերաւորեցաւ:

Իրիկեան Սամալիէն Մ. Տ. Միքայէլեան կը հեռագրէ, որ Սամալի — Պայազլի ճանապարհին 10 միլիցիոներներու վրա յարձակած են 200 քիւրդեր եւ սպաննած անոնցմէ 9 հոգի. մէկը միայն կրցած է խուսափիլ. մանրամասնութիւններ չկան:

21 Մարտ. — Այս գիշեր եւ այս առաւօտ քամին եւ փոթորիկը ուժգնօրէն շարունակեցին գործել:

Այս առաւօտ թրքական ուժերը՝ 200 զօրք եւ 300 քիւրդ՝ յարձակեցան Արճէշի վրա Օրորան գետի մօտ, քանի մը հարեւած ալ տւին թնդանօթներով: Մերոնք, կարճ կուրսէ մը ետք, նահանջեցին: Ոստանի ճակատին վրա կուրս կը շարունակուի. նահանջի ծրագրերը սկը-

աած է տեղ գտնել մերոնց մէջ. Գրիգոր այս առաւօտ խօսք ըրաւ նահանջի եւ նպատակաւորմար գտաւ, որ կեղերոնեանք Բերկրի եւ Ժողովուրդը հետզհետէ քաշենք ետ: Կը սպասուի Կ. Համբարձումեանի գալուն, իրիկունս վերջնական որոշում տալու համար: Առանց Համբարձումեանի գալուն սպասելուն սպասելու, մէկ — երկու անգամ Սամէլի, Լեւոնի, Տիգրանի, Դանիէլ վարդապետի հետ տեսակցելէ ետք, կէսօրէն ետք, ժամը 3-ի ատենները տրեցաւ նահանջի հրամանը, որ կը բերեմ ստորեւ՝

« Հայրենակիցներ: Ստիպւած ենք նահանջեցնել Ժողովուրդը, թեթեւ յարմարութիւններով. ոչինչ աւելորդ մի՛ վերցնէք, Ժողովուրդը հիմա պէտք է դուրս գայ, վաղ երեկոյ Բերկրի հասնելու համար»:

918, Մարտ 21, Վան

Զինուոր. Մարմնի կողմից
ԳՐԻԳՈՐ

Մեծ խուճապ մը կիսնայ ամէն կողմ, հոս ու հոն կը վազեն, հառաչանք, հայհոյանք եւ այլն՝ Ինչո՞ւ խաբեցին մեզ, թող առաջընէ ըսէին, մենք կը մնանք, թող երթան անոնք, որ իրենց զրպանները լեցուցեր են»:

Երեկոյեան ժամը 8 — 9 եւ եւ Դ. վարդապետ ճամբայ ելանք մինչեւ Սեւ գետը, հանդիպեցանք զաղթողներու: Արշալոյսէն առաջ Գէօլու հասանք, յետոյ ճամբայ ելլելով՝ Զանիկ եւ Տիրամէր հանդիպեցանք: Ժողովուրդը հանդիստ, իր տեղը նստած էր. կէս գիշերին միայն Պողոսին լուր տւած էին թիմարի Ժողովուրդը զաղթեցնելու: Զանիկի մէջ լսեցի, որ Ոստանը թողեր են. արդէն Վան եղած ատեն մերոնք լքեր էին առաջին խրամները. մինչեւ Բերկրի լսեցինք ընդհատ — ընդհատ թնդանօթի ձայներ: Բերկրի հասանք ժամը 4-ին, ուր հանդիպեցանք Տիգրանին, որ ճամբայ ելաւ Առնիս երթալու: Չափազանց յոգնած ըլլալով՝ թէյեցի, քնացայ խորունկ քունով մը, երբ Տիգրան 8-ի ատենները ձայն տւաւ ինձ, լսելով՝ «Առնիսը դրաւեցին եւ եւ վերադարձայ»: Ահաւոր լուրի տակ վեր ցատկեցի եւ տեսայ, որ բոլորը՝ զինուոր ու ձիաւոր, կին ու երեխայ լեցւեր են բակը, իսկ զինուորներու եւ վերաւորներու մեծ մասը լեցւեր է Բերկրի ձորը:

Քիչ ետք, ժամը 12-ին կարծեմ, դուրս ելանք Բերկրիէն եւ առաւօտ կանուխ Պայազլի հասանք: Տակաւին վերահասու չըլլալով տեղի ունեցած ահաւոր աղէտի պատճառներուն եւ պայմաններուն:

Հետզհետէ եկան Տաճատ, Արամ, Օր. Աննիկ, Փելզեր Հայկ եւ այլք, որոնք հանգամանօրէն պարզեցին կրած պարտութիւնը եւ որ հետեւեալն է:

(Շարունակելի)

«ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔ»-Ի ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Այս ամառ շատ ազմուկ հանեց — եւ խորհրդային մամուլում այսօր էլ դեռ խօսուում է — Խորհրդ. Միութեան պատմութեան դասագրքի չուրջ, որով այսուհետեւ խորհրդային դպրոցներում պէտք է աւանդւի «մեր հայրենիք»-ի պատմութիւնը: Այդ դասագրքը կոչւում է «Համառօտ դասընթաց Խորհրդ. Ընկերւ. Հանրապետութիւնների Միութեան պատմութեան»: Կազմւած է մասնագէտների մի յանձնախմբի ձեռքով՝ խմբագրութեամբ պրոֆ. Ա. Վ. Շետտակովի: Հաստատւած է Համամիութենական Կառավարական Յանձնախմբից: Յատկացւած է Երրորդ եւ չորրորդ դասարաններին:

Դասագրքը ներկայ ուսումնական տարւանից արդէն դրւած է դործագրութեան խորհրդային դպրոցներում: Թարգմանւած է բոլոր լեզուներով եւ հրատարակւած բազմամիլիոն օրինակներով: Մեր ձեռքի տակինը ուսուներէն ընդերքն է առաջին տպագրութեան, որ լոյս է ընծայւած հինգ միլիոն օրինակ:

Գիրքը կազմւած է շատ պարզ ու մատչելի լեզուով: Զարգարւած է բազմաթիւ նկարներով եւ քարտէսներով: Առաջ բերւած են եւ ուսուանցեալ պատմութեան հերոսների պատկերները, ինչպէս նաեւ դանդաղ դէպքերի եւ պատմական վայրերի, նոյնիսկ եկեղեցիների նրկարներ: Իրրեւ դպրոցական ձեռնարկ, Շետտակովի գիրքը հիմնաւորւած է մանկավարժական որոշ սկզբունքներով եւ անպայման կադգէ աշակերտների մտքի վրա:

Փոքրիկ ջատագովակն ներածութիւնից յետոյ — «Մեր Հայրենիք» — գիրքը սկսւում է «մեր հայրենիքի հեռաւոր անցեալով», որից դուրս է դալիս, որ «մեր երկրի ամենահին պետութիւնը» Վրաստանն է: Ահա թէ ի՞նչպէս. «Մեր երկրի ամենահին պետութիւնները ծագել են Անդրկովկասի հարաւում: Այդ տեղի է ունեցել 3000 տարի առաջ: Անդրկովկասի առաջին պետութիւնը կոչւում էր Ուրարտու, Արարատի շրջանում: Վանի լճի մօտ: Նրա պետերը իշխում էին վրացական ցեղերի վրա: Նրանք ունէին շատ սարուկներ, որոնք նրանց համար շինում էին պալատներ, թագաւորական արտերն ու այգիները ոռոգելու համար փորում էին առուներ: Այդ՝ այժմայն Վրաստանի նախահայրերի պետութիւնն էր»:

Այսպէս, ուրեմն, Ուրարտուն Վրաստանն էր: Եւ ո՛չ մի խօսք Հայաստանի մասին: «Վրաստանում աւելի քան 2000 տարի առաջ հը-

նարւել է այրուբներ: Բաղաքներում երեւացին առաջին գիտնականները, սկսեցին զարգանալ գիտութիւններն ու արւեստը»: Իսկ Հայաստանում:

Այնուհետեւ գիրքը խօսում է Սիրիւրի եւ Արեւել. Եւրոպայի ժողովուրդների մասին եւ անցնելով Սլաւներին՝ զլուխ առ զլուխ տալիս է ուսուների պատմութիւնը — Կիււի իշխանութեան կազմութիւնը, Օլեգի, Իգորի, իշխանուհի Օլգայի եւ Սվետոսլաւի գործերը, ուսուների քրիստոնէութիւն ընդունելը Վլադիմիրի օրով. «Քրիստոնէութիւնը իր ժամանակին, կոապաշտութեան համեմատութեամբ, մի քայլ էր դէպի առաջ Ռուսաստանի զարգացման մէջ», ասում է դասագրքը:

Յետոյ, իրար յետեւից տրւում է Կիււի, Նովգորոդի եւ Սուզդալի իշխանութիւնների պատմութիւնը, մոնղոլական ու թաթարական արշաւանքներն ու տիրապետութիւնը: Դուրս է դալիս, որ «Չինգիս խանի զորքերը՝ անցնելով Կասպից ծովի հարաւային ափերից՝ մրտան Կովկաս եւ դրաւեցին Հայաստանն ու Վրաստանը: Վրաստանում մոնղոլները դառն ուժեղ դիմադրութիւն. Վրաստան այդ ժամանակ աւելի զօրաւոր պետութիւն էր, քան Հայաստանը: Բաջարար կռուեցին վրացիները, բայց մոնղոլները նրանց ջարդեցին եւ Վրաստանի ու Հայաստանի վրա ծանր տաւրքեր դրին» (էջ 23):

Ուրեմն, հայերը թոյլ էին եւ ո՛չ մի դիմադրութիւն ցոյց չտւին: Այսպէս է դրւում պատմութիւնը խորհրդային աշխարհում: Եւ, առ հասարակ, դասագրքի մէջ, սկզբից մինչեւ վերջ, ո՛չ մի նպաստաւոր խօսք չկայ հայերի եւ Հայաստանի մասին:

Այնուհետեւ, յաջորդաբար, պատմւում է Մոսկւայի իշխանութեան ծագումն ու ծաւալումը, մոսկովցիների պայքարները Լիւովայի եւ Լեհաստանի դէմ, Լէնկթէմուրի արշաւանքը: Յիշւում է, որ «14-րդ դարի վերջին Լէնկթէմուրը կործանեց Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսին եւ գերի առաւ վրաց թագաւորին», իսկ թէ ինչե՛ր պատահեցին այդ օրերին Հայաստանում — ո՛չ մի խօսք:

Ապա՝ երկարօրէն խօսւում է «ուսու ազգային պետութեան կազմութեան» եւ Ռուսաստանի տարածման եւ ուժեղացման մասին — Մոսկւայի իշխանութեան ազատելը թաթար — մոնղոլական լծից, պատերազմներ Լիւովայի եւ Լեհաստանի հետ, «Իվան Երրորդ» թագաւոր համայն Ռուսիոյ», Իվան Ահեղ եւ Ռուսաստանի ծաւալումը, Սիրիւրի նւաճումը Նրմակի ձեռքով, Բորիս Գոդունովի թագաւորութիւնը, ուսու — լեհական պատերազմները, ուսու ազգային հերոսներ Մինին եւ Պոթարսկիյ, Ռոմանովների տոհմի դահակալութիւնը, լեհ — ուկրայնական պատերազմները եւ Ուկրայինայի միացումը Ռուսաս-

տանին, Արեւելեան Սիրիոյ նւաճումը, Ռուսաստանի ներքին պայմանները եւ այլն:

Շատ տեղ է տրւած Պետրոս Մեծին, նրա վարած պատերազմներին, մտքրած բարեկարգութիւններին, կատարած նւաճումներին: Իրանի հետ ունեցած պատերազմի կապակցութեամբ ասուում է, թէ՛ «Պետրոսը հաւաքեց 80 հազարնոց մի բանակ եւ Աստրախանից առաջ խաղաց Իրանի դէմ: Պետրոսը նախօրօք համաձայնութեան էր եկել Իրանի տիրապետութեան տակ գտնուող վրացական իշխաններին եւ հայ վաճառականներին հետ, որոնք պէտք է օգնէին նրան Իրանի պետ շահի հետ պատերազմելու»: Եւ, սակայն, ո՛չ մի խօսք այն մասին, թէ Պետրոսը ի՛նչպէս, Կասպից ծովի եզերքները զբաւեւեց յետոյ, խաբեց ու չկատարեց հայերին եւ վրացիներին տւած խոստումը: Պետրոս Մեծը բոլշեւիկեան դասագրքում ներկայացւած է իբրեւ աւանաւոր դէմք, որի օրով «Ռուսաստանը շատ առաջ դնաց»:

Այնուհետեւ գալիս են Աննայի եւ Ելիզաւետայի թագաւորութիւնները, Լոմոնոսով ուսուցիչականը, Եկատերինա Երկրորդը, Խրիմի եւ Ուկրայինայի մնացած մասի բռնազբաւումը, Լեհաստանի բաժանումը, Պաւլի եւ Ալեքսանդր Ա.—ի թագաւորութիւնները: Վերջինիս օրով տեղի ունեցաւ Վրաստանի կցումը Ռուսաստանին. դասագրքը հանգամանօրէն պատմում է այդ դէպքը: Հայաստանի զբաւման մասին, սակայն, բառացի ասւած է հետեւեալը. «Նիկոլայ Ա.—ի օրով ուսուցողները ջարդեցին շահի զօրքերը եւ Ռուսաստանին միացրին Հայաստանը, որի ժողովուրդները հարկւրաւոր տարիներ տառապել էին Իրանի վարիչների լծի տակ»: Աւելի երկար խօսւում է Կովկասի նւաճման մասին, մասնաւորապէս Շամիլի կոնքների:

Զուգընթացաբար խօսք կայ «մեծ ուսուցողների մասին» — Պուշկին, Բելինսկի, Լեւմոնտով եւ այլն:

Մանրամասնօրէն ներկայացւած է Նիկոլայ Ա.ի եւ Ալեքսանդր Բ.ի ժամանակաշրջանը Ռուսաստանի ներքին եւ արտաքին հանգամանքներով: 1877 — 78 թ. ուսուցողական պատերազմից յիշուած է միայն, «որ Ռուսաստանը ստացաւ Բաթումը՝ խոշոր առեւտրական մի նաւահանգիստ Սեւ ծովի վրա»: Կարծիք, պատերազմի դիմաւոր աւարը, մոռացութեան է տրւել:

Այս շրջանից էլ յիշուած են ուսուցողական աշխատող դէմքեր, ինչպէս Գերցէն, Չերնիշեւսկի, Նեկրասով, Տոլստոյ, Բէպին եւ ուրիշ նշանաւոր գրողներ, նկարիչներ ու երաժիշտներ:

Սկսւում են նոր ժամանակների յեղափոխական շարժումները, նարոդնիկների ու մարքսիստների վէճերը եւ, ի հարկէ, երկար — եր-

կար տեղ է տրւում Լենինին եւ Ստալինին, որոնք նախապատրաստեցին կոմունիստական յեղաշրջումը: Շատ տեղ է տրւած մենշեւիկների եւ էսէրների «սոցիալ — հաշտողական» եւ բուրժուամիտ դործունէութեան, Լենինի վէճերին Մարտովի եւ Տրոցկիի հետ, ուսուցողական առաջին յեղափոխութեան: Այդ օրերին Կովկասում պատահած դէպքերից յիշուած է միայն, որ «Վրաստանում զիւղացիները զաղարեցրին կալւածատէրերին տուրք վճարելը: Մի շարք տեղերում նրանք զբաւեցին հողերը, արօտավայրերը, անտառները, չէին ճանաչում ցարական ոչ մի իշխանաւոր: Գործերը վարում էին իրենք զիւղացիները» (էջ 125):

Եւ յետոյ. «Անդրկովկասում ընկեր Ստալինի ղեկավարութեան տակ բանւորներն ու զիւղացիները քաջաբար կռոււմ էին ցարական զօրքերի դէմ: Ամբողջ Վրաստանը բռնւած էր ապստամբութեամբ: Վրաստանի նեւուց մեծ քանակութեամբ ցարական զօրք: Մէկից աւելի անգամներ վրացի բանւորներն ու զիւղացիները կռուի բռնեցին նրանց հետ» (էջ 133):

Եւ դարձեալ՝ ո՛չ մի խօսք հայ յեղափոխութեան մասին. կարծես հայերը չէին, որ առաջինը բողոքի ձայն բարձրացրին ցարական բռնակալութեան դէմ աղաւթին կալւածների եւ գաւրոցների դժբախտ անկումը: Կարծես ամբողջ Հայաստանը չէր առաջին ապստամբողը, երբ Վրաստանում դեռ ո՛չ մի շարժում չկար: Կարծես Հայաստանը չէր առաջինը, Ծինլանդիայի հետ, որ բոյկոտ յայտարարեց ուսուցողականութեան եւ ինքը իր ձեռքն առաւ աղաւթին ներքին դործերը: Կարծես հայերի ձեռքով չէր, որ շանսատակ եղան Նախաձեռնը, Եսկովիւնները եւ բազում ուրիշ ուսուցողականները եւ նոյն ինքն զօր. Ալիխանովը՝ վրացական զիւղացիական շարժումների զսպիչը:

Դասագրքի վերջին մասը — մէկ երրորդը — նւերւած է համալսարանային պատերազմի տարիներին պատահած դէպքերին, ուսուցողական երկրորդ յեղափոխութեան եւ խորհրդային իշխանութեան: Երկար խօսքն այս մասին աւելորդ ենք համարում. հասկանալի է, թէ ինչ ձեւով ու բովանդակութեամբ ներկայացւած պէտք է լինին այդ դէպքերը: Ամէն սուտ, կեղծիք ու խեղաթիւրում թոյլ է տրւած, որպէսզի փայլուն գոյներով ներկայացւին բոլշեւիկների դործերը, մանաւանդ Լենինը, բայց եւս առաւել՝ Ստալինը: Սրա հանճարեղ դործի թագն ու պսակն է «մեծ ստալինեան Սահմանադրութիւնը», որով փակուած է գերբը:

Դասագրքի այս վերջին մասից էլ առաջ բերենք անդրկովկասեան դէպքերը: Բոլշեւիկեան յեղաշրջումից յետոյ, «Գերմանիան օգնեց,

որ Վրաստանում ամրանալու վրաց ժողովրդի թշնամիները՝ մենչեւիկները: Մենչեւիկները Վրաստանում արեւնոտ ճանապարհով իշխանութեան գլուխ եկան: Նրանք գնդակահարեցին շատ բանւորներ ու գիւղացիներ, որ պայքարում էին խորհուրդների իշխանութեան համար:

« Հայ բանւորներին եւ գիւղացիներին նոյնպէս չյաջողեց մէկէն ազատել բուրժուական ճնշումից: Հայաստանում Դաշնակիցները ոյժ էին տալիս հայ ժողովրդի թշնամի դաշնակներին:

« Թիւրքերը ուղում էին դրաւել Ադրբէյջանի Բաղուշ իր խոշոր նաւթային արդիւնաբերութեամբ: Բաղուշում 1918-ին կար խորհուրդների իշխանութիւն: Բաղուշի խորհուրդի գլուխ կանգնած էր բուլշեւիկ ընկեր Ստեփան Շահումեանը եւ ուրիշ հին բուլշեւիկներ — ընկեր Ստալինի մտերիմներն ու աշակերտները: Ադրբէյջանի ժողովրդի թշնամի մուսաւաթականները, մենչեւիկները եւ էսէրները հետ միասին, իբր թէ քաղաքը Թիւրքերից փրկելու նպատակով, 1918-ի ամառը Բաղուշ հրաւիրեցին անգլիական զօրքեր: Գրաւելով քաղաքը՝ անգլիացիք ձերբակալեցին Շահումեանին, Ադիլբէյգովին, Ջափարի-ձէին եւ Բաղուշի ուրիշ կոմիտարներ, տարին Թիւրքմենիստան եւ գրեւդակահարեցին աւաղների մէջ, թւով 26 հոգի» (էջ 171):

Անդրկովկասեան անկախ հանրապետութիւնների մասին՝ ո՛չ մի խօսք, բայց «1920-ի դարձանից Անդրկովկասում, ուր Դաշնակիցների աջակցութեամբ կառավարում էին բուրժուական ազդեցականները՝ վրացի մենչեւիկները, հայ դաշնակները եւ Ադրբէյջանի մուսաւաթականները՝ սկսեցին բանւորների եւ գիւղացիների ապստամբութիւններ: Նրանց օգնութեան հասաւ կարմիր բանակը ընկերներ Օրջոնիկիձէի, Քիրովի եւ Միկոյեանի գլխավորութեամբ: Բուրժուազիայի իշխանութիւնը տապալեց եւ Անդրկովկասի ժողովուրդները — Ադրբէյջանի, Հայաստանի եւ Վրաստանի — մտան խորհրդային երկրի ժողովուրդների համերաշխ ընտանիքի մէջ» (էջ 184):

Այսպէս: Մենք հանդամանօրէն առաջ բերինք դատաւարի բովանդակութիւնը: Թէեւ կարելի էր դեռ շատ բան ասել, բայց աւելի էլ դժուար չէ գաղափար կազմել զրքի էութեան մասին: Ծանօթ ընթերցողը հեշտութեամբ կը նկատէ, որ սա ցարական Ռուսաստանի պատմութեան դատաւարքեր յորինող Իլովայսկիի եղանակով ու ոգիով կազմած գիրք է, որ, վերջին հաշուով, հետապնդում է միեւնոյն նպատակը՝ տիրող իշխանութեան փառաբանութիւնը, եւ միեւնոյն հետեւանքները՝ ուսու ազդեցականութեան տիրապետութիւն եւ օտարների ձուլում ուսմանը հետ:

Դատաւարքը, փոքրիկ շեղումներով, սկզբից մինչեւ վերջ ուսու ազդի պատմութիւնն է: Անշուշտ, պատմական դէպքերին բուլշեւիկ Շեստակովը այլ բացատրութիւն է տալիս, քան ցարական Իլովայսկիին, բայց զբանից խնդիրը չի փոխւում՝ ուսու ազդի անցեալի մեծ դէպքերն ու մեծ դէմքերը բուլշեւիկների կողմից էլ փառաբանւում են, ինչպէս փառաբանւում էին եւ ցարական ուսմանը: Էականը այն չէ, թէ դատաւարքի մէջ ինչ մտքեր են յայտնւած, գլխաւորը պատմւած դէպքերն ու ներկայացւած դէմքերն են: Ինչպէս ցարական իշխանութեան օրով, այսօր էլ դպրոցներում ուսուցանւում են, որ ուսու ազգը մեծ ազգ է, որ տւել է Վլադիմիր Մոնոմախի, Պետրոս Մեծի, Պուշկինի ու Լենինի պէս հերոսներ, մի լրացումով միայն, որ ուսու մեծ ազգի կողքին կայ եւ վրացի մեծ ազգը, որ ծնել է հանճարեղ Ստալինին: Այսօր էլ դպրոցականների համար ոգեւորութեան աղբիւր պէտք է լինին Մինիններն ու Պոթարսկիները, որոնք Ռուսաստանը ազատեցին լեհական վտանգից: Կուլիկովի ճակատամարտը, որ վերջ տւեց Թաթարական տիրապետութեան, այսօր էլ նւիրական է խորհրդային աշակերտների համար:

Մի խօսքով, ուսու մեծ ազգ, ուսական բարձր մշակոյթ, ուսու հանճարեղ իշխաններ, թաղաւորներ, պետական մարդիկ, զօրավարներ, գիտնականներ, գրողներ, արւեստագէտներ, յեղափոխականներ, որոնց մեծագործութիւններով զարդարւած է «Մեր Հայրենիք»-ի անցեալ պատմութիւնը, եւ զրանց կողքին մանր ազգերը՝ թղուկի հասակով եւ աննշան գործերով — ի՞նչ է մնում խորհրդային դրպրոցի աշակերտին, եթէ ոչ՝ ոգեւորել ուսու մեծ ազգի մեծ գործերով ու մեծ հերոսներով եւ լուծել ուսական ծովում: Այդպէս էր ցարերի օրով, այդպէս է եւ այսօր բուլշեւիկների օրով: Ըստ էութեան եւ հետեւանքներով՝ ո՛չ մի տարբերութիւն:

Եթէ այս դատաւարքը յատկացւած լինէր միայն ուսական դրպրոցին եւ ուսու աշակերտներին, խօսք կարող էր լինել միայն բուլշեւիկեան ըմբռնումների մասին, բայց Ռուսաստանի պատմութեան դէմ ի՞նչ կարելի էր առարկել. ի հարկէ, ուսման էլ պէտք է սովորի իր ազգային պատմութիւնը: Բայց երբ խորհրդ. Միութեան սահմաններում ապրող բոլոր ժողովուրդներին, հետեւաբար եւ հայերին, պարտադրւում է ուսու երկրի եւ ուսու ազգի պատմութիւնը ընդունել իրեն իրենց հայրենիքի պատմութիւն, դրա դէմ կարելի չէ չըմբոստանալ ու չբողոքել: Եւ, կասկած չկայ, վաղ թէ ուշ, Ստալինի հրպատակներն էլ պիտի ընդվզին այդ թթու ազդեցամոլութեան եւ ուսացման ծառայող քաղաքականութեան դէմ:

Շեստակովի դասագրքի հասցենքի մնասը մասամբ կարող է մեղմանալ, եթէ խորհրդ. Միութեան պատմութեան կողքին ուսուցչի եւ աղգային պատմութիւնը, այսինքն՝ եթէ հայկական դպրոցներում դասաւանդւի նաեւ հայոց պատմութիւնը եւ հայոց պատմութեան դասագրքը կազմւի մանկավարժական նոյն սկզբունքներով, որով կազմւած է Շեստակովի գիրքը: Այսինքն՝ ոուս ցեղի անցեալ մեծագործութիւնների պէս խօսելի նաեւ հայ ազգի պատմութեան փառաւոր երեւոյթների մասին. եթէ ոուս ազգի համար փայլուն դէպք է, օրինակ, լեհերի եւ թաթարների դէմ մղած ազատագրական պայքարը, հայոց Վարդանանց պատերազմն էլ, կամ Վահան Մամիկոնեանի կռիւները, կամ Բագրատունեաց ու Ռուրիկեանց թագաւորների քաջագործութիւններն էլ պէտք է ներկայացւին դրական գոյներով: Եթէ Վլադիմիրի օրով ուսնների քրիստոնէութիւն ընդունելը՝ յառաջագիմական» քայլ էր, պէտք է փառաւորել եւ Տրդատի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի գործը: Եթէ ոուս մատենագիրների թողած ժառանգութիւնը մեծարւում է, պէտք է գովասանքով խօսել եւ հայոց ոսկեդարի ու հետագայ ժամանակների թարգմանիչների ու մատենագիրների մասին եւ Սահակին ու Մեսրոպին, իրենց յաջորդներով, պատաւոր տեղ տրել հայոց պատմութեան մէջ: Եթէ Իվան Ահեղի կամ Պետրոս Մեծի նւաճումները նկատոււմ են փայլուն գործեր, հայոց աղգային հերոսների շարքը պէտք է դրին նաեւ Տիգրան Մեծը եւ ուրիշ մեծագործ թագաւորներ: Պէ՛տք է փառաբանել ե՛ւ հայոց վերջին կէս դարի ազատագրական շարժումը: Պէ՛տք է մեծարել նաեւ հայ նոր մեծ դէմքերը՝ Արովեանները, Նալբանդեանները, Խրիմեանները, Ալիշանները, Քրիստափորները, Սիամանթօները, Վարուժանները...

Մի խօսքով, եթէ ոուս ազգի պատմութիւնը մեղ հրամցւում է իբրեւ խորհրդային պատմութեան՝ ուսուցչական անցեալ մեծագործութիւններով եւ անցեալից եկած ժառանգութեամբ, նոյն սկզբունքներով պէտք է աւանդել եւ հայոց պատմութիւնը՝ համապատասխան եղանակով կազմւած դասագրքով: Եթէ հայ դպրոցը այս իրաւունքը ունենայ, բոլշևիկ Իլովայսկիների գործելիք բարոյական աւերը մասամբ կարելի կը լինի չեզոքացնել, հակառակ դէպքում Շեստակովների գրքի նման դասագրքեր կը դառնան իրական աղէտ հայ նոր սերնդի համար:

Ս. Վ.Ր.

ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ

ՐԱՖՓԻԻ ՅՈՐԵԼԵԱՆԸ

Րաֆֆիի ծննդեան հարիւրերորդ տարեդարձի յոբելեական հանդէսները արդէն սկսւած են եւ հետզհետէ տեղի կունենան զանազան երկրներում: Ամենէն յաջողւածը, մինչեւ այժմ, պէտք է համարել Փարիզի հանդէսը, որ տեղի ունեցաւ Հոկտ. 31-ին, Միւթիւալիթէ մեծ սրահում, 200-ից աւելի բազմութեան ներկայութեամբ: Հանդէսի նախագահն էր Ա. Զօպանեանը, նախագահեցին Ֆրանսայի Կանառի անդամ Ֆ. Ռոգ, «Ապագայ»-ի խմբագիր ձիւնպիւշեանը եւ Ս. Վրացեան: Գեղարուեստական մասին մասնակցեցին երգչուհի Զ. Թորոսեանը, ջութակահար Ֆ. Ազագարեանը, Տիկ. Արշ. Սարգիսեանը, Սիւփան - Կոմիտաս երգչախումբը եւ այլն: Հանդէսը անցաւ քարճր տրամադրու-

րեան տակ: Միջնաբարին ծախեցաւ Րաֆֆիի նիւթած հատորը, որ հրատարակել էր Յոբելեական Յանձնաժողովը: Հատորը տպւած է 2000 օրինակ՝ մի շարք ծանօթ մտաւորականների աշխատակցութեամբ:

Հանդէսի կազմակերպութեան մասնակցել են աւելի քան 40 կազմակերպութիւններ: Հանդէսից եւ գրքից՝ գոյամալիք հասոյքը պիտի յատկացւի Րաֆֆիի անունով գրական մրցանակի:

Մի շարք առաջ էլ Րաֆֆիի յոբելեանը տօնեց Մարսէլյում, Գարեգին Նպ. Խաչատրեանի նախագահութեամբ եւ հանրային - մշակութային կազմակերպութիւնների մասնակցութեամբ:

ՍԱՐՈՒԽԱՆԻ ՅՈՐԵԼԵԱՆԸ

Հոկտ. 3-ին, Վիէննայի Միքիթարեան Միաբանութիւնը, «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի հետ միասին, տօնեց վաստակաւոր գրող - բանասէր Առաքել Սարուխանի 50ամեայ յոբելեանը: Ա. Սարուխան ծնւել է Արտանուշում եւ աշակերտել է Պոլսի Միքիթարեան դպրոցին: 1882 թ. սկսեալ աշխատակցել է «Մշակ»-ին եւ 1887-ից՝ «Հանդէս Ամսօրեայ»-ին: Ունի բազմաթիւ աշխատութիւններ՝ քերթերի եւ հանդէսների մէջ եւ առանձին հատորներով, ինչպէս՝ «Սեւ Դովու Ռուսական եզրերը» (1885), «Կովկասեան Լեռանց Մէջ» (1896), «Հայկական Խնդիրը ու Ազգային Սահմանադրութիւնը» (1911), «Հոլլանտան

եւ Հայերը ԺԶ. - ԺԹ դարերում» (1926), «Աղեքսանդր Մանքաշեանց, Մեծ վանառական եւ Բարեգործը» (1931), «Ֆիրտուսի եւ Մովսէս Խորենացի» (1936), «Բելգիա եւ Հայերը» (1937), «Խորհրդաւոր Աղջիկը», վէպը, «Հայ եւ Վրացական Յարաբերութիւնները» ուսումնասիրութիւնը եւ այլն:

Ա. Սարուխան երկար ժամանակ եղել է առեւտրական, Ա. Մանքաշեանի գործերի վարիչ եւ միեւնոյն ժամանակ գրադիւլ է գրականութեամբ: Այսօր էլ դեռ աշխոյժ է եւ եռանդով շարունակում է ուսումնասիրել ու գրել: Մաղթեմք իրեն դեռ երկար տարիների եւ ունի:

ԳԻՐՔ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ

ՆՈՐ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

ՆԱԽԱՍԱՐԴ

Մի նոր հրատարակութիւն եւս՝ «Ժողովածու Գրականութեան եւ Գիտութեան», խմբագիրներ՝ Յովս. Թադէոսեան եւ Տն. Պօղոսեան, հրատարակիչ՝ Մ. Մկրտչեան՝ «Ալիք» քերթի հրատարակիչը միաժամանակ։ Հրատարակութեան վայրը՝ Թեհրան։

«Նաւասարդ» առաջին փորձը չէ իրանահայութեան մէջ։ Եղել են սրան եւ նախընթացներ, դժբախտաբար, կարճատեւ կեանքով։ Սակայն, «Նաւասարդ»-ը քուսմ է աւելի հիմնաւոր գործ եւ, մանաւանդ, աւելի կարող ձեռնարկի մէջ։ Յովս. Թադէոսեան հին եւ փորձաւոր գրական գործիչ է, որ իր հմտութիւնը ցոյց տւեց նաեւ «Ալիք» քերթի հրատարակութեան գործում։ Այժմ է հեքադրել, որ այս ձեռնարկն էլ յաջողութեամբ գլուխ կը հանէ։

Առաջին քերթը երաշխիք են այս տեսակետից։ մաքուր տպագրւած էջեր, ակնյայտին հոգածութիւն նիւթերի ընտրութեան եւ դասաւորութեան մէջ, աշխատակիցների բազմազանութիւն, նիւթի խմամած դասաւորում ըստ բաժինների եւ հետաքրքրութեան — խմբագրողի ձեռքը երեւում է ամէն տեղ։ Ինքով, ոչ թէ «Ժողովածու», է այս, այլ՝ ձեռնով ու բովանդակութեամբ՝ մի պար-

բերական՝ իր համապատասխան բաժիններով։

Ինչի՞ է ձգտում այս նոր պարբերականը։ «Տարածել գիրքն ու գրականութիւնը ընթերցող հասարակութեան լայն խաւերում, ապարելգ բաց անել մեր գրական ուժերի — մանաւանդ երիտասարդ գրողների — ստեղծագործութեան համար եւ այդպիսով զարկ տալ նրանց յառաջդիմութեան եւ, վերջապէս, մատակարարել ընթերցանութեան յարմար նիւթ մեր նոր սերնդին, ինչպէս եւ ուղեցոյց հանդիսանալ ծնողներին իրենց երեխաների դաստիարակութեան գործի մէջ» — այսպէս է բնորոշւած նպատակը «Երկու խօսք» խմբագրականի մէջ։

«Նաւասարդ»-ի բովանդակութեան մասին, երեւի, դեռ առիթ կուցեմանք խօսելու, իսկ առ այժմ մենք էլ «ուզում ենք հաւատալ, որ «Նաւասարդ»-ը կունենայ լայն տարածում հայ ընթերցող հասարակութեան մէջ», բայց այդքանը բաւական չէ։ Ընթերցողները ոչ միայն պէտք է ստանան ու կարդան, այլ բաժնեգինն էլ վճարեն, այլապէս սոսկ հաւատով ու գոհաբերելու պատրաստակամութեամբ մեր մէջ գործը չի փայլի...

ԶԻԱՐԹՆՈՑ

Սա էլ է նոր՝ «ամսօրեայ գրաքերթ», Փարիզում, Հր. Բալուեանի խմբագրութեամբ։ Բալուեանը ծանօթ

դէմք է՝ մեր հին նորերից։ Նախկին «Զարբնոց» հանդէսի եւ «Զարբնոց» տարեգրքի խմբագիրը։ Բնականաբար,

այս ձեռնարկն էլ ունի նախորդների յատկութիւնները։

«Զարբնոց»-ը մեծադիր Տ էջնոց «գրաքերթ» է, փարիզեան շաբաթաքերթերի ձեռով։ Կազմւած է խմամբով ու նաշակով։ Կայ նիւթերի բազմազանութեան ձգտում։ ունի եւ գրական տեղեկատուութեան բաժին։ Անշուշտ, ժամանակի ընթացքում բաժինները աւելի կը ճոխացին։ պէտք է միայն, որ ձեռնարկը յարատեւի։

Իր նպատակը խմբագրութիւնը հետեւեալ՝ ձեռով է պատկերացնում։ «Հետաւորտ լինելով երոպական արեւստին եւ իմացականութեան կատարած խորացումներուն, հնարաւոր յաջողութեամբ ատոնց արդիւններուն փոխադրումը՝ մեր մէջ։ Միեւնոյն ատեն արծարծելով երիտասարդ սերունդին մէջ արեւստին սէրն ու խանդավառութիւնը, այսինքն՝ նախապայմանները ստեղծագործական երկունքին, որուն շնորհիւ ժողովուրդներ կերկնեն իրենց յառաջդիմութեանց հալովոյթը»։

Լաւ նպատակ։ Միայն պէտք չկայ խրքին բաների ետեւից վազելու։ Սխալ է ասել, թէ՛ «Թուսթօ, Տոսթոյեւսքի, Կորբի շաղախեցին համայնավար վարդապետութիւնը ռուս ժողովուրդէն ներս»։ Կամ թէ չէ՛ «Ապագայապաշտ արեւստի շարժումը ստեղծեց փաշիզմը՝ Խալիլով մէջ»։ Եւ կամ՝ «Զունենայինք Բաֆֆին՝ չէին ծներ յեղափոխական կազմակերպութիւնները մեր մէջ, հետեւաբար չէինք ունենար ներկայ Հայաստանը, նիւթական թէ գաղափարական ոլորտներուն մէջ»։ Գլխովին սըխալ դատողութիւն։ Ֆաշիզմի վրա, անշուշտ, որոշ ազդեցութիւն արաւ ապագայապաշտ արեւստը, Բաֆֆիի դերը շատ մեծ եղաւ յեղափոխական շարժման ծնունդի ու ձեւակերպման մէջ, բայց ո՛չ փոխութիւնը ծնողն է փաշիզմի, ո՛չ էլ Բաֆֆին՝ հայր մեր յեղափոխական զաւակներս։

«Զարբնոց ամսօրեայ»-ն հիմնւած է «Զարբնոց տարեգիրք»-ին կից։ Այդ է պատճառը, երեւի, որ «ամսօրեայ»-ում գետեղւած են «տարեգիրք»-ի խմբագրին ուղղւած մի շարք «համակրանք»-ի արտայայտութիւններ, որոնց քուսմ եւ Ն. Աղբալեանի մէկ նամակը։ Մեզ յայտնի չէ, թէ արդեօք այդ նամակը ստիմանւած էր հրատարակութեան, բայց քանի որ հրատարակւած է, չենք կարող մի քանի խօսք չասել նրա մասին։

Ն. Աղբալեանի հիմնական միտքը, ի հարկէ, անվիճելի է. Հայաստանում միայն «մեր մշակոյթը ապագայ ունի»։ Վէճը սկսում է այնտեղից, երբ հայ մշակոյթի բուն բոլշեւիկացումը համեմատում է Տրդատի արած բուն քրիստոնէացման հետ եւ, կարծես, հովանաւորութեան տակ են առնում բոլշեւիկների արարքները։ «Հայաց ազգը կը մարսէ եւ կազգայնացնէ նաեւ նոր ժամանակի ոգին ու գաղափարները, ինչպէս երբեմն քրիստոնէութիւնը. կը մարսէ, երբէ կենդանի մնայ։ Կտրւած գլուխները չեն ստեղծագործում։ Դեր — Զորն օրինակ»...

Խնդիրն էլ հէնց այդտեղ է. «Կտրւած գլուխները չեն ստեղծագործում», իսկ ինչո՞վ են գբազւած Հայաստանում բոլշեւիկները 16 տարի շարունակ, երբ ոչ՝ «գլուխ կտրելով»։

Նամակի միւս սխալն էլ այն է, որ նա հաւասարութեան գիծ է դնում «նոր ժամանակի ոգիի ու գաղափարների» եւ բոլշեւիզմի միջեւ։ Գէթ նամակի կառուցւածքից այդպէս է դուրս գալիս։ Մեր գաղափարական ընդդիմութեան ու պայքարի ամբողջ իմաստը հէնց նրանում է, որ «նոր ժամանակի ոգին ու գաղափարները» տարբեր բաներ են, եւ «խնդիրն ու ստալինիզմը»՝ տարբեր։ Երբ այդպէս չլինէր, այն ժամանակ կը դառնար անհասկանալի, թէ ինչո՞ւ օրինակ, Աղբալեաններն ու Շանթերը, են-

բակայ անհնարին զրկանքներին, ստիպւած են կեանք մաշել Բէյրութում եւ ոչ

քէ ապրել ու ստեղծագործել հարազատ ժողովրդի մէջ, Հայաստանում:

ՀԵՐԿ

Այս նոր ամսագիրը ծնունդ է առել Բուրքէշում: Արդէն լոյս է տեսել հինգ տետրակ, իւրաքանչիւրը 16 էջոց: «Հերկ»-ի նպատակն է «մտածել սուր-վել», «Հերկ»-ի շուրջ հաւաքած խումբ մը երիտասարդներ, իրենց համեստ ու ժերով կուգեն մտածել ու ապրել նոր ժամանակներու մտածումներով ու խղճ-դիրքներով եւ նաեւ հայ ժողովուրդի ներկայի եւ ապագայի հետ կապւած հարցերով» (թիւ 1): «Հերկ»-ի բաղ-ձանքն է «ազգային հաւաքական մտա-ծումի դիսկուսիոնը ստեղծել», որովհե-տեւ «ազգովին մտածելով միայն կարելի է ազգովին ապրել»: Ու յետոյ, վերջին տետրակի (թիւ 3 - 4) յառաջաբանում՝ «Մեր ուղին պիտի կառուցանենք ժա-մանակի ընթացքին»:

Ուրեմն, «Հերկ»-ը երիտասարդա-կան մի պարբերաբերք է, որի խմբա-գիրներն ու աշխատակիցները դեռ սե-փական ուղի չունեն եւ ուզում են մը-տածել սովորել ընթերցողների հետ: Վատ նպատակ չէ: Մտածել սովորելը, յամենայն դէպս, քաջալերանքի արժա-նի բան է: Վատը այն է, որ դեռ սե-փական ուղի չունեցող եւ մտածել սո-վորելու կարիքը զգացող մարդիկ, փո-խանակ սովորելու, արդէն սկսել են ուրիշներին սովորեցնել (թիւ 3 - 4-ի յառաջաբանը) եւ ուրիշների «ուղի ու-նենալը» ծաղրել: «Մտածել ստիպելու» տարբերակ ձեւ եւ բոլորովին անյաջող սկզբնաւորութիւն:

Վատ է եւ այն, որ մի կողմից «Հեր-կ»-ի երիտասարդները ռաւատացնում են, քէ՝ «նամբայ ելած ենք ռզնաշտ մեկնակէտէ մը: Սեփական դիմագծու-

քիւն եւ ոգի կառուցանելու մեր նախա-պարհը պիտի շարունակենք միեւնոյն ո-գեպաշտ հաւատով՝ այդ նախապարհին մէջ պարփակելով համադրաբար հայ կեանքի ու հոգիի բոլոր երեսները»: Իսկ միւս կողմից «Հերկ»-ի տետրակ-ները լեցնում են քարգմանութիւննե-րով, քաղածքներով կամ շարադրու-թիւններով օտար հեղինակներից եւ հայ իրականութիւնից չբխող միութեան մա-սին: Եւ այդ միութեան տալիս են այն-պէս, որ ընթերցողը զգում է, քէ «Հեր-կ»-ի երիտասարդները պէտք ունեն ո՛չ միայն «մտածել ստիպելու», այլ ընդ-հանրապէս՝ ստիպելու: Սովորելու, մա-նաւանդ, հայկական բաները:

Այս բոլորով հանդերձ, «Հերկ»-ը քաջալերական երեսոյք է: Նա ցոյց է տալիս, որ օտար միջավայրից զբաււած հայ երիտասարդութեան մի որոշ մասը յամառօրէն ուզում է մնալ հայ՝ կապ-ւած հայ կեանքին ու հայ մշակոյթին, եւ հայ լինելն ու հայութեամբ ապրե-լը հոգեկան հանոյք է համարում իրեն համար: Մենք կը մաղթենք միայն, որ «Հերկ»-ի շուրջ համախմբւած երիտա-սարդները աւելի շատ զբաղւեն Հա-յաստանով ու հայ մշակոյթով, սովո-րեն հայոց պատմութիւնն ու գրակա-նութիւնը, քերքի էջերը լեցնեն հա-յութեան վերաբերող միութեան: Իսկ Մարտինի մասին, Ռուզվէլտի տնտեսա-կան քաղաքականութեան մասին, բուր-ժուայի կամ դիալեկտիկի մասին շատ ա-ւելի հիմնական ու խնամւած ուսումնա-սիրութիւններ կարելի է կարդալ օտար լեզուներով էլ: Զէ՞ որ ձեռք նպատակն է սովորել եւ «ուղի կառուցանել ժա-մանակի ընթացքին»- հայկական ուղի,

անշուշտ: Դրա համար, ամենից առաջ, պէտք է գիտենալ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի անցեալն ու ներկան: Այլա-

պէս կարելի չէ ունենալ «ազգային - հասարակական կեանքը դիտելու համա-դրական տեսակէտ»:

«ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱ»-ՅԻ ՅԻՍՆԱՄԵԱԿԸ

Հոկտ. 3-ին, Վիեննայի Միտիքար-եան Միաբանութիւնը, տեղական հայ գաղութի եւ օտար հիւրերի մասնակցու-թեամբ, հանդիսաւորապէս տօնեց «Հան-դէս Ամսօրեայ» հայագիտական պարբե-րականի յիսնամակը:

«Հանդէս Ամսօրեայ»-ն ընթերցողնե-րին ներկայացնելու պէտք չկայ. նրա կատարած դերը հայագիտութեան քնա-գաւառում այնքա՛ն մեծ է ու ծաւալուն, որ ամէն հայերէն կարդացող ծանօթ է: Բաւական է յիշել մի մասը միայն գիտ-նականներից, որոնք գրել են ու ունեւե-րակաւին աշխատակցում են, որպէսզի պարզ լինի այս պարբերականի կշիռը: «Հանդէս Ամսօրեայ»-ին յիսուն տարի-ների ընթացքին աշխատակցել են՝ Հ. Արսէն Այուբեան, հ. Գաբրիէլ Մէնէ-վիշեան, հ. Գրիգոր Գալեմէսեան, հ. Ղեւոնդ Յովնանեան, հ. Գրիգոր Գովրիկեան, հ. Յովսէփ Սանտալեան, հ. Յ. Գաբրիէլեան, հ. Տաշեան, փրոֆ. Խալապեան, Տաք. Թորգոմեան, Հ. Ա-

նտեան, Բարգէն Կաթուղիկոս, Նո-րայր Բիւզանդացի, Կար. Բասմաչեան, Թորգոմ Պատրիարք, Յ. Դաւաննեան, Ս. Մալխասեան, Յակ. Մանանդեան, Նիկ. Աղանց, Թ. Արաքլեգեան, Առա-ֆել Սարուխան, Տաք. Գաբրիէլեան, Ն. Աղբալեան, այլ եւ օտար գիտնական-ներ՝ Օկիւսթ Գարիէլ, Մարքուստ, Փէ-րէրս, Նիքոլա Մառ, Գոնիպիո, Թուր-նըպիզ, Գարստ, Անբուան Մէյնէ, Սի-մոն Վէպեր, Պիշոփ, Կեցլեր, Կիւքեր-պոֆ, Յեքքեր, Էֆհարտ, Գուրք, Գոն-լէր, Զայտել, Լուր-ֆէ, Փէրէրսէն, Վակներ եւ այլն:

Բնականաբար, «Հանդէս Ամսօրեայ»-ն էլ գերծ չի եղել միութեան դժարու-թիւններից, եւ 50 տարւայ մէջ 100,000 շիլլինգի բաց է բողբլ, որի 25,000ը միայն ծածկւել է մասնաւոր նւէրներով, իսկ մնացեալը հոգացել է Միաբանութիւնը: Մարդենք, որ այսուհետեւ գոնէ իմենա-բաւ դառնայ այս այնքա՛ն օգտակար եւ անհրաժեշտ հանդէսը:

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»-Ի 15ԱՄԵԱԿԸ

Այս Հոկտեմբերին լրացաւ «Հայրե-նիք» ամսագրի հրատարակութեան 15-ամակը: 15 տարի, 180 թիւ, մոխ ու բազմակողմանի բովանդակութիւն, բը-ծախնայի ճշգրտակցութիւն հրատարա-կութեան ժամանակի վերաբերմամբ, աշխատակիցների հարուստ ու բարձր-ակ կազմ — ահա հիմնական յատկա-նիշները մեր այս վաստակաւոր պար-բերականի: «Հայրենիք» ամսագիրը ար-տասովոր երեսոյք է ո՛չ միայն տարա-տասովոր երեսոյք է ո՛չ միայն տարա-գիր հայութեան, այլ եւ, առհասարակ,

հայ կեանքում: Հայաստանի մտաւորա-կանութիւնը, հակառակ որ իր տրա-մադրութեան տակ ունի միութեան ա-մէն յարմարութիւն, չկարողացաւ հե-ռաւոր չափով իսկ «Հայրենիք»-ին նման մի պարբերական ստեղծել: Երբ մի օր Սփիւռքի հայութիւնը վերադառնալու լինի հայրենիք, իր հետ տանելիք մշա-կութային արժէքների մէջ առաջին տե-ղը պիտի բռնէ, անշուշտ, «Հայրենիք» ամսագիրը:

15 տարւայ կեանքից յետոյ էլ «Հայ-ընկիւն» ամսագիրը շարունակում է պահել իր բարձր որակը եւ տալ ընթերցող հասարակութեան ինչ որ կայ քանգար-ծէ՛ք մեր կեանքի եւ մշակոյթի բնագաւառում: Մի փայլուն գործ, որի համար հայ հասարակութիւնը երախտաւ պարտ պէտք է լինի նախ՝ Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի կեդր. Կոմիտէին, որ ո՛չ մի

ջանք չի խնայում մշակութային այս կարեւոր ձեռնարկը կանգուն պահելու համար, ապա՝ բազմաւնու խմբագիր Ռ. Դարբինեանին, որ կարողացաւ ամսագրի շուրջը համախմբել հայ մտաւորականութեան ընտրանին. պէտք է մաղ-թել, որ ընթերցող հասարակութիւնն էլ գիտակցութիւնն ու յարատեւութիւնը ունենայ պահելու այս գեղեցիկ գործը:

«ՆՈՐ ՕՐ»-Ի ԵՒ «ՀՈՐԻՋՈՆ»-Ի ՄԻԱՅՈՒՄԸ

Սեպտ. 8-ից սկսած Արեւիկի «Նոր Օր» եւ Սեւանիկի «Հորիզոն» օրաթեր-քերը միացել են եւ հրատարակում են «Նոր Օր» անունով, ուրիշ խօսքով՝ «Հորիզոն»-ը միացել է «Նոր Օր»-ին: Միանգամայն ողջունելի քայլ, որովհետեւ յունահայ փոքրիկ գաղութի համար գաղափարական միեւնոյն ուղղութեան պատկանող երկու օրաթերքերը, քոււմ է քէ, շատ էին: Միացումը, անշուշտ, կը ծառայէ ի նպաստ «Նոր Օր»-ի ուժեղացման:

«Հորիզոն»-ը, որ այս կարգադրու-թեամբ դադարում է գոյութիւն ունեւնալուց, 10 տարւայ կեանք ունեցաւ՝ տալով 3025 թիւ քերք, Գարօ Գեորգեանի խմբագրութեամբ: Կ. Գեորգեան

կոչումով լրագրող է, օժտած բնական ձիրքով, որ տարիներ շարունակ, աշխոյժ ու նարտար գրչով, վարեց իր քերքը: «Հորիզոն»-ը միացնելով «Նոր Օր»-ին անշուշտ, այսուհետեւ էլ պիտի շարունակէ մօտից աշխատակցել վերջինին, ինչպէս նաեւ «Հորիզոն»-ի շուրջ համախմբած ուժերը: Այսպիսով, «Նոր Օր»-ը ո՛չ միայն յունահայ գաղութի միակ օրաթերքը կը դառնայ, այլ եւ աւելի աչքի ընկնող տեղ կը զբաւէ մեր մամուլի մէջ: Եւ այդ արդէն նկատելի է: Միութիւնից յետոյ, «Նոր Օր»-ը, պատասխանատու խմբագրու-թեամբ Գարօ Լազեանի, դարձել է աւելի հարուստ բովանդակութեամբ, աւելի բազմակողմանի, հետաքրքրական, հետեւաբար, եւ աւելի ժողովրդական:

ԳՐԱԽՈՍԱԿԱՆ

«ՊԱՅՔԱՐ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ»,
Հեղ.՝ Ս. Ե. Սեֆ. Հրատ.՝ Անդրկովկասեան կուսակցական
պատմական նեմարանի, 1932 թ.

Թէեւ ուշ, անհրաժեշտ ենք համարում «Վէմ»-ի ընթերցողներին ներկայացնել այս գիրքը, որ բաղկացած է 6 մասերից: Մէկը այդ մասերից լոյս է տեսել առանձին՝ «Աղեփառողներն այգու գնդակահարութիւնը» եւ արդէն զբախօսւած է «Վէմ»-ում: Փաստօրէն այս գիրքը յօդւածներին՝ մի ժողովածու է՝ կազմւած կուսակցական նեմարանի յանձնարարութեամբ, հոկտեմբերեան յեղաշրջման 15-ամեակի առթիւ: Հեղինակը իր նախաբանում նկատում է, թէ «չնայած մի շարք լոյս տեսած աշխատութիւններին, Հոկտեմբերի պատմութիւնը մենք դեռ չունենք Անդրկովկասում»:

Առաջին յօդւածը կոչւում է «1917 թ. յեղափոխական հախանչանքը» եւ նկարագրում է պարենաւորման անկարգութիւններին, որոնք կազմակերպւեցին սեւ հարիւրակայինների կողմից. մանրամասնօրէն առաջ են բերւած ոստիկանական զեկուցումները, որոնցից, ի միջի այլոց, երեւում է, որ հացը Թիֆլիսում մի կոպէկով քանգացել է, դարձել է 4½ կոպէկ, իսկ Բագուում միսը 17 - 18 կոպէկից հասել է 25 - 26 կոպէկի:

Խօսքը 1916 թ.ի մասին է: Ի՞նչ կասեն այժմ ընթերցողները, երբ հացը ո՛չ քէ կոպէկներով, այլ գնահատւում է ռուբլիներով շնորհիւ խորհրդային իշխանութեան: Սեֆը տալիս է կարեւոր

կենսամթերքների գները Թիֆլիսում 1914-ին եւ 1916-ին, որով, ի հարկէ, արջի ծառայութիւն է մատուցանում ներկայ իշխանութեան, որովհետեւ աւելն մի ընթերցողի պիտի մղի անհրաժեշտ եզրակացութիւնը անել: Սեֆը գտնում է, որ պարենաւորման հողի վերայ ծագած շարժումները յեղափոխական են, թէեւ իր բերած ոստիկանական տեղեկութիւնները ցոյց են տալիս ոստիկանութեան մօտիկութիւնը այդ խընդրին: Թիֆլիսի միապետական «Գոլոս կուկազա» քերքի կազմակերպածը դուրս է բերւած համայնավար - յեղափոխական գործ: Սեֆը լոկ մի բանով է տարբերում միապետականներից, որ չարաշահութեան «եքոս»-ներին միայն հայ չի ներկայացնում, այլ նաեւ քաւար եւ վրացի:

Գրքի երկրորդ մասն է՝ «Բուշուկները եւ մենչուկները 1917 թ. յեղափոխութեան մէջ», ուր հեղինակը տալիս է Անդրկովկասի 1917 թ. դէպքի պարզ նկարագրութիւնը եւ չի ծածկում, որ 1932 թ.ին էլ դեռ երկրպագու էր ժողդանիային, որովհետեւ, հակառակ ամբողջ գրքի տեսլանքին, որ մենչուիկները շովէն - յետադիմական քաղաքականութիւն էին վարում, գտնում է, որ «Դաշնակցութիւնը հայ ազգային բուրժուազիայի կուսակցութիւն է, իսկ վրաց Սոց. - Դեմոկրատիան գտնում է բուրժուականացման պրոցեսում»: Ան-

դրկովկասի այն ժամանակայ հոսանքները նկարագրելիս՝ Սեֆը ստիպւած է ընդունել, որ «ճրա (Դաշնակցութեան) փաստական ծրագիրն էր, ինչպէս ցոյց տւեց պատերազմը, պայքար յանուն Թրքահայաստանի ազատութեան եւ նրա միացումը Ռուսահայաստանին մի ամբողջութեան մէջ»:

Բանւորական խորհուրդների Անդր-կովկասեան կենտրոնի եւ զինւորական խորհուրդների կենտրոնի պայքարը տեղն է մենչեիկներին եւ բոլշեիկներին պայքարի: Սեֆի՝ տւած պատկերը ճշմարտութիւն է, որ միաժամանակ պարզում է եւ էս-էրներին անպետքութիւնն ու դաշնակցական ընկերների կրաւորականութիւնը բիկունում տեղի ունեցող այդ պայքարի մէջ: Սեֆը, հայեցելով մենչեիկներին եւ նրանց ռեքային քայլերը քննադատելով՝ միշտ այնպէս է ներկայացնում խնդիրը, որ էլի մենչեիկները յեղափոխութեան զինուոր են դուրս գալիս, իսկ Դաշնակցութիւնը ոչ, քէն «Դաշնակցութեան մէջ գոյութիւն ունէին գիւղացիական լայն զանգւածներ եւ բանւորների մի մասը եւ այդ պարտաւորեցնում էր հայ ազգային բուրժուազիային: 1917-ին Դաշնակցութիւնը իրեն չէր հակադրում մենչեիկ - էս-էրական բոլորին»: Ուզում է ասել, որ Դաշնակցութիւնը չէ, այլ նրա մէջ եղող գիւղացիներն ու բանւորները ստիպեցին, եթէ ոչ յայտնի չէ, քէ ի՞նչ դիրք պիտի բռնէր Դաշնակցութիւնը: Դաշնակցութիւնը հարածողը եղաւ հէնց ինքն հայ բուրժուազիան. պատմական նիւթ գրելիս բոլշեիկի համար ի՞նչ առիթ կայ հայեցելու, որ դիմում է նման անհեթեթութիւնների: Սեֆի Անդրկովկասը Թիֆլիսն ու Բագուն են, իսկ քէ ի՞նչ եղաւ նրան, Ղարս նա-կատում՝ չկայ ոչ մի խօսք:

Երբորդ գլխում պարզում է ճշմարտութիւնը Շամխորի մասին: Այս հատւածը պէտք է որ քարզամուէր արտասանման հայ ընթերցողների հա-

մար: Սեֆը ապացուցանում է ժողովուրդ - Ռամիշվիլի - Զիսենկիլի եւ Մուսաւաթի դերը Շամխորի դէպքերում, ուր հազարաւոր հակառակ դերադարձող ռուս զինւորներ յարձակում կրեցին քաքար խուժանի կողմից, վրաց զրա-հապատ գնացիի եւ վրաց երամանա-տարների ղեկավարութեամբ (իշխան Մաղալով՝ հրամանատար Գանձակի քա-քար զինւած ուժերի): Բերւած փաստե-րը հերիք են վրաց մենչեիկների եւ «Մուսաւաթ»-ի դերը հաստատելու հա-մար, բայց այստեղ էլ Սեֆը միտում ունի խտնելու հայերին, քէն հայե-րը ոչ մի մասնակցութիւն չեն ունեցել Շամխորի սպանդանոցին, ոչ էլ նրա նա-խապատրաստման: Սեֆը վրացի գեղա-պետ Ալմետիովի ցուցմունքն է քե-րում, իբր քէ նոյն բանը այնպէս է եւ Պապազանեանը, որ հայ զորամասերն էլ պիտի մասնակցէին: Թէն ոչ մի փաստ չի բերում, քէ որ եւ է հայ մասնակ-ցել է այդ սպանդանոցին: Սեֆը առանձ-նապէս ընդգծում է Ռամիշվիլի չմե-ղանքները:

Ի՞նչ ուժերով զինաբաւեցին կամ փորձեց զինաբաւել ռուսական զորա-մասերը: — վրաց զրահապատը Աքխա-գաւայի հրամանատարութեամբ, 600 վրացի զինւորներ, 5000 խուժան զինւած քաքարներ, ղեկավարութեամբ իշխան Մաղալովի, բժիշկ Ռաֆիլէկովի եւ Սաֆիլիւրգսկու: Առաջին գնացիները զինաբաւում են, «բայց հետեւեալնե-րը դիմադրում են»: Զինաբաււած ռազմագնացիներին հետեւում էին տասնեակ նորերը: Նրանք մերժում են զինաբաւել: Դուրս են բերում մարտ-կոցները, շրջայ կազմում եւ սկսում է դաժան պայքարը: Մաղալովի զորա-մասերը մոքքում էին հազարաւոր ռուս զինւորներ: Ի պատասխան դրան, ռազ-մագնացիները ռմբակոծում էին քաքար գիւղերը: Դիակների լեռներ էին կու-տակւած երկաթագծի երկու կողմը: Ազգային զգացումները բացեցին: Զը-

րահապատը քնդառնով քանդում է եւ նրա պետը՝ Աքխազաւան սպանում:

Ռազմագնացիները գալիս էին, գա-լիս՝ մի մասը զինաբաւում էր, բայց տասնեակներ ճամբայ էին բանում գէն-գով: Նրանք գնացին Բագու, այնտեղից հիւսիս՝ իրենց հետ տանելով գէնքն ու ստեղծութիւնը: Նրանք գնում էին կուս-լու ռուս կալածատիրական - բուր-ժուական հակաշեղափոխութեան դէմ «Նրք մենք մօտեցանք Շամխորի կա-մուրջին (փոխ - գլխապետ Ուստիւի զեկուցումից), տեսանք սիրտ պատռող տեսարան: Հինգ ջարդւած գնացիներ դեռ այրւում էին, նրանց ձախ կողմը՝ ջարդւած զրահապատը: Թափւած էին զանգւածօրէն այրւած զինւորների դիակներ, իսկ գետի ձորում ընկած էին պղծւած մի քանի հարիւր զինւոր-ների դիակներ: Բոլոր դիակները մեր-կացւած էին եւ անհնաւիշի: Այդ սար-ստիկներից մագերս քիզ - քիզ էին կանգ-նում»: «Այս մի էջ է մենչեիկների գոր-ծունէութեան պատմութեան, որով նա բացայայտօրէն միացաւ քաքար բուր-ժուա - կալածատիրական հակաշեղա-փոխութեան» հետ: Բայց միայն մեն-չեիկներն է մեղաւոր, բոլշեիկները ի-րենք մեղք չունեն: Բոլշեիկները, որ ռուս զինւորին ստիպեցին դատարկել հակաւոր, մենակ բողոքել հայերին վե-հիք փաշայի զօրքերի դէմ:

Յաջորդ մասը բնորոշում է Մուսա-ւաթի ընկերային էութիւնը: Սեֆը տա-լիս է Մուսաւաթի պատմութիւնը: Սկզբում՝ համախառնական ձգտումներ, յետոյ՝ համաբուրժական: Վկայու-թիւններ է բերում Ռասուլ - Զադէից, հետաքրքիր փաստական տեւալներ այն աղբիւրներից, որոնք մեր ձեռքին չկան: «Դաշնակցական պատմաբանները, գրում է Սեֆը, մեղադրում էին Անդրկովկա-սի բոլշեիկեան կազմակերպութիւնը նրա մէջ, որ հոկտեմբերեան յեղափո-խութեան առաջին օրերին (հոկտեմբեր,

նոյեմբեր 1917 թ.) նա ներուծ պայ-քար չէր մղում «Մուսաւաթի» դէմ, ա-պացուցանում էին, որ այդ շրջանում մուսաւաթականները օժանդակում էին բոլշեիկներին միւս ընկերակալական կուսակցութիւնների դէմ: *) Սպեցի-փիկների (Հայ սոց. - Դեմ) առաջնորդ Բ. իշխանեանը այդ դէպքերին ներքի է մի ամբողջ գիրք («Բագուի մահմէ - տական շարժման նպատակները», ռու-սերէն), որտեղ մեկնելով դաշնակցա - կան դիրքաւորումից՝ ապացուցանում էր, որ մուսաւաթականները օժանդա-կում էին բոլշեիկներին, իսկ վերջինե-րը մուսաւաթականներին»: Սեֆը այդ փաստը չի ժխտում, միայն բացատրում է նրանով, որ բոլշեիկների դէմ էին էս-էրները եւ դաշնակցականները, ճը-րանք նրանց չէին կարող միանալ, իբ-րեւ իրենց հակառակորդների: Սեֆը գրում է. «Մուսաւաթ կուսակցութիւնը բուրժուա - ազգային կուսակցութիւն էր, որը հէնց որ իր դրոշմ բարձրա-ցրեց՝ նպատակ դնելով Ռուսիայից ամ-բողջովին բաժանել եւ վերամիանալ Թիւրքիային՝ իր դէմը տեսաւ, որ ըն-կերակալականների բոլոր փրագների տակ վերերելում էր ռուսական կադէտիզմը եւ նրա դաշնակցները: Հասկանալի է, որ այդ պայմաններում Մուսաւաթը օգտագործում էր մի շարք կարգախօս-ներ, որ հրապարակել էր բոլշեիկները: Ազգերի ինքնորոշման կարգախօսը նա հասկանում էր, իբրեւ պայքար ամբող-ջովին բաժանելու համար: Կարգախօ-սը խաղաղութեան մասին նա հասկա - նում էր այն ձեւով, որ պահանջում էր միանալ Թիւրքիային եւ այլն»: Իսկ քէ ի՞նչպէս էին իրենք բոլշեիկները այդ կարգախօսները հասկանում, Սեֆը չի

*) Մուսաւաթը օգնում էր բոլշե-իկներին, որպէսզի ճակատը քայքայել, որով օգնում էր Թրքական ուժերի յա-ռաջխաղացմանը: Ն. Բ.

բացատրում: Եւ այդ միտնեալ կարգախօս ունեցողները ցոյց տւին իրենց «Շամխոր»ում, բայց դրանից յետոյ էլ Սեֆի համար «Մուսաւար»-ի ընկերային էութիւնը չպարզւեց: «Գանձակի նահանգում է կենտրոնացած քուրճ ազնականութեան 50 տոկոսը, գրում է նա: Դա էր այն ընկերային խաւը, որի վրա յենում էր «Մուսաւարը», բայց բոլորովին սխալ կը լինի, որ «Մուսաւարը» անւանեմ հակայեղափոխական կալածատէրերի կուսակցութիւն»:

Երեւի Մուսաւարը ինչ - ինչ պատճառներով դեռ 1932-ին էլ համակրելի էր բոլշեւիկներին, որովհետեւ Դաշնակցութիւնը բուրժուական կամ մանր բուրժուական անւանողները վաղուց արդէն ինչ կոմկուսի շարքերից, իսկ Սեֆը Մուսաւարին տալիս է «դեմոկրատական միտումներ»: Հին բարեկամութիւնը երբեք չի ժանգոտում:

Եւ, վերջապէս, վերջին մասը՝ Բաղւայ Հոկտեմբերը, որ ներկայում է Բաղւայ դէպքերի նկարագրութեան: Այստեղ Սեֆի համար Մուսաւարը հակայեղափոխական է, եւ խումապահար բոլշեւիկները Հայ ազգային խորհուրդին է դիմում: Այս պատմութիւնը շատ ծանօթ է: Բերեմք Ս. Շահումեանի գեղոյցը Մոսկուային. «Անդրկովկասը մտել է գինւած պայքարի մէջ խորհրդային իշխանութեան համար: Երեւի օր շարունակ, մարտ 30-ին, 31-ին եւ ապրիլ 1-ին, Բաղւում կատաղի պայքար էր: Կուում էին մէկ կողմից խորհրդային կարմիր զօրքիւնը, կարմիր նաւատորմիդը եւ հայ ազգային զօրամասերը: Միւս կողմից վայրենի մահմետական զօրաբաժինը, որի մէջ քիչ չեն ոռու սպաներ, եւ մահմետական զինւած աւազակախմբերը «Մուսաւարի» դեկլարութեամբ: Արդիւնքները փայլուն էին մեզ համար: Թշնամին ջախջախւած էր ամբողջովին: Մենք թելադրեցինք մեր պայմանները, որոնք ընդունեցին: Սպանւածների թիւը

ւրն է երկու կողմից երեք հազար հրգի»:

Մենշեւիկները մեղադրում էին բոլշեւիկներին, որ Բաղւի դէպքերը փառապաշտական կոնիւնկեր չէին, «որ դա մահմետականների եւ հայերի հին բըշմամութիւնն էր»: Այդ առթիւ Շահումեանի 1918 թ. 15 ապրիլ գեղուցումը ասում է. «Մեր փառաքի ազգային կազմը մեզ վախեցնում էր: Մենք վախեցնում էինք, որ պայքարը կընդունի ոչ ցանկալի գոյն: Մենք նոյնիսկ ստիպեցինք հայկական զնդի օգնութեան դիմել: Խորհրդ. իշխանութիւնը Բաղւում օդից կախւած էր մահմետական ազգայնական կուսակցութիւնների շնորհիւ: Այդ կուսակցութիւնները քեզական եւ խանական մտաւորականութեան հետ միասին ամբարցել են Գանձակում ու Թիֆլիսում եւ ուզում են Անդրկովկասը դնել Թիւրքիոյ հովանաւորութեան տակ: Մենք պիտի դիմադրէինք եւ օգտուեցինք առիթից, երբ փորձեցին յարձակուի մեր ձիւարճների վրա, եւ յաւաք շարժեցինք ամբողջ ճակատով: Մենք ունէինք արդէն զինւած ուժեր 6000 հոգի, Դաշնակցութիւնը՝ մօտ 3 - 4 հազար, որոնք մեր տրամադրութեան տակ էին: Վերջինների մասնակցութիւնը մասամբ փառապաշտական կուսակցութեան ազգային կոտորածի գոյն, բայց դրանից խուսափել անկարելի էր, մենք գիտակցաբար գնացինք այդ բանին»:

Ինչ հայկական ուժեր էին Բաղւում, Սեֆը չի բացատրում. դրանք հայկական կազմակերպւած գնդաւորական մասերն էին, որոնք պիտի գնային դէպի տանկական ճակատ: Հայերը չէին ուզում մարտեան դէպքերը եւ մարտ 30-ին երեկոյեան 11-ին Հայոց ազգային խորհուրդը փորձում էր համաձայնութեան գալ մահմետականների հետ զօրամասերի անցքի համար: Սեֆը այդ բանակցութիւնը բացատրում է դաշնակցականների հակաբոլշեւիկութեամբ, իսկ իր քեզ շարքայինները կուսցին բոլ-

շեւիկների հետ միասին: Դիտաւորեալ սխալներ՝ միտումնաւոր կառուցածքների համար:

Ամբողջ ժողովածուն արժէք ունի միայն իբրեւ նիւթերի եւ վաւերագրերի

աղբիւր այդ դէպքերի մասին, իսկ Սեֆի մեկնաբանութիւններն, ի հարկէ, անարժէք եւ անընդունելի բաներ են մեծ մասամբ:

Ն. ԲԱԴԱԼԵԱՆ

Գ. ԳԻԻԶԱԼԵԱՆ՝ Պատմական խնդիրներ», Հրատ.՝ «Արագ»

Հրատ. Ընկերութեան, քիւ 1, Պէյրութ, 1937.

158 էջնոց այս գիրքը իր մէջ ամփոփում է 4 յօդւած՝ «Մարքսիզմը եւ Ազգային հարցը», «Մեծ յորելանի առթիւ», «Ստեփ. Նաղարեան» եւ «Մկ. Փորթուզալեան»: Այս յօդւածներից առաջինը եւ «Ստ. Նաղարեան»-ի երկու գլուխները արտասուած են «Գրօշա - կ»-ից, «Մեծ յորելանի առթիւ»-ն ու «Մ. Փորթուզալեան»-ը՝ «Վէմ»-ից, իսկ «Ս. Նաղարեան»-ի վերջին գլուխը՝ «Համազգային Տարեգիրք»-ից: «Պատ - մական խնդիրներ»-ը, հեղինակի ասելով, «մէկ փորձ է մտքի մէկ պտոյտ կատարելու հասարակական - փառապաշտական գաղափարների աշխարհում»: Եւ հրապուրիչ, յաջող ու արժէքաւոր փորձ, պէտք է անկասկածեմ մենք:

Գ. Գիւզալեանը մեր այն սակաւաքիւ զարգացած պատմագետներից է - Գեորգեան ձեռնարանի ու Փրագայի Համալսարանի ընթացաւարտ եւ փորձած ուսուցիչ ու գրող - որ ոչ միայն տէր է մասնագիտական հմտութեան, այլ եւ սիրում է քափանցել պատմական - հասարակական երեւոյթների խորքը եւ նիւթը մշակել գիտական բարեխղճութեամբ: Ունենալով հանդերձ փիլիսոփայական որոշ աշխարհայեացք՝ նա զերծ է դաւանամուտական նեղմտութիւնից, եւ ֆնկութեան առարկայ վերցրած խնդիրները ուսումնասիրում է կատարեալ ազատութեամբ, միակ ելակետ ունենալով առարկայական ճշմարտութիւնը, որ, քան, ի հարկէ, հնարաւոր է առարկա-

յակամութիւնը ընկերային - պատմական հարցերում:

Իր այս յատկութիւնները փայլուն կերպով երեւան են գալիս եւ «Պատմական խնդիրներ» գրքում: Այսպէս, «Մարքսիզմը եւ Ազգային հարցը» տօնւածում Գիւզալեանը ամենամանրաւոր կիտ ֆնկութեան է ենթարկում մարքսիզմի ըմբռնումները ազգային հարցի մասին, հերքում է նրա մոլորութիւնները եւ յանգում միակ ճշմարիտ եզրակացութեան, թէ՛ «ազգութիւնը մշակութային միութիւն է, ընդհանրութիւն»: Ի հարկէ, խօսքը գաղափարական բնորոշման մասին է եւ ոչ բնախօսական - կենսաբանական: Յետոյ՝ «ազգութիւնը ստեղծագործութիւն է, մտքի, հոգու, նիւթական ու փառապաշտական ստեղծագործութիւն, իսկ դրա համար անհրաժեշտ է ազատութիւն, ազգային ուժերի լիակատար ազատութիւն»: Ազատութիւնը ընկերային բոլոր երեւոյթների լուսաբանութեան նախապայմանն է Գիւզալեանի համար:

Յօդւածը վերջանում է հետեւեալ խօսքերով. «Մշակոյթը իր էութեամբ եւ հիմքով մարդկային է, կապւած է մարդու գաղափարի հետ. մարդն է, որ մշակում է, ստեղծում է նոր բան. սակայն, մարդը ապրում եւ ստեղծում է ազգային միջավայրում ու կրում է նրա կնիքը: Մարդու ստեղծագործութիւնը ազգային ձեւով է հանդէս գալիս: Իր հիմքով մարդկային՝ մշակոյթը արտայայտութեամբ ազգային է, կազմակերպութեամբ միջազգային է»:

Ըստ էության, միտքը ճիշտ է, ի հարկէ, բայց ձեւակերպութիւնը կարող է տեղիք տալ քիւրիւմացութեան, շփոթելով բոլշեիկներին «ձեռով ազգային, բովանդակութեամբ միջազգային» բանաձեւի հետ: Քիչ է ասել՝ «մշակոյթը արտայայտութեամբ ազգային է». նա ազգային է եւ «իր հիմքով», այսինքն՝ բովանդակութեամբ: «Միջազգային»-ը «ազգային մշակոյթների» համագումարն է:

Մտածելու շատ նիւթ է տալիս եւ «Մեծ յոբելեանի առթիւ» խիստ հետաքրքրական ուսումնասիրութիւնը: Գիւգալեանը, լեզւի ու գրի կողմէն, կարեւոր դեր է տալիս կրօնին հայութեան կառուցման գործում. «Հայկական քրիստոնէութիւնը հայոց ազգային կազմակերպութեան մէկ ձեւն է եւ ամենէն բնորոշ ձեւը»: Ինչ որ պատմականօրէն, ի հարկէ, շատ ճիշտ է, եւ հետեւանք է հայոց պետականութեան տարապայման տկարութեան ու հայ ժողովրդի ապրած իւրայատուկ պայմանների:

Բովանդակալից ու հիւքեղ են եւ միւս երկու յօդածները՝ Ստ. Նազարեանի եւ Մկ. Փոքրեւզալեանի մասին, որոնք ընդգրկում են 19-րդ դարի հայոց պատմութեան երկու նշանակալից շրջաններ — Ս. Նազարեանը որպէս մշակութային ազգութեան եւ մշակութային քաղաքականութեան գաղափարախօս, եւ Մ. Փոքրեւզալեանը՝ իրրեւ քաղաքական յեղափոխութեան ռահվիրա: Գիւգալեանը տալիս է ո՛չ միայն այդ երկու խոշոր անձերի գաղափարներն ու գործը, այլ եւ ժամանակաշրջանի պայմաններն ու փիլիսոփայութիւնը, ինչ որ պակաս կարեւոր չէ: Գիւգալեանի վերլուծական միտքը քափանցում է պատմական դէմքերի ու խնդիրների խորքը եւ գումարդը վերահանում պատկերացում է ժամանակը, գործերն ու գործիչները: Մանաւանդ հայ իրականութիւնը մօտէն ճանաչելու փափագ ունեցող երիտասարդութեան համար խիստ քանգագին սնունդ են Գիւգալեանի յօդածները:

Ս. Վ.Ր.

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Յարգելի պարոն խմբագիր,

«ՎԷՄ» հանդէսի ԺԸ. դրքի «Հին Թուղքեր» բաժնում տպւած են Երկայնարարուէ Արդութեանների իշխանական տոհմին վերաբերեալ փաստաթղթեր եւ խմբագրութեան կողմից նրանց տրւած է նախաբան եւ վերջաբան: Առաջինի մէջ շեշտւած է հետեւեալ խօսքերով Յովսէփ Արք. Արդութեանի դերը.

« Յովսէփ Արդութեան Արք. 18-րդ դարու վերջերի հայ ամենաազնաւոր դէմքերից մէկն է: Մասնաւորապէս մեծ է նրա կատարած դերը Ռուսաստանի կովկասեան քաղաքականութեան մէջ:» ... եւ՝ «նա այն հայերից էր, որ ուսաների ձեռքին դործիք ծառայելու աստիճան ներկայացին այդ քաղաքականութեան, եւ խոշոր ծառայութիւններ մատուցին ռուս զինազետութեան ու զէնքի յաջողութեան: Արդութեանի անմիջական աջակցութեամբ էր, որ տեղահանւեց ու փոխադրուեց Խրիմի զօրաւոր հայ դադութ: Նոյն Արդութեանը կարեւոր օգնութիւն ցոյց տւեց ռուսներին եւ Վրաստանի կցման, եւ՝ կովկասեան մի շարք հողամասերի դրաման մէջ»: Եւ յետոյ՝ «Ինչպէս ստորեւ բերւող փաստաթղթերը ցոյց են տալիս, Արդութեան Արք. նոյնքան եռանդով աշխատել է եւ իր անձի եւ իւրայինների շահի համար»:

Վերջաբանում ասուում է.

« Պալէլ ցարը 1800 թ. մարտ 29-ին հրովարտակով յայտարարում է Արդութեան — Երկայնարարուէներին տոհմը իշխանական: Հետաքրքրական են այս հրովարտակի մանրամասնութիւնները: Յարը ամբողջապէս իւրացնում է Յովսէփ Արք.—ի խնդրագրում պատմւած հէքեթները՝ պարսից Արտաշէս թագաւորից սկսած մինչեւ վերջ: Նախ եւ առաջ, այս վերջին յայտարարութեան դէմ, որ անճիշտ է, եւ ուղղւած եմ բողոքել՝ ի նկատի ունենալով այն ժամանակայ հայոց եւ վրաց պատմութեան մակարդակը, եւ մինչեւ անգամ նրանց հիմնական մակարդակը: Մեր տոհմի մասին խնդրագրում բերւած պատմական տեղեկութիւնների մէջ կարող են աւանդական անճշտութիւններ, սխալներ լինել, բայց որակել Յովսէփ Արք.—ի ամբողջ խնդրա-

դրի բովանդակութիւնը սուտ — դա աւելի մեծ անճշտութիւն է, քան խնդրագրինը:

Եթէ մեր տոհմի ծագումը Արտաշէս պարսից թագաւորից աւանդութիւն է, որ փաստերով չի կարող ապացուցուիլ, Յովսէփ Արք.—ի խնդրագրի միւս մասերը մեր տոհմի անցեալի մասին չեն կարող հէքեաթ կոչուել, քանի որ նրանք պատմական փաստեր են վրաց եւ հայոց պատմութեան մէջ յիշատակւած: Զաքարէ եւ Իվանէ սպասաւարները եւ նրանց նախնիքներն ու յաջորդները մեծ դեր են կատարել թէ վրաց եւ թէ հայոց մէջ՝ Brosset, Գարեգին Արք. Յովսէփեան, Կիրակոս Գանձակեցի եւ Անույ արձանագրութիւնները դրան վկայ են: Չեն կարող սուտեր լինել եւ նոյն խնդրագրում բերւած Յովսէփ Արք.—ի Ռուսաստանին մատուցած ծառայութիւնների մասին տեղեկութիւնները, որոնք վերաբերում էին վերջին 30 տարիների շրջանին եւ հեշտ կերպով ստուգելի էին:

Ինչ վերաբերում է նրան, որ Յովսէփ Արք. իր գործունէութեան մէջ եղել է ռուսների ձեռքին խաղալիք, գործիք — այդ էլ պէտք է ապացուցանել, ինչպէս եւ այն մեղադրանքները, որ Նոր — Նախիջևան քաղաքի հիմնարկութեան համար «նա տեղահանեց եւ փոշիացրեց իր մի գորաւոր հայ գաղութը»:

Յովսէփ Արք. դադիցրեց Ղրիմից 20 հազարի չափ հայեր, նրանց դետեղելու համար Ռուսաստանի սահմաններում, ուր նրանք պէտք է լինէին անհամեմատ աւելի լաւ պայմանների մէջ, քան թէ մեր խեղճ եղբայրները, որոնք մնացին ամէն տեղ այլուր մահմետական տիրապետութեան տակ, եւ այդ, իմ կարծիքով, չի կարող վիճելի լինել: Ուրեմն, այս դէպքում պէտք է շնորհակալ լինել Յովսէփ Արք.—ին եւ ոչ մեղադրել նրան:

Ենթադրել, ըստ «Վէմ»-ի խմբագրութեան, որ նա եղել է «գործիք ռուսների ձեռքին», իր մատուցած ծառայութիւններով ռուս պետութեանը — այդ էլ անհիմն է: Ծառայելով ռուսներին, աջակցելով նրանց պետութեան տարածման՝ նա միեւնոյն ժամանակ ծառայեց եւ իր ազգին, աշխատելով օգնել նրան ազատուելու պարսից եւ տաճկաց լծից: Այդ նպատակին ձգտում էին հայերը վաղուց՝ դեռ իրենց յոյսերը ռուսների վրա, եւ չեն սխալւել, որովհետեւ ոչ մի տիրապետութիւն այնքան բարեբար չի եղել Հայաստանի եւ Կովկասի ուրիշ մասերի համար, որքան ռուսներինը: Ուրեմն, ինչի՞ց է երեւում, որ Յովսէփ Արք. գործել է անգիտակից հայ շահերին, կամ դրդւած տարբեր նկատումներից, եւ ոչ հայ ազգի օգտից, եւ դարձել է «գործիք» որ եւ է մէկի ձեռքին:

Նոյնպէս ապացոյցների կարօտ է, որ Յովսէփ Արք. «նոյնքան եռանդով է աշխատել իրա անձի եւ իւրայինների շահի համար»: Բերւած թղթերը ապացուցում են, որ նրա աշխատանքները վարձատրւել են իրեն շնորհւած իշխանական տիտղոսով եւ 10 հազար ղեսեատինի կալւածքով նրա հիմնած Գրիգորիսով քաղաքի մօտերը, եւ ուրիշ ոչինչ: Այդ երկու զնահատանքները Յովսէփ Արք.—ին, ստացւած ռուսաց Պօղոս Կայսրից եւ Մեծ Եկատերինայից — սովորական վարձատրութիւններ էին պետութեան մատուցւած ծառայութիւնների համար, որոնք նրա դէպքում զուգադիպում էին Հայ ազգի շահերի հետ եւ ոչ թէ վնասում էին նրանց: Ոչ կայքի մեծութիւնը, ոչ էլ նրա արժէքը, համեմատւած այն մեծ կալւածքների մեծութեան հետ, որոնք շնորհւում էին այն ժամանակ, ոչինչ արտաբայ կարգի բան չէին ներկայացնում, քանի որ նրա ստացած կայքի ղեսեատինի այն ժամանակւայ գինը մի ուրբուց աւելի էր:

Նման կերպով հետազայում վարձատրւել են եւ Միքայէլ Լոռի — Մելիքով՝ ստանալով կոմսութիւն եւ կալւածք Հիւսիսային Կովկասում, եւ հայազգի զօրավար Լաղարեւ՝ ստանալով 10 ղեսեատին Բաղւայ նաւթային հողերից՝ իրենց մատուցած ծառայութեանց համար ռուս պետութեան:

Կրկնում եմ՝ խմբագրութեան պակասում են փաստեր՝ մեղադրելու համար Յովսէփ Արք. Արդութեանին, որ «18-րդ դարու վերջերի հայ ամենաազգաբուրդէմքերից մէկն է», ըստ խմբագրութեան, մասնաւորապէս իր կատարած դերով Ռուսաստանի Կովկասեան քաղաքականութեան մէջ:

1) որ նա իր ներկայացրած խնդրագրի մէջ «սկզբից մինչեւ վերջ» սուտեր է շարել,

2) որ նա ծառայութիւններ մատուցանելով ռուս պետութեան՝ «նոյնքան եռանդով աշխատել է եւ իր անձի եւ իւրայինների շահի համար», եւ

3) թէ «նա այն հայերից էր, որ ռուսների ձեռքին գործիք ծառայելու աստիճանի նւիրւեցին այդ (ռուսաց) քաղաքականութեան»:

Խնդրելով Ձեզ, պարոն խմբագիր, տպել իմ այս նամակը Ձեր հանդէսի մօտակայ համարում՝ մնամ յարգանք,

ԻՇԽԱՆ ԲՈՐԻՍ ԵՐԿԱՅՆԱՐԱՋՈՒԿ ԱՐՂՈ

Ազով, 11 Օգոստ.—ի 1937 թ.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ.— Սիրով տեղ տալով Իշխ. Բ. Արդութեանի նամակին՝ մեզ միանգամայն բնական եւ հասկանալի

նրա նախանձախնդրութիւնը Արդուքեան տոհմին եւ նրա ականաւոր ներկայացուցչին վերաբերող խնդիրներում, բայց, ի հարկէ, չենք կարող համաձայնել նրա հետ Յովս. Արք. Արդուքեանի պատմական դերի գնահատութեան մասին, ոչ էլ փոխել մեր կարծիքը Արդուքեանի իշխանական տիրոջ ստանալու պարագաների մասին: Եւ այս հանգամանքը բնաւ չի կարող հակասել մեր այն կարծիքին, թէ՛ «Յովսէփ Արք. Արդուքեանը 18-րդ դարի վերջերի հայ ամենաաչափաւ ողբերկից մէկն է եղել»:

Յովս. Արք. Արդուքեանը, անշուշտ, հայրենասէր մարդ էր եւ ծառայելով ռուս զանին՝ նա, բնականաբար, մտածում էր հայ ազգի շահի մասին, բայց այդ չի նշանակում, թէ նրա բոլոր գործերը օգտակար են եղել հայութեան համար, կամ թէ նա ռուս կառավարութեան կողմից չի շահագործւել յօգուտ ռուս քաղաքականութեան: Ոչ միայն այսօրայ, այլ եւ այն ժամանակայ պայմաններում պարզապէս վնասակար էր երիմի հայութեան բռնի արտագաղթը դէպի Դոնի ամառային տափաստանները: Երիմի հայութեան վիճակը կարելի չէր համեմատել այն ժամանակայ Տանկաստանի կամ Պարսկաստանի հայերի վիճակի հետ: Երիմի հայութիւնը, ընդհանուր առմամբ, բարգաւաճ ու խաղաղ կեանք ուներ քաղաքական իշխանութեան տակ, ազգային – տնտեսական կարեւոր ոյժ էր ներկայացնում եւ պէտք չուներ գաղթելու: Ռուսները խաբէութեամբ գաղթեցրին նրան՝ խոստանալով պատերազմից յետոյ վերադարձնել իրենց տեղերը, և Յովս. Արք. Արդուքեանը կատարեց ռուսների կամքը: Մեր ըմբռնումով, սա նշանակում է «գործիք դառնալ»: Յովս. Արք. Արդուքեանի կեանքում կարելի է ցոյց տալ եւ ուրիշ այս կարգի վրիպումներ:

Իսկ ցարին ներկայացած Արդուքեան տոհմաբանութեան պատմական արժէքը ինքնին արդէն այնքան խոսուն է, որ, կարծում ենք, այդ մասին երկարելու կարիք չկայ:

ՎԷՄ ՆԻՒՐՈՂՆԵՐ

Ե. Չանթիկեան, Ֆիլատէլփա — Երուսաղէմի ժառանգաւորաց Վարժաբանին:

Պ. Վարդանեան, Ուաշինկերն — Հրապր — Վահան Գրադարանին, Բոլգաբիա:

Թէոդ. Փափաղողլու, Աթէնքի ծառք գորգի գործարանատէր եւ վաճառական — Ֆիքսի «Վարանդեան» Պատան. Միութեան:

Գ. Աւետիսեան, Էրս ան Փրովանս — Յարէր Յովհաննիսեանին:

ՍՏԱՑԻԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Յ. Թադէոսեան՝ «Նորածին մանուկի խնամքը, առողջապահութիւնն ու դաստիարակութիւնը», քարգմ. ռուսերէն բնագրից, 1937, Թեհրան:

Տեղ. Յ. Սահակեան եւ Գնդ. Տ. Բաղդասարեան՝ «Երկու տարի Հայկ. Բանակի մէջ» եւ «Հայաստանի Հանրապետութ. վերջալոյսին», մատենաշար «Ռազմիկ»-ի, քիւ 1, Կրատ. Հայ կամ. եւ Մարտ. Միութեան, 1937, Փարիզ:

Գար. Արք. Յովսէփեան՝ «Հաւուց Թոռի Ամենաիրկիչը եւ նոյնամուն յուշարձաններ Հայոց Արեւստի մէջ», պատմա – հնագիտական ուսումնասիրութիւն, 1937, Երուսաղէմ: «Նիւթեր եւ Ուսումնասիրութիւններ Հայ Արեւստի եւ Մշակոյթի Պատմութեան», պըրակ Ա., 1937, Երուսաղէմ:

Վ. Ահարոնեան՝ «Յովհ. Թումանեան». Մարդը եւ բանաստեղծը, 1936, Բոստոն:

Նոր Բնար՝ ձայնագրած եւ պատկերազարդ ընդարձակ երգարան. Կրատ. «Հորիզոն» Հրատարակչականի, պատ – կերազարդ եւ ձայնանիշներով, 1937, Թեհրանիկէ:

Ա. Գրաճեան, «Մանուկներու Գիրքը», Ա. հատոր, Յէյրուք, 1937:

Ի Յիշատակ Դարադարձի Մուրաւ – Ռաֆայէլեան Վարժարանաց, (1836 – 1936), բացառիկ քիւ «Բազմալէպ» ամսագրի (օգոստ. – դեկտ.): Շքեղ երատարակութիւն, պատկերազարդ, 576 էջ:

Ճահճային Հիւանդութեանց ար – գիական դարձանուժը, Պէյրուք, 1937:

«Պատ – Ուխտի», քիւ 3 – 4:
«Հանդէս Ամսօրեայ», քիւ 1 – 5, 6 – 8:

«Հայրենիք», քիւ 8, 9, 10, 11, 12:
«Սիրոն», քիւ 7, 8, 9, 10:
«Անահիտ», քիւ 3 – 4:
«Հասկ», քիւ 7 – 8, 9 – 10:
«Հերկ», ամսագիր, Բուքրէշ, քիւ 1, 2, 3, 4, 5:

«Կեանք եւ Արեւ», քիւ 6, 7, 8:
«Զարթոյն», ամսօրեայ գրաքերք, խմբ. Հ. Բալուեան, Ա. տարի, քիւ 1, Փարիզ:

«Գրական Թերթ», քիւ 28, 29, 30:
«Հայ – Բոյժ», քիւ 35, 36:

«Նաւասարդ», ժողովածու գրականութեան եւ գիտութեան, Ա. տարի, գիրք Ա., Բ., Գ., խմբ. Յ. Թադէոսեան եւ Տ. Պողոսեան: Հրատ. Մ. Մըկրտչեան, 1937, Թեհրան, հատը՝ 7 փր., հասցէ՝ Av. Postkhane, Imp. «Moderne», Téhéran.

Guide des Etrangers, 1937, Paris.

Mercure d'Orient, Août - Sept., 1937.

“V E M,,

REVUE BIMESTRIELLE ARMÉNIENNE

Directeur : S. VRATZIAN

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ռ. ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ. — Պատրանքների շրջանից	1
Վ. ՄԻՆԱՍԻՍԻԱՆ. — Արհաւիրքի օրեր	19
Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ. — Դերասան Յ. Զարիֆեան	45
Ս. ՎՐ. — Բաժնի	59
Ա. ԱԲԵՂԵԱՆ. — Միջագային Դաշնագիրներ Հայաստանի մասին	79
ՀՄ. ՄԱՆՈՒԿԵԱՆ. — Դէպքերը վասպուրականում	90
Ս. ՎՐ. — «Մեր Հայրենիք»-ի պատմութիւնը	96
ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄՇԱԿՈՅԹ. — Բաժնի յոբելեանը. — Սարաւսանի յոբելեանը	103
ԳԻՐԲ ԵՒ ՄԱՄՈՒԼ. — Նոր պարբերականների՝ «Նաւասարդ», «Զարթոնք», «Հերկ» — «Հանդէս Ամսօրեա»-յի 15-ամեակը. — «Նոր Օր»-ի եւ «Հորիզոն»-ի միացումը	104
ԳՐԱՆՈՍԱԿԱՆ. — Ն. Բաղդասար. Ս. Ե. Սեֆ, «Պայքար Հոկտեմբերի համար Անդրկովկասում» — Ս. Վ. Գ. Գիւգայեան, «Պատմական խնդիրներ»	109
ԻՇԽ. Բ. ԱՐՂՈՒԹԵԱՆ. — ԵՐԿԱՅՆԱԲԱԶՈՒԿ. — Նամակ խմբագրութեան	115
ՍՏԱՅԻԱԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. —	119
ՅԱԻԵԼԻԱԾ. — Վախճան Եպ. Մանկունի՝ «Գէորգ Դ. եւ իր ժամանակը»	289

ՆՈՐ ՏԱՐԻԱՅ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ֆրանսա եւ Սիւրիա տարեկան՝ 60 ֆրանկ
 Ամերիկա, Բրիտ. Կայսրութիւն, Եգիպտոս՝ տարեկան 4 դոլար
 Մնացեալ բոլոր երկիրները տարեկան՝ 3 դոլար
 Կանխիկ վճարող նոր բաժանորդների համար՝ նախորդ տարիների թիւերը՝ կէս գնով:
 Հասցէ՝ նամակների, դրամի, յօդածների եւ ուրիշ ամէն տեսակ առաքումների համար. —

S. VRATZIAN — 13, Rue des Platanes, Cité Jardins de Plessis-Robinson (S.)

Gérant: V. Hampartzoumian

Imo. ARTISTIQUE, 49, Rue de la Jonquiére, PARIS (17e)

ցի հնոյ ըստ իւրաքանչիւր կարգի, ի յետոյ շատրուանի, որ ի քարեայ բացօթեայ բակի, բոլորեալ զառաջեալ արտաքին սովորական դահլճի Վեհարանի՝ կանգնեցան կիսաբոլորակ իմն կազմեալ: Արքայականոյնը Գէորգ Վեհարանեան, Մակար եւ Սարգիս Զաւարեան միացեալ էին ընդ նոսա, ըստ պաշտօնական պարտաւորութեանց, կախեալ զպարանոցօքն զպանակէս, զխաչանշանս, ետեալ եւ զայլ նշանս արքունականս:

Եւ զկնի պատրաստութեանց, եկն եւ կանգնեցաւ Վեհ. Հայրապետ զառաջեալ առաջին պատուհանի բացելոյ, առաջի Աթոռոյ եւ ի վերայ խալիչայի յատուկ եղելոյ, ի ծայր որոյ կայ արծաթեայ աշտանակ միջակաղիր լուցեալ մոմով: Ետեալ ի զլուխ զվեղար, առանց փրկոնի, կախեալ եւ զարծիւ, զպանակէ եւ զայլ նշանս:

Անմիջապէս մի ոմն ի վարդապետաց յառաջ մատուցեալ՝ կանգնեցաւ յատենի եւ սկսաւ զՄաղթան քարոզիլ ի ձայն՝ Եղբարք սիրեցեալք (4 տուն), եւ ի վերջ իւրաքանչիւր տան ասէին զպիրք կանգնեալք առանձին յատենի ի ձայն՝ Օրինեալ է Աստուած: Ապա երգեցին միաբանք եւ զպիրք խմբովին զծանր եղանակ Հայր մեր յատուկ: Դարձեալ ասաց մի ոմն ի Միաբանից եւ ի ձայն զքարոզ՝ բարեխօսութեամբ Սրբաւիտ Սատուածածնի եւ Սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի (5 տուն), եւ Միաբանք եղանակեցին՝ Ամէն: Յետ որոյ երգեցին միահամուռ եւ սրտաշարժ զերգն՝ Աստուած հօր (4 տուն): Խաչակնքեալ օրհնեաց զՄիաբանութիւն եւ զհամայն ներկայս, որք եւ խոնարհեցուցին զզլուխս: Քարոզ՝ Տէր մեր եւ Փրկիչ (1 տուն), եւ մի ոմն ի Միաբանից ընթերցաւ զուղերձ: Ապա՝ Սուրբ Խաչիւս... եւ այսպէս աւարտեցաւ նոյն այս մաս եղանակաւոր Մաղթանաց:

Ի ժամ Մաղթանաց, յորժամ երգէին Աստուած հօր զերգն յատուկ, Գանձապետ Մայր Աթոռոյ եւ մի ոմն ի սարկաւազաց կայեալ ի ձեռին զսկուռող արծաթեայ, յորոյ վերայ չարեալ էին դրամք՝ ըստ հնոյ սովորութեան, եկին յատենս եւ խոնարհեցուցեալ զզլուխ իւրեանց առաջի Վեհ. Հայրապետի դարձան առ միաբանս, եւ դանձապետն առեալ զգրամս՝ մաս առ մաս՝ սկսաւ ըստ կարգի բաժանել կայսկոպոսաց զեմգական ուրլի, վարդապետաց զերեւական ուրլի, սարկաւազաց զմի — մի ուրլի թղթադրամս, եւ զպրաց եւ աշակերտաց զմի — մի ապասի (20-ական կոպէկս): Եւ յետ աւարտելոյ, տրեալ ի նորոյ զզլուխ առ Հոգեւոր Տէր, ի դիմաց որոյ նուիրեն այս մաղթանադրամք, որպէս եւ պարզեւք եւ այլն, զնացին ի դանձատուն:

Իսկ ուխտ Միաբանութեան ըստ աւագութեան կարգի՝ միալար ել ընդ խոնարհադոյն հին դուռն (կից դանձատան) ի Վեհարան, եւ

դի ՎԷՆ. Հայրապետ գնացեալ էր ի ներքին մեծ սրահ ընդունելութեան Ծաղկեայ այլման ասացեալ: ուր ի պատուանդանաձեւ բաժանման ի վերայ առիւծաքանդակ, գեղանկար Աթոռոյ Հայրապետական նստեալ մնայր, ընդ առաջնորդութեամբ Տեղակալ Արքեպիսկոպոսի ներկայացաւ Նորին Սրբութեան եւ համբուրեաց զՍ. Աջ Հայրապետական՝ բացեալ զվեղարս եւ բոլորեցաւ առաջի Աթոռոյ: Յորժամ աւարտեաց ուխտն զհամբոյր Ս. Աջոյ, Հոգեւոր Տէր, կանգնեալ յոտս, օրհնեաց զոտս, խաչակնքեալ, եւ արձակեաց երթալ՝ ի հրաւէր զանգակաց Ս. Պատարագի, որպէս եւ իջեալ ի Վեհարանէ գնացին ի Ս. Տաճար առ ի պաշտել զճաշու ժամ:

Զկնի Միաբանութեան եւ ժառանգաւորաց՝ ներկայացան Նորին Սրբութեան՝ պրովորոք, ատենադպիր եւ պաշտօնեայք դիւանտան Սինոդի, գաւառապետ Էջմիածնի եւ պաշտօնեայք քաղաքականք, քահանայք, տանուտէր եւ ժողովուրդ Վաղարշապատ գեղջ եւ ուխտաւորք պատուաւորք առ ի շնորհաւորել զգալուստն եւ համբուրեալ զՍ. աջն՝ առնուլ զօրհնութիւնս Հայրապետականս: Եւ ՎԷՆ. Հայրապետ ուղղեաց իւրաքանչիւրոյ զյարմար բանս սիրալիրս եւ զպատուիրանս:

Ի յաջորդ աւուր ի Կիւրակէի էջ Նորին Սրբութիւն ի Ս. Եկեղեցի յառաւօտէ եւ ի Ս. Պատարագի ըստ սովորական կարգի:

Յաւուրս յայտոսիկ էջ ՎԷՆ. Հայրապետ ի Ս. Տաճար ընդ եպիսկոպոսաց գլխաւորաց առ ի տեսանել զշինուած տաճարի ի ներքուստ, եւ զպահարանս — գաւանդատունս, զմաքրութիւնս, զզգեստս եւ զանօթն կարեւորս: Եին առիթք զժողովութեանց սակս անմաքրութեանց, փոշեաց եւ անձկութեանց աւանդատանց, զորոց խօսեցաւ, եւ ետ ի մտի հոգալ զայլ եւ այլ կարեւորաց յապագային:

Յետ զննելոյ զամենայն ափ յափոյ, յորժամ վերադառնայր ի Վեհարան, ի նորոյ կացեալ առաջի Իջման Սեղանոյ, որոյ մարմարեայ սիւնք եւ կաթողիկէ խանդարեն եւ ոչ թոյլ տան ժողովրդեան տեսանել ազատ եւ լիովին գաւազ սեղան եւ զարարողութիւնս, թէպէտ առաւել քան զայնոսիկ խանդարեն լայնանիստ չորեքին սիւնք Կաթողիկէի Տաճարի, վեր ի վերոյ իմն խորհրդակցութեամբ կարծիս ետ Նորին Սրբութիւն բանալ զմարմարեայ սիւնս եւ զկաթողիկէ Իջման Սեղանոյ, եւ փոխանակել զկաթողիկէ կաթողիկէ արծաթեայ ամրացուցեալ երկաթաձողովք ի մեծ կաթողիկէ: Որում հաւանեցան ոմանք, մանաւանդ Սարգիս Արքեպ. Զալալեան, յաւելեալ եւ զբանս խրախուսականս:

Իսկ յորժամ ուղեկցեալ ՎԷՆ. Հայրապետի ըստ սովորութեան

մինչեւ ցարտաքին դուռն՝ վերադառնային եպիսկոպոսունք յիւրաքանչիւր բնակարանս, Զալալեան բաժանեալ յընկերացն՝ փոխէ զճանապարհ իւր եւ շրջեալ զհարաւային եւ զարեւելեան կուսէ Տաճարի՝ անցանէ ընդ զքօսավայր միաբանից, որ կից տաճարի էր յարեւելեան կողմն նախ քան զկառուցանել երկց կից պահարանաց, եւ զի էր միջօրէ, եւ միաբանք ելեալ ի սեղանոյ զքօսնուին անդ, ճարտարութեամբ իմն ասէ ոմանց, եթէ « Վեհափառ Տէրն չեւ ես գոլով շինեալ ինչ աստ, կամի քանդել զՍ. Սեղանն իջման », եւ անցեալ երթայ ի սենեակ իւր ի Մոմատուն: Եւ այսպէս առթէ զգայթակղութիւն եւ զյուզում ի միաբանութեան:

Անմիջապէս մի ոմն ի միաբանից՝ Ստեփան արեղայ Մխիթարեան փութայ դիմել ի վեհարան եւ հաղորդէ Պետրոս վարդապետի Տէր — Ստեփանեան (ապա՝ Վեհապետեան), որում ծանօթացեալ էր ի ճանապարհի, զբանս Սարգիս Եպ. — ի եւ կամի ստուգել զճշմարտութիւն:

Ոչ մոռացաւ Նորին Սրբութիւն զգլխանոցն հին յայցելութիւնս իւր, եւ արգահատեցաւ ընդ կարեկցելի վիճակ զպրանոցի (զպրոցի ժառանգաւորաց) եւ աշակերտաց, որոց թիւ ոչ անցանէր առաւել քան զերեսուն: Թիւ սարկաւազաց էր 8 — 10, որք բնակէին զոյգ — զոյգ ի խուցս որ ի ներքոյ զպրանոցի ի գետնայարկի, որպէս եւ համայն խուցք միաբանից են գետնայարկք: Տեսուչ զպրանոցի էր Թադէոս վարդապետ Զիւնական, եւ Պօղոս վարդ. Մալխասեան կարգեալ ի կառավարիչ:

Թէպէտ խոնարհեալ էր յոյժ զպրանոցն ի վիճակ տխրաւիթ, այլ սակայն էր ըստ բաւականին ազատ ի բարոյական ապականութեանց, յորպիսիս թաւալէին երբեմն աշակերտք յաւուրս կառավարչութեան Գրիգոր վարդապետի Ալխաղեան, ըստ որում լեալ է եւ այլ արբեցող, եւ ասէին դարձեալ, իբր զի խղճահար լեալ էր սակս մահուան Տ. Ներսէս Կաթողիկոսի Աշտարակեցւոյ եւ յաճախէր յարբեցութեան եւ արտասուել առ գերեզմանաւ Հոգելոյս Հայրապետի: (Եւ յաւուրս նորա աշակերտք ի գիշերի պարսպեալ ի զողութիւնս՝ յափշտակէին ի զաղտնի զճշմարտ (խողիկս) յազարակէ Մայր Աթոռոյ, զգլխի եւ զգլխի ի մատանէ, զխաղող ի կախանատանց եւ զայլ ուր, զգլխի եւ զգլխի ի մատանէ, կատարէին զգիշերային խնջոյս: Մինչ պիտոյս յայլ եւ այլ տեղեաց, կատարէին զգիշերային խնջոյս: Մինչ նաւ առ ի գողանալ զգլխի ի մատանէ, փրթեալ պարանք՝ թաւալելոր նաւ առ ի գողանալ զգլխի ի մատանէ, անկանի Քանաքեոցի աշակերտն Ներսէս անուն եւ հաբուածին ոսանկանի Քանաքեոցի աշակերտն Ներսէս անուն եւ թաղել ի գաղտնի, կերք: Ընկերք ոմանք խորհին սպանանել զնա եւ թաղել ի գաղտնի,

զի մի՛ յայտնեսցին գողութիւնք եւ չարագործութիւնք իւրեանց : Այլք միջամտեն եւ խանգարեն զխորհուրդ , եւ ի գիշերի փախուցանեն զխորտակեալ Ներսէս ի գիւղն իւր , եւ տարածայնեն , զի Ներսէս ինքն խոյս տուեալ է ի դպրանոցէ :

ԳԼՈՒԽ ԾԳ .

ՅԱՂԱԳՍ Ս . ՕԾՄԱՆ Տ . ԳԵՈՐԳԱՅ Դ . Ի ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ի հասանելն Հոգեւոր Տեառն ի Ս . Էջմիածին , յետ աւուրց ինչ խորհրդակցեցաւ ընդ Արքեպիսկոպոսաց ոմանց եւ ընդ անդամոց Սինոդի եւ որոշեալ զօր հանդիսի՝ հրամայեաց կատարել զօծումն իւր ի կաթողիկոս յաւուր վեցերորդ կիւրակէի հինանց ի 21-ն Մայիսի , միանգամայն տեսանել զկարեւոր սլատրաստութիւնս :

Հարկ էր գէթ իբր վեց ամսովք յառաջ հրատարակել զկաթողիկոսական օծումն եւ զօր հանդիսի ի գիտութիւն համօրէն ամենայն Հայոց ընդ ամենայն տիեզերս , որոյ վասն պարտ էր սպասել մնալ գէթ ամիսս վեց : Այլ զի ոռւս . կառավարութիւն ջանայր եւ հնարս հնարէր փութացուցանել զօծումն կաթողիկոսական եւ զիւանագիտական իմն խարդաւանութեամբ պատրուակէր , զի ոչ կարէ բանակցել պաշտօնապէս զկարեւոր գործոց եւ յարգել զառաջարկութիւնս Ս . Կաթողիկոսի յառաջ քան զնուիրագործել զիւրն կոչում եւ զպաշտօնս . օծմամբ , որ եւ յարուցանէր զծանրակշիռ դժուարութիւնս ի Մայր Աթոռոյ : Եւ իսկական նպատակ ունէր կաշկանդել զԿաթողիկոս ուխտիւ եւ իբր երդմամբ ստորագրելով ի ոռւսական հպատակութիւն , զոր վճարէր առաջի բեմի տաճարի յառաջ քան զմտանելն ի Ս . Պատարագ եւ յառաջ քան զօծումն : Ուստի , առանց թափանցելոյ գաղտնեաց , որոշեցաւ աճապարել կատարել աւուրք յԱ . Օծումն կաթողիկոսական : Յայսմիկ ունէին անփորձութիւնք եւ անձնական մտածութիւնք զբաժինս իւրեանց :

Ի վերայ այսր ամենայնի , Սինոդ հեռագրեաց եւ հաղորդեաց զայսմանէ Պատրիարքացն Հայոց Ս . Երուսաղէմի եւ Կ . Պոլսոյ , թեմակայաց եւ Հոգեւոր Ատենից Ռուսաստանեայց , առաջնորդաց վիճակացն Հայոց Պարսկաստանեայց եւ Հնդկաստանեայց , եւ Հայոց գաղթականութեանց գտանելոց յԵւրոպա :

Եւ ահա հակառակ սուղ միջոցի , փութացին գալ Հայք եւ համա-

խմբել ի Ս . Էջմիածին ի շրջակայիցն , յերեւանայ եւ ի համայն վիճակէն , ի Թիֆլիզէ եւ ի վիճակէն , ի Շուշայ եւ ի վիճակէն , ի Շամախոյ եւ յԱստրախանայ եւ ի վիճակացն , ի Դաւրիժոյ եւ ի սահմանաց եւ ի վիճակացն Վանայ , Կարուց , Կարնոյ , Տրապիզոնի եւ յայլոց տեղեաց :

Առթիւ Հայրապետական Օծման՝ յառաջին երեկոյին ի 21-ն Մայիսի կատարեցաւ Հսկմմն կանոնական , յորում խմբեալ էր ժողովուրդ բազում յոյժ :

Իսկ յետ առաւօտեան ժամերգութեան առեալ սակաւ ինչ , ստորագրեց Վեհ . Հայրապետ զերդմնաթուղթն հաւատարմութեան առ Կայսրն ըստ այսմ եղանակի : (Կանխաւ համառօտեաց Հոգեւոր Տէր զերդմնաթուղթն) :

Յարձակման առաւօտեան ժամերգութեան եղին զգրասեղան առաջի աւագ սեղանոյ , ի փոքր ատենի , ծածկեալ կարմիր ջուլսայիւ , եւ ի վերայ նորա զերդմնաթուղթն , զգրիչ եւ զկաղամար : Բոլորեցան զգրասեղանով Սինոդականք , անպիսն (ածիլեալ) պրոքուրոր Կարապետ Վասակեան եւ ատենադպիր Սինոդի Սուքիաս Թաղիանոսեան , եւ ոռւսական ներկայացուցիչ ի Կաթողիկոսական ընտրութեան , նոյն եւ յօծման՝ Պ . Չիլաէվ ոմն ի պաշտօնէից փոխարքայութեան , ամենեքեան պաշտօնական հանդերձիւք եւ կանգնեալ յոտին :

Ի լրանալ սլատրաստութեանց եւ ի խմբել անձանցն կարեւորաց՝ էջ Վեհ . Հայրապետ ի կաթողիկոսարանէ եւ ըստ օտարադիր սովորութեան կանգնեցաւ առաջի գրասեղանոյ՝ դէպ ուղիղ ի Ս . սեղան , ընթերցաւ ատենադպիր զպախարակելի , միանգամայն եւ գաղտնիք երդմնաթուղթ՝ հաւատարմութեան յանուն Կայսեր Ռուսաց , եւ ինքն Հոգեւոր Տէր ստորագրեաց ակամայ կամօք ու հարկի գրութիւնը լրտեսութեան եւ մատնութեան , զորոյ զվրէժ էառ յամի 1881 , յետ սպանման կայսերն Աղեքսանդրի Բ . եւ ի յաջորդել որդւոյ նորա Աղեքսանդրի յամսեանն Մարտի , յորժամ ներկայացուցին Նորին Սրբութեան համաձայն օրինաց Ռուսաց (ըստ որոց պարտին համայն արական ոռւսահպատակք ստորագրել հանդիսաւորապէս զթուղթ հաւատարմութեան) զնոր երդմնաթուղթ յանուն նորոյ կայսեր առ ի ստորադրել , կրճատեաց եւ համառօտեաց յոյժ՝ բարձրեալ իսպառ զպարբերութիւն սոսկալիս զլրտեսականս , զմատնիչականս եւ զայս ախարկութիւն սոսկալիս զլրտեսականս , ի սենեկի իւրում ստորագրեաց զթուղթն սի յօդուածս ստորնականս , ի սենեկի իւրում ստորագրեաց զթուղթն հաւատարմութեան՝ յաւելեալ եւ զայս , ըստ սովորութեան տեղւոյս ստորագրեմ : Եւ յանձնեաց սինոդական Մեսրոպ Եպ . ի Սմբատեանց տանել յանձնել դիւանին :

Յաւարտել սովորութեանդ, վերադարձաւ Վեհ. Հայրապետ ի Կաթողիկոսարան, եւ զինի փոքու միջոցի սկսան զանգակք զղրղեցուցանել շրջակայս, եւ հրաւիրել ի ճաշու ժամն:

Պատարագիչ էր Նորին Սրբութիւն եւ զգեստաւորեցաւ ի Վեհաբանի, որպէս եւ եպիսկոպոսունքն առին անդ յայլում սենեկի զգեստսն եպիսկոպոսականս: Զգեստաւորեալքն էին.

1. Գէորգ Արք. Վեհապետեան, Տեղակալ.
2. Մակար Արք. Տփիսեաց.
3. Սարգիս Արք. Արցախու.
4. Իգնատիոս Արք. Վասպուրականի.
5. Յարութիւն Արք. Կարնոյ.
6. Յովհաննէս Եպ. Կարուց.
7. Մկրտիչ Եպ. փոխ. Թեմակալ Երեւանայ
8. Դանիէլ Եպ. Շամախու.
9. Յովհաննէս Եպ. Ասլանեան.
10. Գրիգոր Եպ. Յոբեան.
11. Անդրէաս Եպ. Կ. Պոլսեցի.
12. Արէլ Եպ. Մխիթարեան:

Յետ Ողորմեայի եւ աղօթից եւ այլոց ըստ ճաշու ժամու, մինչ հարկ էր մտանել ի Ս. Պատարագ, եւ ժամօրհնողն (մաղթանքասաց) ասէր զՀայր մեր եւ զհանգստեան գաղօքս, հնչեցին զանգակք, կաղմեցաւ թափօրն՝ սկսեալ ի Վեհարանէ:

Յառաջընթաց լինէին երկօքին կարմրահանդերձ շաքիրք ունելով ի ձեռինս զարծաթեայ գունդապուլիս իբր ցուպս, որոց հետեւին շապկազգեցիկ զպիրք եւ աշակերտք, ասպա զգեստաւորեալ երկոտասան եպիսկոպոսունք հանդիպակաց յերկուս կարգս բաժանեալ, զինի նոցա պատարագիչ Ս. Հայրապետ ընդ Ամպիսկանեաւ, առանց ունելոյ գառաջեան գտովորական Բօղ Հայրապետական, գաւազանակիրն եւ քոցակիրք հետեւէին Նորին Սրբութեան, որում յառաջընթաց էին յերկուս կողմանս երկօքին դրօշակակիրք եւ մոմակալք, լապտերք եւ խաչվառք իբր զոյգ — զոյգ վերջինք, բաց յերկոյգ մոմակալաց, յաճախ երթան յետ շաթրաց եւ նախ քան զգալիրս:

Յիջանել Վեհ. Հայրապետի ի Վեհարանէ ընդ եպիսկոպոսացն զգեստաւորելոց, առաջի արտաքին հնոյ դրան Կաթողիկոսարանի կաղմեալ մնայր միւս մասն թափօրի, եւ զպիրք երգէին զհարսնուրդ խորին. չորեքին բուրվառակիրք, որք ասացին ի դրան ի Վեհարանի եւ եւս խաղաղութեան եւ այլն, միայլար, միաձեւ եւ յետագնաց խընկարկէին Նորին Սրբութեան (երթալ յետս — յետս):

Դժուարանայր զինուորական կիսավաշտն եկեալ յԵրեւանայ պահպանել զկարգապահութիւն, այնչափ խմբեալ էր ժողովուրդ բազում, եւ եռայր զեռայր առ ի տեսանել զՎեհ. Կաթողիկոս եւ զհանդէս թափօրի:

Ի հասանել թափօրի ի Ս. Տաճար եւ ի մտանելն ընդ մեծ դուռն արեւմտեան, սկսան զպիրք երգել զՀրաշափառ Աստուած, մինչեւ ել Վեհ. Հայրապետ ի բեմ սակս բաղմութեան ժողովարդեան — մինչ հարկ էր առնել զլուսացումն եւ ասել զՄեղայն առաջի բեմի ի փոքրատենի: Եպիսկոպոսունք զգեստաւորեալք կանգնեցան յերկուս կողմանս աւագ սեղանոյ, եւ յետկոյս նոցա բուրվառակիրք, քոցակիրք եւ այլք:

Շարունակեցաւ արարողութիւն Ս. Պատարագի մինչեւ ցՈղջոյն: Յայնժամ սկսաւ հանդէս Ս. Օծմանն:

Համաձայն կարգի, որ ի ձեռնադրութիւն քահանայից եւ եպիսկոպոսաց, էջ ի ծունկս Հոգեւոր Տէր, յետ բոլորելոյ եպիսկոպոսաց ընդ հանդիսապետութեամբ Տեղակալ Տ. Գէորգ Արք. Վեհապետեան, եղանակեցին զպիրք զբարոյս, ընթերցան եպիսկոպոսունք զաղօթս եւ զայլս ըստ կանոնի, եւ Օծին զգագաք Նորին Սրբութեան եւ նուիրագործեցին զՎեհափառ Հայրապետ Ազգի եւ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց՝ արկեալ զգլխովն գալիտակ Բօղն Հայրապետական, որ եւ մնաց մինչեւ ել ի Վեհարան:

Յաւարտել կանոնի Ս. Օծման Հայրապետի՝ խօսեցաւ Նորին Սրբութիւն զբարոյ իմն սրտաշարժ, պարզեալ զնշանակութիւն օծման եւ զպարտս կոչման իւրոյ առաջի Աստուծոյ, Ազգի եւ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, եւ կնքեաց զբանսն հանդերձ բարեմաղթութեամբք:

Ապա ետ Հոգեւոր Տէր զՈղջոյն եպիսկոպոսաց, որք եւ արտաքոյ կարգի սովորականի՝ մի առ մի խոնարհեալ համբուրեցին զՍ. Աջն Հայրապետական: Շարունակեցաւ Ս. Պատարագ:

Ի լրանալ Ս. Պատարագի եղին ի նորոյ ի գլուխ Ս. Հայրապետի ի վերայ Բօղի զվերջամուտ (ի Կիլիկիոյ) Թագն քննադատելի, կաղմեցաւ թափօր, որպէս եղեւ ի մտանելն ի Ս. պատարագ, եւ ել Հոգեւոր Տէր ի Վեհարան երգովք շարականաց Որ շնորհս (ի ճանապարհի) եւ Այսօր Քահանայապետ (ի Կաթողիկոսարանի): Ասաց զՊահպանիչ ընդ Հայր մերի, օրհնեաց զներկայս ըստ կարգին եւ արձակեաց առ ժամս զթափօրականս եւ զայլս: Եւ ինքն եմուտ ի ներքին սենեակ:

Հանեալ Ս. Հայրապետի զբօղ եւ զզգեստն, յետ լուսցման, եկն ի մեծ դահլիճ (Ծաղկեայ այլման) կաթողիկոսական ընդունելու:

թեան, բարձրացաւ յԱթոռ մեծ, ի նորոյ ընկալաւ յիւր ներկայութեան զհամայն եպիսկոպոսունս, զվարդապետս, զաւագ քահանայս, զոռնական ներկայացուցիչ, զնահանգապետ Երեւանայ, զպրոկուրոր, զգաւառապետ Վաղարշապատու եւ զգլխաւոր եւ զպատուաւոր ուխտաւորս հայազգիս ընդ այլոց պաշտօնէից եւ ի պատասխանի չընորհաւորական մաղթանացն Ծրհնեաց զնոսա զամենեսին հանդերձ փոխադարձ բարեմաղթութեամբք:

Նշին պաշտօնական հացկերոյթք ի Վեհարանի եւ ի Միաբանական սեղանատան, ոչ մոռացան զբաժակաճառս եւ զբանաստեղծութիւնս, յաջորդէին միմեանց կեցցէք, որոտային հրացանք, երգէին դպիրք պարբերաբար, որպէս նուագէին եւ զինուորական նուագածուք հրաւիրեալք Երեւանայ, եւ առանձինն դաւուլ - զուռնա ժողովրդական եւ տեղական: Տիրէին ուրախութիւն մեծ եւ ոգեւորութիւն ընդհանուր:

Յերեկոյին մինչեւ ցկէս զիշեր եղին լուսավառութիւնք եւ հրախաղութիւնք: Շինական եւ զինուորական նուագածուք նուագէին պարբերաբար, շինական հայ օրիորդք եւ երիտասարդք բոլորէին զպարս առանձին - առանձին ի հրապարակի ի ներքս Մայրավանդոց, չուրջ զձաւ եւ ի հրապարակի որ առաջի հիւսիսային մեծի դրան պարսպի, երգէին զերգս դաւառականս եւ արտայայտէին զուրախութիւն մեծ:

Ընդ երէկս մեկնեցան նշանուր պաշտօնեայք ոռնականք ի Ս. Էջմիածնէ, որպէս եւ ի յաջորդ աւուրս սկսան հետզհետէ վերադառնալ բազումք յուխտաւորաց եւ զինուորականք, իսկ որք մնացին՝ սպասէին հանդիսի ձեռնադրութեան եպիսկոպոսաց:

Բազմութիւն ժողովրդեան ուխտաւորաց եւ այլոց անցանէր առաւել քան զհնգետասան հազար անձինս:

Ի հանդիսի օծման ներկայ էին իրր զչորեքտասան եպիսկոպոսունք, վարդապետք առաւել քան զյիսուն եւ չորս, քահանայք եւ աւագք առաւել քան զեօթանասուն անձինս, եւ նշանաւոր հայազգիք Արսէն Սուլթան Գեղամեան Երեւանցի, Սիրական Աղա Գորոյեան Ալեքսանդրապոլցի, Յարէթիկ Նէվրուզեան եւ Մաղաք Մաղաքեան ի Կ. Պոլսոյ, Շահնազարեանք ի Շուշուոյ, յԱգուլիսոյ, ի Հին եւ ի Նոր Նախիջևանաց եւ այլք:

(ՎԵՐՁ Ա. ՄԱՍԻ)

Imp.«Artistique»- 42, rue de la Jonquièrre, Paris (17°)

« Վ Ե Մ » - Ի Ն

Բաժանորդ կարելի է գրել հետեւեալ տեղերը.-

Ֆրանսա՝ Լ. Գեւորեան, 17, Rue Damesme, Paris.

Ն. Կակոսեան, (Մարտէյլի եւ շրջակայքի ընդհ. գործակալ)
49, Rue Nationale, Marseille.

Յունաստան՝ Մ. Սաուլեան, «Նոր Օր» 20-A, Rue Vouli, Athènes.

Կիպրոս՝ Յ. Մահտեսեան, Arasta St. No. 1, Nicosia.

Բուլղարիա՝ Գ. Հալաճեան, K. Haladjian, B. P. 444, Sofia.

Ռումանիա՝ Ե. Սարգսեան,

Typ "Astoria", 14, Str. Pictor Luchian, Bucarest.

Եգիպտոս՝ Գ. Մխիթարեան, խմբագր. «Յուսարէր»-ի,

B. P. 868, Le Caire.

Եթովպիա՝ Յ. Գ. Պուրսաղեան, Hirna.

Լիբանան, Գառնիկ Գիւլպալեան,

Collège Arménien 127, rue Vadi Abou Jemil, Beyrouth.

Ալիւրիա՝ Յ. Սիմոնի, B. P. 310, Alep.

,, Ս. Պոյաճեան, B. P. 321, Damas.

Իրաք՝ Մ. Սոսոեան, South Gate Bafaveen, 27-1, Bagdad.

Իրան՝ Վար. Բարայեան, Թաւրիզ:

,, Ա. Գէորգեան (Սուղիստանի ընդհ. գործակալ),

Իրան՝ Մ. Համբարձումեան, Ահվազ,

Southern State Railway, Ahwaz.

Թեհրան՝ Ար. Խոջայեան,

A. Khodjayan. Magasin «Khochnoud», Avenue Lalezar, Téhéran.

Սպահան - Ջուղա՝ Թադ. Թադէոսեան

Հիւս. Ամերիկայի քնդի. գործակալ՝ Յ. Կորոյեան,

H. Gopoian, 359 W. 28th St. New York, N. Y., (U. S. A.).

Հարաւ. Ամերիկա՝ Եղ. Խաչկերեան, Canning 1245, Buenos-Aires

» » Ար. Գալստեան,

Rua 25 de Março, 262 São Paulo (Brésil).

« Յ Ա Ռ Ա Ձ »

ՕՐԱԹԵՐԹ ԱԶԳԱՅԻՆ, ԳԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Խմբագիր՝ ՇԱԽԱՐԾ ՄԻՍԱԳԵԱՆ

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ	Տարեկան	Վեցամսեայ	Տոամսեայ
Ֆրանսա եւ Գաղութներ	140 ֆրանք	70 ֆրանք	35 ֆրանք
Սեզիլիա, Եգիպտոս, Զիլիբիլիա, Խալիս	250 ֆրանք	130 ֆրանք	
Ռ. Բիշ Երկիրներ	200 ֆրանք	100 ֆրանք	
Ամերիկա	200 ֆրանք	100 ֆրանք	

ՀԱՍՏԵ. — 17, Rue Damesme, Paris XIII

Imp. ARTISTIQUE. — 42, Rue de la Jonquière, PARIS (17e)